

ELM və HƏYAT

Azərbaycan
Milli Elmlər
Akademiyası

Elmi-populyar jurnal

ISSN: 2710-0944 №4 (482), 2023

Jurnal 1961-ci ildən nəşr olunur

REDAKSIYA HEYƏTİ

BAŞ REDAKTOR

İsa Həbibbəyli - AMEA-nın prezidenti, akademik

BAŞ REDAKTORUN MÜAVİNİ

Ağahüseyn Şükürov - AMEA Rəyasət Heyəti aparatının İctimaiyyətlə əlaqələr, mətbuat və informasiya şöbəsinin müdiri, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ÜZVLƏR

Anar Rzayev - Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri, Xalq yazıçısı
Arif Həşimov - AMEA-nın I vitse-prezidenti v.i.e., akademik-katib, akademik
Dilqəm Tağıyev - AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik
İbrahim Quliyev - AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik
Ömər Eldarov - Akademik
Rasim Əliquliyev - AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik
İradə Hüseynova - AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik
Nərgiz Paşayeva - AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik
Tofiq Nağıyev - AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik
Gövhər Baxşəliyeva - AMEA-nın vitse-prezidenti v.i.e., akademik
Cəmil Əliyev - AMEA Rəyasət Heyətinin üzvü, akademik
Əhliman Əmiraslanov - Milli Məclisin Səhiyyə Komitəsinin sədri, akademik
İsmayıl Hacıyev - AMEA-nın Naxçıvan Bölməsinin sədri, akademik
Fuad Əliyev - AMEA-nın Gəncə Bölməsinin sədri, akademik
Fərhad Xəlilov - Azərbaycan Rəssamlar İttifaqının sədri, Xalq rəssamı
Firəngiz Əlizadə - Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının sədri
Oktay Qasimov - AMEA-nın müxbir üzvü

BEYNƏLXALQ HEYƏT

Se Fuçjan - Çin İctimai Elmlər Akademiyasının prezidenti, akademik
Dərya Örs - Türkiyə, Atatürk Mədəniyyət, Dil və Tarix Yüksək Qurumunun rəhbəri, professor
Müzəffər Şəkər - Türkiyə Elmlər Akademiyasının prezidenti, professor, doktor
Behzad Yuldaşev - Özbəkistan Elmlər Akademiyasının prezidenti, akademik
Kunsulu Zakarya - Qazaxıstan Milli Elmlər Akademiyasının prezidenti, professor
Taliya Xabriyeva - Rusiya Elmlər Akademiyası prezidentinin müavini, akademik
Nikolay Sokolovski - Polşa Elmlər Akademiyasının Ədəbi Tədqiqatlar İnstitutunun əməkdaşı, professor
Boris Nikolov - Bolqarıstan Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti, akademik
Stefani Sini - İtaliya (professor)

MƏSUL KATİB

Sərvan Kərimov - AMEA Rəyasət Heyəti aparatının İctimaiyyətlə əlaqələr, mətbuat və informasiya şöbəsinin Dövri nəşrlər sektorunun baş mütəxəssisi

BƏLƏDÇİ

"HEYDƏR ƏLİYEV İLİ"

İsa Həbibbəyli - Hər ili möhtəşəm olan iyirmi il	5
Elton Məmmədov - Ulu öndərin həyat yolu nümunəvi məktəbdir	12
Aynur Babayeva - Azərbaycan mədəniyyətinin himayədarı	17

REİNTEQRASIYA

Mais Əmrahov - Reintegrasiya dövlətin prioritet istiqamətlərindən biridir	23
Zaur Əliyev - "Xan kəndi"nin dağılmış 37 məhəlləsi	27

AKADEMİK ZİYA BÜNYADOV - 100

Fərda Əsədov - Azərbaycan şərqşünaslığında bir əsrlik xidmət	31
--	----

MƏŞƏDİXANIM NEMƏT - 100

Əsədulla Cəfərov, Anar Ağalarzadə - Daş kitabələrin mahir tədqiqatçısı	35
--	----

TOPONİMİKA

Elçin İsmayilov - Tarixi ədalətsizliyə son qoyulmalıdır.....	37
Sadıx Nəbiyev - Bakı adının mənşəyi	41

MESENAT

Pərvin Ahənçi - Bakı memarlığında izi qalan qənaətcil milyonçu	46
--	----

DÜNYA ELM ALƏMİNDƏN XRONİKA

.....	50
-------	----

DANIŞAN TARİX

Güllü Yoloğlu - İraq türkmənlərinin maddi mədəniyyət abidəsi:

Müzəffərəddin Gökbörü minarəsi	52
Akif Məmmədli - Şimal-qərbi Azərbaycanın tarixi abidələri	55
Şahvələd Əliyev, Nəsibə Məmmədova - Ağdamın tarixi-memarlıq inciləri və turizm potensialı	58
Şamil Nəcəfov, Musa Mursaquliyev - Ceyrançöldə qədim mədəniyyətin izləri	63

İQTİSADİYYAT VƏ EKOLOGİYA

Könül Ağayeva, Dağbəyi Allahverdiyev -

Dünya siyasətində iqtisadi təhlükəsizlik meyarları.....	68
Tanrıverdi Paşa - İqtisad elminin müasir çağırışları	70
Yusif Rəhimov, Qafqaz Ağabalayev - Şimal-qərb regionunda dağ-meşə massivlərinin ekoloji vəziyyəti	76
Gulmira Safarova - Economic importance of marble	80

SİVİLİZASIYA

Samirə Mir-Bağırzadə - Hindistan: ənənələr və adətlər	83
---	----

MÜSAHİBƏ

Sərvan Kərimov - Arvana kurqanı.....	87
--------------------------------------	----

MÜLAHİZƏ

İlhami Cəfərsəy - Latin, yoxsa Aran əlifbası	91
--	----

RESENZİYA

Aqil Əhmədov - Nəsillərə nümunə.....	93
--------------------------------------	----

ИСКУССТВО СЛОВА

Назмин Джафарова - Когда душа души коснется словом	96
--	----

SAĞLAMLIQ DÜNYASI

.....	100
-------	-----

MERİDİAN

.....	102
-------	-----

İsa HƏBİBBƏYLİ
AMEA-nın prezidenti,
Milli Məclisin deputatı, akademik

Hər ili möhtəşəm olan iyirmi il

Azərbaycanın çoxəsrlik dövlətçilik tarixində xalqımızın Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin ölkəmizə siyasi rəhbərliyi dövrü böyük bir epoxa təşkil edir. Heydər Əliyev epoxası sosializm cəmiyyəti şəraitində xalqımızı dövlət müstəqilliyinə hazırlamaqdan, ölkəmizdə müstəqil dövlətçiliyin xilasına və yenidən bərpa edilməsinə, gələcək inkişafın möhkəm təməllərinin yaradılmasına qədərki ümummilli xarakterli kompleks məsələləri özündə birləşdirir. Bu tarixi epoxanın yaratıcısı və aparıcı tarixi siması olan görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin adı Azərbaycanın çoxəsrlik tarixinə əbədi həkk olunmuşdur. Heydər Əliyev epoxasının ictimai-siyasi hadisələri və tarixi nailiyyətləri xalqımızın mənəvi təkamülündə, Azərbaycan cəmiyyətinin hərtərəfli inkişafında xüsusi mərhələ kimi şəərəfli tarixə çevrilmişdir.

Müstəqil dövlətçilik dövrünün inkişafında yeni tarixi mərhələ Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin siyasi hakimiyyətə gəlməsi ilə başlanmışdır. Dövlət rəhbəri kimi İlham Əliyevin məqsədyönlü və uğurlu dövlətçilik fəaliyyəti siyasi varisləklə yeni tarixi epoxanın reallıqları, müasirlik və modernləşdirmə üzərində qurulmuşdur. Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin müstəqil dövlətçilik təlimi yeni tarixi dövrün lideri olan İlham Əliyev tərəfindən yaratıcı şəkildə inkişaf etdirilərək, dünyada və ölkədə gedən proseslərlə əlaqəli şəkildə düşünülmüş addımlarla zənginləşdirilərək, müasir dövrün daha yüksək mərhələsi səviyyəsinə qaldırılmışdır. Prezident İlham Əliyev üçün ənənə və siyasi varisləklə möhkəm təməl, çoxvektorlu inkişaf, müasirləşdirmə və modernləşdirmə isə ali məqsəddir. Qətiyyətli siyasi iradə, dünyanın ictimai-siyasi gedişatını dərinləndirən təhlil edərək, vaxtında ölkə üçün taleyüklü qərarları qə-

bul etmək, müəyyən edilmiş strategiyanı və dönmədən həyata keçirmək istedadı milli dövlətçilik tarixində İlham Əliyevin özünəməxsus obrazının yaranmasına xidmət edir. Bütün bunlar, ölkəmizin tarixində yeni bir tarixi inkişaf mərhələsi olan İlham Əliyev erasını meydana çıxarmışdır. Cəmiyyət həyatında ardıcıl və çoxsaxəli inkişafın, cəmiyyət həyatının bütün sahələrində müəyyən nailiyyətlərin qazanılması, dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, milli dövlət anlayışlarının müqəddəs amala çevrilməsi İlham Əliyev erasının ana xətlərindən biridir. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin beynəlxalq nüfuzunun, hərbi qüdrətinin inkişaf etdirilməsi də İlham Əliyev erasının mühüm hadisələridir. Bütün bunların arxasında isə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin parlaq liderlik siması dayanır. Liderlik üçün çox səciyyəvi olan müqəddəs ali dəyərləri özündə cəmləşdirməsi Azərbaycan Respublikasının Müzəffər Ali Baş Komandanı İlham Əliyevi dünyada qəbul edilən görkəmli

dövlət xadimi miqyasına qaldırmışdır. Atdığı düşünülmüş və qətiyyətli addımlar nəinki ölkə həyatının bütün sahələrində, eyni zamanda, beynəlxalq miqyasda Prezident İlham Əliyevə əsl liderlik nüfuzu qazandırmışdır. Böyük qürur hissi ilə deyə bilərik ki, Müzəffər Ali Baş Komandanımız İlham Əliyev planetimizdəki ən görkəmli dövlət liderləri sırasında dayanır. Prezident İlham Əliyevin liderlik obrazında rəhbərlik etdiyi ölkənin ərazi bütövlüyü və ya əhalisinin çoxluğu deyil, xalqı və dövləti qarşısındakı taleyüklü böyük xidmətləri və beynəlxalq aləmdə sülhə, ədalətə və təhlükəsizliyə verdiyi mühüm xidmətlərlə müəyyən olunur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev ilk növbədə doğma xalqının və son nəticədə isə dünyanın qüdrətli liderlərindən biridir. Böyük qürur hissi ilə deyə bilərik ki, Azərbaycan xalqının bütün təbəqələrinin cəsarətli və ədalətli lider kimi sonsuz məhəbbət və ehtiram bəslədiyi İlham Əliyev beynəlxalq aləmdə də dünyanın tanınmış liderlərindən biri kimi qəbul edilir.

Dünya liderlərinin qabaq sıralarında təmsil olunmaq üçün Prezidentin siyasi iradəsi və xarizması ilə bərabər, onun həyata keçirdiyi

islahatların, əldə etdiyi mühüm nəticələrin miqyası və əhəmiyyəti də zəruri prinsiplərdir. Fikrimcə, real və uzaqgörən ideyaları konkret böyük əməllərə çevirmək baxımından həyata keçirilmiş tədbirlərin ümummilliyet miqyasına, əhatə dairəsinə, hərbi-siyasi əhəmiyyətinə, iqtisadi cəhətdən faydalılıq əmsalına görə Prezident İlham Əliyevlə müqayisə edilə biləcək liderlər göstərmək asan deyildir. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan xalqının Lideri üçün "Sözümüz imzamızdır, biz nəyə söz veririksə, onu da edirik, bunu bütün dünya bilir" - prinsipi ölkə rəhbərinin həyatının və fəaliyyətinin əsas devizi kimi bəyan olunur. Məhz ona görə də Prezident İlham Əliyevin Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik etdiyi 2003-2023-cü illər ölkəmizin çoxəsrlik tarixinə möhtəşəm 20 il kimi daxil olmuşdur. Bu tarixi dövr haqlı olaraq Azərbaycan tarixində İlham Əliyev erası adlandırılır. İlham Əliyev erası - çoxəsrlik Azərbaycan tarixində xüsusi mərhələ bərabər, həm də müstəqillik dövrünün taleyüklü məsələlərinin həlli, gələcəyə baxışı əks etdirən xüsusi bir mərhələdir.

İlham Əliyev erasının böyük tarixə çevrilmiş ən mühüm hadisələrindən biri və ya cəmi

bir neçəsi yetər ki, hər hansı dövlət rəhbəri öz xalqının güdrətli lideri kimi qəbul olunsun. Əhəmiyyətinə və mahiyyətinə görə Prezident İlham Əliyevin Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik etdiyi 20 ilin isə hər ili möhtəşəmdir. Dövlət başçımızın qəbul etdiyi Dövlət Proqramlarının əsasında regionların inkişaf etdirilməsinin ardıcıl surətdə həyata keçirilməsi ilə Azərbaycan kəndi özünün bütün çoxəsrlik tarixində görünməmiş inkişaf səviyyəsinə qalxmışdır. Dünyanın heç bir ölkəsində regionlar Azərbaycandakı qədər ardıcıl və yüksək inkişaf templərinə malik deyildir. Bu, regionların inkişaf etdirilməsinin İlham Əliyev modelidir. Bu, Azərbaycan kəndini ölkəmizin əsas məşğulluq mərkəzlərinə çevirmək vəzifələrinin həyata keçirilməsinin mükəmməl həlli hadisəsidir. Məhz regionların hərtərəfli və məqsədyönlü şəkildə inkişaf etdirilməsinin əməli nəticəsidir ki, artıq Azərbaycan Respublikasının Dövlət Büdcəsinin formalaşmasında neft gəlirlərindən asılılıq əsasən aradan qaldırılmış, aqrar sektorun rolu nəzərəcarpacaq səviyyədə artmışdır.

Ulu öndər Heydər Əliyevin imza atdığı "Əsrin müqaviləsi"ni Prezident İlham Əliyev "Əsrin əfsanəsi"nə çevirmişdir. XXI əsrin ən böyük neft-qaz kəmərləri olan Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Bakı-Tbilisi-Ərzurum neft-qaz magistralı Azərbaycan neft strategiyasının real əfsanəsidir. Son 20 ildə məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş uğurlu neft-qaz siyasəti nəticəsində Azərbaycan neft-qaz magistrallarının Avropa ölkələrinə çatdırılması, bu ölkələrin xilas və inkişafı amilinə çevrilməsi Prezident İlham Əliyev tərəfindən əfsanələrin reallığa çevrilməsi hadisəsindən ibarətdir. Artıq dünya ölkələrində də TANAP-TAP kimi Beynəlxalq neft-qaz layihələrinə əsrin əfsanəsi kimi yüksək qiymət verilir. İndi bir çox Avropa ölkələrində insanların yaşayışını və iqtisadi inkişafını Azərbaycanın nefti və qazı olmadan təsəvvür etmək mümkün deyildir. Həm də dünyanın hazırkı çətin və mürəkkəb geosiyasi şəraitində İlham Əliyevin maraqlı dövlətlərin mənafeələrinə toxunmadan, heç bir halda qısqançlığa və

təzyiqlərə yol vermədən nəhəng neft-qaz layihələrini uğurla həyata keçirmək məharəti Azərbaycana etibarlı dostlar və tərəfdarlar qazandırır. Bu isə öz növbəsində beynəlxalq təşkilatlarda, habelə dünya ölkələri ilə ikitərəfli əlaqələrin möhkəmləndirilməsində imkanlarımızın daha da artmasına və qüvvətləndirilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Nəqliyyat-logistika sahəsində aparılan möhtəşəm işlər Azərbaycanın dünya ölkələri ilə əlaqələrinin inkişaf etdirilməsinə böyük təminat yaradır. Bundan başqa, Azərbaycanın dünyanın əsas tranzit qovşaqlarından birinə çevrilməsi ölkəmizə nəqliyyat sahəsinin də iqtisadi cəhətdən gəlir gətirən əsas mənbələrdən biri statusu qazandırır. Bu cəhətdən Bakı-Tbilisi-Qars Dəmir Yolu çox mühüm layihədir. Avropa ilə Asiyayı əlaqələndirən bu dəmir yolunun çəkilib başa çatdırılmasında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin siyasi iradəsi və uzaqgörənliyi həlledici rol oynamışdır. Hazırda Bakı-Tbilisi-Qars Dəmir Yolu Çin Xalq Respublikasının dövlət siyasəti səviyyəsində elan etdiyi "Bir kəmə - Bir yol" strategiyasının Qafqaz regionundakı əsas ötürücü vasitəsi kimi dünya ölkələri üçün də əlverişli nəqliyyat qovşağı hesab olunur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin və Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayib Ərdoğanın 25 sentyabr 2023-cü il tarixdə Naxçıvan şəhərində imzaladıqları Niyət Protokolunun müddəalarında Bakı-Tbilisi-Qars Dəmir Yolunun Qars-İqdır-Sədərək vasitəsilə muxtar respublikaya qədər daha bir qolunun çəkilməsinə dair razılaşdırılmanın öz əksini tapması bu magistralın Naxçıvan-Təbriz-Tehran vasitəsilə Orta Asiyaya doğru daha bir marşrutunun açılmasına şərait yaradır. Ona görə də haqlı olaraq Bakı-Tbilisi-Qars Dəmir Yolunu beynəlxalq aləmdə Dəmir İpək Yolu da adlandırırlar. Bundan başqa, Azərbaycan Respublikasının erməni işğalından azad edilmiş torpaqlarında: Füzuli şəhərində və Zəngilanda salınmış aeroportlar da ölkəmizin dünyaya açılan qapıları kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Son günlərdə yeni-

dən aktivləşən Şimal-Cənub magistralı isə Azərbaycanı avtomobil yollarının da əsas qovşaqlarından birinə çevirəcəkdir. Beynəlxalq ictimaiyyətin diqqət mərkəzində olan Zəngəzur dəhlizinin çəkilməsinə nail olmaqla Prezident İlham Əliyev Azərbaycan Respublikasını regionun və dünyanın əsas nəqliyyat mərkəzləri səviyyəsinə çatdıracaqdır. Ölkəmizin dünyanın tranzit qovşaqlarından biri kimi çıxış etməsi iqtisadi cəhətdən səmərəli olduğu kimi, mədəni əlaqələrin də inkişafına öz töhfələrini verir. Bu isə Azərbaycanda müasir inkişafın yeni intibah mərtəbəsinə çatdırılması üçün əsas faktordur.

Beynəlxalq əlaqələrin inkişaf etdirilməsi, uğurlu xarici siyasət kursu və sabit diplomatik münasibətlər İlham Əliyev erasının mühüm göstəricilərindəndir. Dünya ölkələri və region dövlətləri ilə qarşılıqlı etimada əsaslanan sağlam münasibətlərin qurulması və inkişaf etdirilməsi İlham Əliyevin xarici siyasət kursunun reallığı və böyük uğurudur. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin təşəbbüsü ilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının xüsusi iclasının çağırılması və dövlət başçımızın irəli sürdüyü problemlərin beynəlxalq müstəvidə müzakirəyə çıxarılması xarici siyasət sahəsində baş vermiş nadir tarixi hadisədir. Azərbaycan Respublikasının BMT Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi üzvü seçilməsi də müstəqil dövlətimizin böyük uğurudur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin dünyanın ikinci beynəlxalq təşkilatı olan Qoşulmama Hərəkatına uğurla Sədrlik etməsi dövlət başçımızın dünya liderlərindən biri olduğunu sübut edir. İslam Əməkdaşlıq Təşkilatında və İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatında Azərbaycanın söz sahibi olması Respublikamızın beynəlxalq nüfuzunun müasir reallıqlarıdır.

Əlbəttə, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin dövlət başçısı kimi iyirmi illik fəaliyyətinin ən böyük zirvəsi 44 günlük Vətən Müharibəsində qazanılan tarixi Zəfərdir. Müzəffər Ali Baş Komandanın işğalçı Ermənistan üzərində qazandığı bu tarixi

Zəfər XXI əsrdə dünyada qələbə ilə başa çatmış ən ədalətli müharibə nümunəsidir. Azərbaycanın Qarabağ savaşı Beynəlxalq aləmdə yeni hərbi texnologiyanın tətbiqi ilə aparılmış müharibə kimi də təkrarsızdır. Bu, dünya hərbi tarixində ən qısa müddətdə qələbə ilə başa çatmış müharibə olaraq da əhəmiyyətlidir. Qalib Ali Baş Komandanın Dəmir Yumruğu ilə 20 sentyabr 2023-cü il tarixdə cəmi bir gün ərzində Qarabağda keçirilmiş antiterror tədbirləri ilə də qüdrətli dövlət rəhbəri olan İlham Əliyev daha bir mühüm tarixi zəfərə imza atmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 30 illik işğaldan sonra ölkəsinin tarixi torpaqlarını düşmən əsarətindən azad edən, rəhbərlik etdiyi ölkənin tam ərazi bütövlüyünə nail olmağı bacaran liderdir. Azərbaycan Respublikasının mütləq suverenliyinin təmin edilməsi Prezident İlham Əliyevin möhtəşəm tarixi Zəfəridir.

Azərbaycanda cəmiyyət həyatının elə bir sahəsi yoxdur ki, həmin istiqamətdə ölkəmizdə böyük nailiyyətlər qazanılmamış olsun. Respublikamızda inkişaf etməmiş region, yənidən qurulmamış heç bir sahə yoxdur. Böyük sürətlə inkişaf edən paytaxtımız Bakını dünyanın ən gözəl şəhərləri ilə müqayisə etmək olar. Azərbaycan 20 il ərzində kosmos ölkəsi kimi də dünyada ad qazanmışdır. Son 10 illiklərdə Azərbaycanda milli-mənəvi dəyərlərin, elm və mədəniyyətin bütün sahələrinin inkişaf etdirilməsi sahəsində qazanılmış böyük uğurlar xalqımızın və müstəqil dövlətimizin simasını müəyyən edən dəyərlər səviyyəsinə qalxmışdır. Çox böyük uğurla Avropa və İslam Olimpiya oyunları keçirən, əsas idman növləri üzrə beynəlxalq yarışlara ev sahibliyi edən Azərbaycan dünyanın ən inkişaf etmiş idman ölkəsinə çevrilmişdir.

Prezident İlham Əliyevin çoxcəhətli, məqsədyönlü fəaliyyətlərinin uğurları sırasında elm və ədəbiyyat sahəsindəki nailiyyətlər də xüsusi yer tutur. İlham Əliyevin ədəbiyyat siyasəti xalqımızın milli-mənəvi özünüdərk proseslərinin daha da dərinləşdirilməsinə, yeni nəsil yazıçıların meydana çıxmasına və və-

tənpərvərlik üstündə köklənmiş müasir nəsillərin formalaşdırılmasına uğurla xidmət edir. Çoxəsrlik tariximizdə ilk dəfə keçirilmiş "Nizami Gəncəvi İli" və "İmadəddin Nəsimi İli" Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin həyatı və yaradıcılığının dərinlən araşdırılaraq xalqımıza daha yaxından tanıtılması və dünyada Azərbaycan şairi kimi təbliğ olunması baxımından kəşf olunmuş milli dövlət siyasətinin mükəmməl ifadəsidir. Dövlət səviyyəsində həyata keçirilən ədəbiyyat siyasəti həm də müstəqil dövlətimizin əsas dövlətçilik ideologiyası olan Azərbaycançılıq təliminin zənginləşdirilməsinə və möhkəmləndirilməsinə təminat verir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə keçirilən "Heydər Əliyev İli" tədbirləri xalqımızda müstəqil dövlətçilik təfəkkürünü dərinləşdirilməsinə və möhkəmləndirilməsinə xidmət edən mühüm siyasi-ideoloji dərslərdir.

Azərbaycan elminin inkişafında da möhtəşəm 20 ilin özünəməxsus yeri vardır. Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin 4 yanvar 2003-cü il tarixli Sərəncamı ilə

Milli Elmlər Akademiyası statusu qazanmış Ali elmi qurumumuzun, xalqımızın milli maraqlarına, ölkəmizin dövlətçilik mənafelərinə uyğun şəkildə inkişaf etdirilməsi Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilmişdir. Dövlət rəhbərimizin 9 noyabr 2015-ci il tarixdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Ümumi yığıncağında iştirakı və böyük tarixi əhəmiyyətə malik olan nitqi Akademiyanın yeni tarixi mərhələdəki proqramıdır. Azərbaycan elmini regionda elmi sferanın ön mövqeyinə çıxarmaq vəzifəsini qarşıya qoyan dövlət rəhbərimiz Azərbaycançılıq ideyasının dövlət ideologiyası səviyyəsində dərk və şərh olunmasını, elmi əsaslarla xalqa çatdırılmasını mühüm bir vəzifə kimi irəli sürmüşdür. Cənab Prezidentimizin həmin tarixi görüşdə diqqət mərkəzinə çəkdiyi aşağıdakı məsələlər bu gün dünyada süni intellektin risklərinin, kibertəhlükəsizliyin aktual olduğu dövrdə həm Azərbaycan elmi ictimaiyyəti və həm də ümumiyyətlə elm aləmi üçün çox aktual və əhəmiyyətlidir: "Əsrlər boyu Azərbaycan xalqını bir xalq kimi qoruyan bizim mədəniyyətimiz,

incəsənətimiz, musiqimiz, xalçaçılıq sənətimiz və digər ənənələrimiz olubdur. Bizim bu sahədəki bütün fəaliyyətimizin əsasında Azərbaycan dili dayanır. Azərbaycan dili bizi bir xalq, bir millət kimi qoruyub. Əsrlər boyu biz başqa ölkələrin, imperiyaların tərkibində yaşadığımız, müstəqil olmadığımız dövrdə milli dəyərlərimizi, ana dilimizi qoruya, saxlaya bilmişik. Biz Azərbaycan dilinin saflığını təmin etməliyik... Lüğətimiz o qədər zəngindir ki, bunu qorusaq və gələcək nəsillərə əmanət kimi təhvil versək bu, bizim bu sahədəki ən böyük nailiyyətimiz olacaqdır... Biz öz tariximizi... dünya miqyasında daha da dolğun təmin etməliyik... Tariximiz onu göstərir ki, azərbaycanlılar bu torpaqda əsrlər boyu yaşamışlar. Bugünkü Ermənistan Azərbaycan torpaqlarında yaradılıbdır... "Qarabağ", "Xankəndi" Azərbaycan sözləridir".

Milli Elmlər Akademiyasının ən müasir səviyyədə maddi-texniki bazasının yaradılması istiqamətində də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin böyük qayğısı və diqqəti vardır. Möhtərəm Prezidentimizin

şəxsən iştirakı ilə 2013-cü ildə Milli Elmlər Akademiyasının istifadəsinə verilmiş ən yeni texnologiya əsasında inşa olunmuş Mərkəzi Elmi Kitabxana binası və Milli Ensiklopediya Mərkəzi ölkəmizdə elmin daha da inkişaf etdirilməsinə göstərilən dövlət qayğısının parlaq əməli ifadəsidir. Azərbaycan dövlətinin maliyyə dəstəyi ilə elm adamlarımızın beynəlxalq elmi resurslardan ödənişsiz istifadə etməsinə yaradılmış şərait də respublikamızda elmi mühitin dünyaya inteqrasiya olunmasına açılan geniş bir pəncərədir. Son 20 il ərzində elmi işçilərin əmək haqlarının, doktorant və dissertantların təqaüdlərinin bir neçə dəfə artırılması alimlərimizin sosial müdafiəsi sahəsində dövlət qayğısının ardıcılığını nümayiş etdirir. Milli Elmlər Akademiyasının 60 və 70 illik yubileylərinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin imzaladığı sərəncamlar və həmin yubiley mərasimlərində dövlət rəhbərimizin iştirakı və nitq söyləməsi Akademiyanın həyatında baş vermiş mühüm tarixi hadisədir. Dövlət başçımızın Milli Elmlər Akademiyasına səfər-

ləri bu elmi təşkilatın inkişafı yolundakı mühüm ictimai-siyasi hadisədir. Prezident İlham Əliyevin Milli Elmlər Akademiyasına hər səfəri ölkəmizin ali elmi qurumunun inkişafına təkan verən, alimlərimizi daha böyük nailiyyətlərə ruhlandırان mühüm faktor olmuşdur. Eyni zamanda, görkəmli elm xadimlərinin yubileylərinin keçirilməsi, fəxri adlara layiq görülməsi, təltif olunması haqqında Prezident İlham Əliyevin imzaladığı Sərəncamlar və bu qərarların əsasında ölkə miqyasında və beynəlxalq məstəabda həyata keçirilən tədbirlər Azərbaycan elminin nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi ilə bərabər, həm də gələcək elmi inkişafa böyük stimül vermişdir. Hazırda Azərbaycan alimləri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə müstəqil dövlətimizin inkişaf etdirilməsi proseslərində daha fəal surətdə iştirak etmək, Azərbaycançılıq istiqamətində, milli-mənəvi dəyərlərin yaşadılması və möhkəmləndirilməsi sahəsində məsuliyyətlə çalışmaqda davam edirlər. Bu gün Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası yenidən təşkilatlanaraq qlobal-

laşmanın yaratdığı dalğalardan xalqımızın çoxxəsrlik davamlı ənənələrini qorumaq və dayanıqlı inkişafa nail olmaq yolunda yeniləşmə proseslərini irəli aparmaqla, xalqımızın ideya-mənəvi təkamülünə dəstək verir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin alimlərimizin dövlət quruculuğu proseslərində daha yaxından iştirak etməsi istiqamətində qarşıya qoyduğu vəzifələr dönmədən həyata keçirilməkdədir.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin müstəqil dövlətimizə rəhbərlik etdiyi 2003-2023-cü illər ölkəmizin tarixinə möhtəşəm 20 il kimi daxil olmuşdur. Prezident İlham Əliyevin Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik etdiyi 20 ilin hər ili möhtəşəmdir. Azərbaycan xalqının və dövlətinin həyatında xüsusi tarixi mərhələ olan bu 20 ilin tarixi nailiyyətləri Prezident İlham Əliyevin "Heydər Əliyev İli"nə möhtəşəm töhfəsidir. Möhtəşəm 20 il həm də xalqımızın və müstəqil dövlətimizin bundan sonrakı inkişafının da möhkəm təməli və böyük başlanğıcıdır. ●

Elton MƏMMƏDOV,
*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
Sosial xidmətlər şöbəsinin müdiri, professor*

Ulu öndərin həyat yolu nümunəvi məktəbdir

Xalqımızın böyük oğlu, tarixi şəxsiyyət Ümummilli Lider Heydər Əliyevin vəfatından 20 il keçir. "Mən çox böyük sınaqlardan keçmiş bir adamam və həyatımı da özümə yox, xalqıma həsr etmişəm" - deyən Ulu Öndər sözün əsl mənasında həyatını Azərbaycanın bir dövlət kimi formalaşmasına, inkişafına həsr etdi. Bu onun əsl məqsədi, əsl amal idi. Heydər Əliyev XX əsr Azərbaycan tarixində milli müstəqillik ideyasını praktik olaraq gerçəkləşdirmiş fenomenal şəxsiyyətdir. "Bizim hamımızın bir vətəni var - bu Azərbaycandır. Hamımız bir torpaqda yaşayırıq - bu Azərbaycan torpağıdır" - deyən bu dahi şəxsiyyətin özünəməxsus mübarizə yolu var idi. Hətta sözü özünə silah vasitəsi hesab edən müdrik siyasətçi insanlara özlərinə güvənməyi öyrətdi və xalqı inandırdı ki, Azərbaycanın gələcəyi də, onun iqtisadiyyatı və mədəniyyəti də öz əlindədir. Heydər Əliyevin sülh məramlı daxili və xarici siyasəti nəticəsində və xalqımızın haqq səsini dünya xalqlarına çatdırdığı üçün bu gün Azərbaycan tanınır.

Bütün həyatını xalqının xoşbəxt gələcəyinə, qüdrətli Azərbaycan dövlətinin yaradılmasına və inkişafına həsr etmiş bu dahi şəxsiyyətin Vətən və xalq qarşısındakı xidmətləri misilsizdir. Azərbaycanda müstəqil dövlət təsisatlarının qurulması, beynəlxalq normalara söykənən demokratik, hüquqi dövlətin yaranması, milli, mənəvi və əxlaqi dəyərlərimizin qorunub saxlanması, bu dəyərlərin ümumbəşəri ideyalarla daha da zənginləşdirilməsi, ilk milli Konstitusiyamızın qəbul edilməsi, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılması və yeni iqtisadi kursun müəyyənləşdirilməsi prosesinin müvəffəqiyyətli həlli məhz Heydər Əliyevin xidmətləridir.

Təsadüfi deyil ki, Ulu Öndərimizin fəaliyyəti öz miqyası və əhəmiyyəti etibarilə Azərbaycanın hüdudlarından çox-çox kənara çıxmışdır. Dünya miqyasında ən nüfuzlu dövlət başçıları, politoloqlar tərəfindən dəfələrlə bəyan edildiyi kimi, Azərbaycan və böyük türk dünyasının dahi oğlu Heydər Əliyev zəmanəmizin ən yüksək zirvəsində duran tanınmış siyasi xadimlər sırasında öz layiqli yerini tutmuşdur. Xalqımızın yaddaşında yaradıcı, qurucu və xilaskar obrazını daim yaşadıb, qəlblərdə özünə əbədi məhəbbət qazanmışdır. Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi ötən əsrin 70-80-ci illəri yaddaşlarda təkə iqtisadi yüksəliş, təsərrüfatın bütün sahələrinin inkişafı dövrü kimi

deyil, həm də elmin, təhsilin, mənəviyyatın, mədəniyyətin misilsiz tərəqqisi illəri kimi qalıb. Məhz həmin dövrdə gələcək müstəqilliyimizin təməl daşları hörülüb, iqtisadi, sosial və mədəni potensialı formalaşmış. 1969-1982-ci illərdə həyatımızın bütün sahələrində köklü islahatlar aparılmış və dəyişikliklər baş vermişdir. Bu nəhəng işlər öz miqyasına görə Azərbaycanın quruculuq salnaməsində ən dolğun səhifələri təşkil edir.

Heydər Əliyev fenomeninin Azərbaycana uzunmüddətli rəhbərliyinin ən mühüm göstəricilərindən biri də Azərbaycançılıq məfkurəsinin, milli ruhun hədsiz yüksəlməsi, milli özünüdərkini inkişafı, xalqın tarixi yaddaşının özünə qaytarılması kimi fundamental prinsiplər əsasında dövlətçilik arzularının və hisslərinin güclənməsi, real siyasi amilə çevrilməsidir. Ulu Öndərimizin vətənpərvər fəaliyyətinin nəticəsi olaraq respublikada milli ruhlu ziyalı təbəqəsi formalaşmışdır.

Böyük strateq Heydər Əliyev hələ Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə ölkənin inkişafı istiqamətində gördüyü işlərlə, qəbul etdiyi cəsarətli qərarlarla, həyata keçirdiyi tikinti-quruculuq tədbirləri, habelə bir neçə onillikdən sonra müstəqillik əldə edəcək respublikamızın gələcəyinə hesablanmış digər məqsədyönlü addımları ilə özünün Ümummilli Lider obrazını yaratmış, tarix isə böyük Öndərin bu statusunu bütün mərhələlərdə qorumuşdur. İlk növbədə 60-cı illərədək aqıllı ölkə kimi tanınan və yeganə sənaye mənbəyi neft olan Azərbaycanı qısa müddət ərzində yüngül və ağır sənaye respublikasına çevirdi. Bir-birinin ardınca zavod və fabriklər istifadəyə verildi. Nəticədə həm respublikanın iqtisadi imkanları artdı, eyni zamanda, yaradılmış yeni işləri əsasında insanların rifah halı daha da yaxşılaşdı.

Xalqımızın döyüş ruhunun yaşadılması və gələcəkdə ordu quruculuğunun inkişaf etdi-

rilməsində mühüm rol oynayan Cəmşid Naxçıvanski adına hərbi məktəbi yaratmışdı. Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra hərbi liseyin məzunları ordumuzun yaranmasında, vətənimizin ərazi bütövlüyünün qorunması uğrunda mübarizədə həmişə ön cəbhədə olmuşlar. Qarabağ döyüşlərində vuruşan Azərbaycan zabitlərinin 70%-dən çoxu liseyin yetirmələridir.

İndi dünya analitiklərinin böyük önəm verdiyi mədəniyyətin yayılması siyasətini Heydər Əliyev hələ sovet dövründə özünəməxsus tərzdə həyata keçirirdi. Çünki dahi siyasətçi Heydər Əliyev Azərbaycanı dünyada məhz milli dəyərləri, mənəvi tarixi, mədəniyyət özəlliyi ilə tanıdırdı. Məhz onun təşəbbüsü ilə ölkənin tanınmış musiqiçiləri, şairləri, yazıçıları, müğənniləri, bəstəkarları, artistləri dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində çıxış edirdilər. Əlbəttə ki, burada siyasi məqam da var idi, o da Azərbaycanı tanıtdırmaq idi.

Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyi dövrü Azərbaycan tarixinə siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni yüksəliş dövrü kimi daxil olaraq xalqın milli mənlilik şüurunun, müstəqillik ideallarının oyanışına güclü təkan vermişdir. Ulu Öndər hələ o dövrlərdən milli inkişafın yeganə yolunu xalqın yüksək təhsil almasında, maariflənməsində görmüş, respublikada elmin inkişafı üçün bütün zəruri tədbirləri həyata keçirmişdir. O, yaxşı bilirdi ki, cəmiyyətin tərəqqisinə, elmin, mədəniyyətin inkişafına təsir göstərən ən qüdrətli vasitələrdən biri də təhsildir. Heydər Əliyev şəxsiyyətinin böyüklüyü məhz onda idi ki, o, bütün fəaliyyəti boyu bu sahələrə diqqət və qayğısını əsirgəməmiş, cəmiyyətdə yüksək bilikli, intellektual və elitar təbəqənin formalaşmasına çalışmışdır.

Tarixi təcrübə təsdiqləyir ki, dövlət müstəqilliyinin qorunub saxlanması onun qazınmasından daha ağırlı və çətin prosesdir. Belə bir ziddiyyətli və mürəkkəb mərhələdə dövlətin xilasını məhz xarizmatik liderlərdən

asılı olur. 1991-ci ildə Azərbaycan özünün dövlət müstəqilliyini elan etsə də, bu, əslində, 1993-cü ilin ortalarına qədər formal xarakter daşmışdır. Heydər Əliyevin 1993-cü ilin oktyabrında dövlət başçısı seçilməsindən sonra müstəqil Azərbaycanın hüquqi və siyasi-iqtisadi suverenliyinin təmin olunması prosesi daha da sürətlənmişdir. Ümummilli Lider ilk növbədə, ölkədə ictimai-siyasi sabitliyin bərpası istiqamətində gərgin iş aparmış, qeyri-qanuni silahlı dəstələr zərərsizləşdirilmiş, respublikamızın sosial-iqtisadi yüksəlişinə yol açan ən mühüm amil kimi cəmiyyətdə ictimai-siyasi sabitlik bərqərar edilmişdir. Bütün bunlar həçminin xalqın öz liderinə inamının, xalq-iqtidar birliyinin nəticəsi idi. Dövlət çevrilişlərinin qarşısı alınmış, Azərbaycan vətəndaş müharibəsi təhlükəsindən xilas olmuşdur. Müstəqil dövlətimizin ərazi bütövlüyünün bərpası və Ermənistan silahlı qüvvələrinin hücumlarının qarşısının alınması, ölkənin müstəqilliyinin qorunub saxlanması üçün ordu quruculuğu istiqamətində kompleks tədbirlər həyata keçirilmişdir. Heydər Əliyev bir ictimai-iqtisadi formasiyadan digərinə keçid dövründə respublikanın qarşısında duran strateji vəzifə və hədəfləri düzgün müəyyənləşdirməklə, dünyanın qabaqcıl dövlətlərinin təcrübəsində sınaqdan uğurla çıxmış, müsbət nəticələri sübut olunmuş inkişaf kursunun Azərbaycan gerçəkliyinə adekvat modelini yaratmışdır. Ulu Öndər qısa müddətdə özəl mülkiyyətçiliyə, sahibkarlığa, sərbəst rəqabətə meydan açan, dövlətsizləşdirməni özündə ehtiva edən, sosialyönümlü mahiyyət daşıyan, habelə xarici iqtisadi əlaqələrin gücləndirilməsi və münbit biznes mühitinin formalaşdırılması yolu ilə ölkəyə investisiya axınıni stimullaşdıran liberal inkişaf modelinin praktik surətdə gerçəkləşdirilməsinə nail olmuşdur. "Azərbaycan dövlətinin strateji yolu yalnız demokratiya, sərbəst iqtisadiyyat prinsiplərinin bərqərar olması, bazar iqtisadi-

diyyatı və sahibkarlığın inkişafıdır"- deyən Heydər Əliyev demokratik düşüncə və həyat tərzinin bütün dünyada diktə etdiyi bu meyarlara hər zaman sadıqlıq göstərmiş, milli inkişaf naminə bu yolun alternativsizliyi fikrinin ictimai rəyə aşılmasına nail olmuşdur. Dahi lider mərkəzi planlaşdırma və bölgü sistemindən sərbəst bazar münasibətlərinə əsaslanan iqtisadi modelə keçid prosesinin aztəminatlı təbəqənin maraqlarına toxunmaması üçün dövlət büdcəsində sosial müdafiə tədbirlərinə geniş yer ayrılmasını da təmin etmişdir. Böyük siyasi xadim Heydər Əliyev hər bir fərdin maraq və mənafe-lərini təmin etmədən, ədalət meyarını qoruma-dan güclü dövlət yaratmağın mümkünsüzlüyünü çıxışlarında hər zaman vurğula-mış, vətəndaşlara göstərilən hüquqi yardımın səviyyəsinin müntəzəm surətdə artırıl-masının əsas təşəbbüskarı kimi çıxış etmiş-dir. Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında ha-zırlanaraq 1995-ci ilin 12 noyabrında ümum-xalq səsverməsi yolu ilə qəbul edilmiş müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitu-siyası dövlətimizin tarixində hakimiyyət bölgüsü prinsipini, demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət quruculuğunun hüquqi əsas-larını, insan hüquq və azadlıqlarının qeyd-şərtsiz təmin olunmasının bünövrəsini qoy-muşdur. Azərbaycan demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət kimi ilk dəfə olaraq insan hüquqlarının prioritetliyini və hakimiyyət bölgüsünü özünün gələcək inkişaf yolu kimi seçmişdir. Demokratik tələblərə tamamilə cavab verən bu ali sənəd müstəqil Azər-baycanın ilk Konstitusiyası kimi tarixilik qazan-mışdır. 1995-ci ildə müstəqil Azərbaycanın parlamentinə keçirilən ilk seçkilər isə dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi prose-sinin hüquqi bazasının yaradılmasına daha geniş imkanlar açmışdır. Bu hadisə dövlət müstəqilliyinin prioritet istiqamətlərini müəyyənləşdirmək və həyata keçirmək yo-lunda əsas istinad mənbəyi rolunu oynamış-

dır. Bununla da Azərbaycanın dünya dövlət-ləri sırasında özünəlayiq yer tutması, beynəlxalq münasibətlərin subyektinə çevril-məsi istiqamətində ardıcıl fəaliyyətin əsası qoyulmuşdur. Ulu Öndər Heydər Əliyevin möhkəm təməllər üzərində əsasını qoyduğu balanslaşdırılmış xarici siyasət uzaq hədəf-lərə hesablanmış strateji fəaliyyət konsepsi-yası olmaqla, müstəqil Azərbaycanın beynəlxalq arenada nüfuz və mövqelərinin güc-lənməsinə, ümummill problemlərinin həlli-nə yönəlmişdir.

İnamla deyə bilərik ki, bu siyasət 2003-cü ilin oktyabrından Heydər Əliyev siyasi kur-sunun ən layiqli davamçısı - cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi altında uğurla həyata ke-çirilir. Ulu öndər Heydər Əliyevin demokra-tik dövlətçilik strategiyasını ləyaqətlə da-vam etdirən Azərbaycan Prezidenti müəy-yənləşdirilmiş möhkəm əməllər üzərində özü də yeni bir dövlətçilik məktəbinin bani-sinə çevrilmişdir. Cənab İlham Əliyev res-publikamızı uğurlu inkişaf yoluna çıxarmaq-la, Cənubi Qafqaz bölgəsində həyata keçiri-lən global enerji, kommunikasiya layihələri-nin başlıca təminatçısına çevrilmişdir. Xalqa layiqli xidmət andını əməli işi ilə doğrult-muş dövlət başçısı Azərbaycanın iqtisadi inkişaf prioritetlərini dəqiq müəyyənləşdir-miş, hər bir vətəndaşın maraq və mənafe-yinin yüksək səviyyədə təminatına yönəlmiş demokratiya kursunu inamla davam etdir-mişdir. Respublikamız hazırda inkişafının elə mərhələsindədir ki, qazanılmış makroiq-tisadi nailiyyətlər cəmiyyət həyatının ən müxtəlif sahələrində tərəqqi və intibaha, vətəndaş cəmiyyəti və hüquqi dövlət quru-culuğuna xidmət edən, hər bir vətəndaşın həyatında kardinal dəyişikliklərlə müşayiət olunan islahatları əzmlə gerçəkləşdirmək imkanı yaradır. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə inamla irəliləyərək global enerji və kommunikasiya layihələrinin mərkəzinə çevrilən, ümumi daxili məhsulun ar-

tım tempinə görə dünyanın lider dövlətləri sırasında yer tutan respublikamızda xalqın inamlı sabahı baxımından strateji əhəmiyyət daşıyan demokratikləşmə prosesinin sürətləndirilməsi xüsusi diqqət mərkəzindədir. Milli ruhu qorumağın, inkişaf etdirməyin və yeni nəsillərə çatdırmağın ən mühüm şərti milli dövlətçilikdir. Milli dövlət ancaq ərazinin, maddi sərvətlərin deyil, həm də milli mənəvi dəyərlərin qorunmasına xidmət edir. Milli dövlətin qurulması və dövlətçilik ideyalarının həyata keçirilməsi və bu proseslərin dönməzliyinin təmin edilməsi xalq qarşısında ən böyük xidmətdir.

Bu gün istər ölkə daxilində, istər ölkədən kənar da hamı Heydər Əliyevi müstəqil Azərbaycan dövlətinin memarı sayır. Qeyd olunmalı əsas məqam isə odur ki, Heydər Əliyev siyasəti onun dünyasını dəyişməsindən sonra da ölkənin inkişafının, müasirləşməsinin və yeniləşməsinin əsasını təşkil edir. 2003-cü ildən bu günə qədər Azərbaycanın Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında möhtəşəm inkişafında bu siyasət həlledici rol oynayıb və oynamaqdadır. Məhz bu siyasətin uğurla və yaradıcılıqla həyata keçirilməsi sayəsində Azərbaycanın iqtisadiyyatı, insanların rifahı əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlib, ölkənin hərbi qüdrəti müqayisəedilməz dərəcədə güclənib. Azərbaycanın müasirləşməsi, yeniləşməsi baş verib, şəhər və kəndlərin siması kökündən dəyişib. Bu gün Azərbaycan dünyanın ən uğurlu gənc dövləti kimi qəbul olunur, onun parlaq gələcəyinə hamı inanır. Ölkəmizin beynəlxalq nüfuzunun artması, mövqeyinin güclənməsi, bir çox beynəlxalq reytinglərdə ən mötəbər yerlərdə qərar tutması insanların qürur mənbəyinə çevrilib.

Bütün mənalı həyatını ölkəmizin tərəqqisinə, insanların rifahının yaxşılaşdırılmasına həsr edən Ümummilli Liderimizin ən böyük arzusu işğal olunmuş torpaqlarımızın azad edilməsi idi. O, bunun üçün var qüvvəsi ilə

çalışdı. Doğma ocaqlarından didərgin düşmüş qaçqın və məcburi köçkünlərin bütün problemlərinin həll olunması üçün bütün imkanları səfərbər etmişdir. Və onun ən böyük xidmətlərindən biri də 1994-cü ildə atəşkəslə bağlı sənədin imzalanması olmuşdur. Ölkədə cənab İlham Əliyev tərəfindən aparılan islahatlar və quruculuq işləri, xüsusilə də son 20 ildə həyata keçirilən güclü dövlət, güclü ordu strategiyası, çox vektorlu siyasi münasibətlər, regional və beynəlxalq əhəmiyyətli layihələr torpaqlarımızın işğaldan azad olmasının səbəbidir. Azərbaycan sübut etdi ki, öz ərazi bütövlüyünü qorumağı bacarır və 2020-ci ildə 44 günlük Vətən müharibəsi, 2023-cü ilin sentyabr ayında 1 gün davam edən lokal xarakterli antiterror tədbirləri bunun bariz nümunəsidir. Döyüş meydanında, diplomatik müstəvidə, informasiya məkanında, daxili siyasi müstəvidə aparılan ardıcıl, sistemli tədbirlər nəticəsində elə bir qələbə qazandıq ki, bu gün bütün dünya ölkələri, siyasi mərkəzlər bu barədə müzakirə edir, təhlillər verirlər. Noyabrın 8-də Şuşanın işğaldan azad edilməsi ilə bağlı xalqa müraciət edən zaman Prezident dedi ki, "xoşbəxt adamam ki, ata vəsiyyətini yerinə yetirdim". Biz o zaman bildik ki, Ulu Öndər öz oğluna Qarabağı azad etməyi vəsiyyət edib, o zaman bildik ki, İlham Əliyev təkcə prezident kimi deyil, həm də bir oğul kimi də öz üzərinə böyük məsuliyyət götürmüşdü. Bu gün isə bizim sevincimizin həddi yoxdur. Azərbaycan Bayrağı Xankəndi, Xocalı, Şuşa, Laçın, Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl, Ağdam, Kəlbəcər, Ağdərə və bütün kənd və qəsəbələrımızdə, şəhər və rayonlarımızda qürurla dalğalanır! Azərbaycan üçün yeni dövr başlayır. Qarşıda böyük hədəflər dayanır. Azərbaycan Heydər Əliyevin qoyduğu yolla gedərək ən uğurlu ölkə adını hələ uzun illər qoruyacaq. Vaxtilə Heydər Əliyev deyirdi: "Azərbaycan dünyaya günəş kimi doğacaq". Əslində bu artıq bir həqiqətdir. ●

Aynur BABAYEVA

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin əməkdaşı

Azərbaycan mədəniyyətinin himayədarı

*Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizlə fəxr etməliyik.
Bizim milli-mənəvi dəyərlərimiz əsrlər boyu xalqımızın həyatında, yaşayışında formalaşmışdır, xalqımızın fəaliyyətində formalaşmışdır. Milli-mənəvi dəyərləri olmayan millət həqiqi millət, həqiqi xalq ola bilməz*

Heydər Əliyev

Dünyada bütün xalqların özünəməxsus mədəniyyəti var. Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin kökü çox-çox qədim zamanlara gedib çıxır. Xalqımızın mədəniyyəti - onun ilk növbədə mənəvi sərvətləri muzeylərdə qorunub saxlanmış və inkişaf etdirilmişdir. Hər bir xalqın mədəniyyət incilərini yaşatması üçün məkan və zaman daxilində sosial-mədəni tərəqqi, eləcə də buna əlverişli şərait yaradan rəhbəri olmalıdır. Azərbaycanda muzey işi sahəsində XX əsrin əvvəllərindən başlanan inkişaf 50-ci illərdən sonra sovet totalitar rejiminin, kommunizm siyasətinin təbliğatına və bununla bağlı olan muzey əşyalarının toplanılması, öyrənilməsi və mühafizəsi işinə istiqamətlənmişdi.

Bu siyasət dilimizi, dinimizi, tariximizi, mədəniyyət və mənəviyyatımızı məhv etmək məqsədi daşıyırdı. Belə ağır bir zamanda, 1969-cu ildə Heydər Əliyev respublikaya rəhbər təyin edildi. Ümummillət lideri elə ilk günlərdən mədəniyyət sahəsinə xüsusi diqqət yetirməyə, bu sahədə yaranmış problem və çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün tədbirlər görməyə başladı. Dövlət başçısının müdrik siyasəti nəticəsində mədəniyyətimiz, tariximiz məhv olmaqdan xilas edildi.

XX əsrdə isə xalqımızın mədəni həyatında yeni bir dövr başlanmışdır. Bu, ulu öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlı olan bir dövrüdür. Ulu

öndər deyirdi ki, "xalq bir çox xüsusiyyətləri ilə tanınır, sayılır və dünya xalqları içərisində fərqlənir. Bu xüsusiyyətlərdən ən yüksəyi, ən böyüyü mədəniyyətdir". Məhz ona görə də ulu öndər hakimiyyətdə olduğu bütün dövrlərdə xalqın mədəniyyətinin inkişafını həmişə diqqət mərkəzində saxlamışdır.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra bir müddət mədəniyyətimiz böyük çətinliklər qarşısında qalsa da, Ümummillət liderin hakimiyyətə yenidən qayıdışı sanki Azərbaycan mədəniyyətinin də tərəqqisinə yeni təkan verdi. H.Əliyev Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında yeni bir dövrün əsasını qoydu. Mədəniyyət

yetimiz, milli-mənəvi dəyərlərimiz beynəlxalq aləmdə tanındı.

Hələ sovetlər dönəmində Heydər Əliyev Azərbaycanda mədəniyyətin maddi-texniki bazasının möhkəmlənməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Respublikada kinoteatrlar, teatr binaları, muzeylər inşa olundu. Mədəniyyətimizin kadr potensialı gücləndirildi. SSRİ-nin ən nüfuzlu incəsənət yönlü ali məktəblərində Azərbaycan gəncləri təhsil alıb Bakıya dönürdülər.

Ulu öndər H.Əliyev muzeylərə, muzey işinə böyük önəm verərək deyirdi: "Milli ənənələrimizin nə qədər dəyərli olduğunu dünyaya gələn yeni nəsillərə çatdırmaq və onları bu ənənələr əsasında tərbiyə etmək üçün muzeylər mütləq lazımdır". O, ilk növbədə tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi və bərpaasına ayrılan büdcə xərclərinin ildən-ilə artırılmasına nail oldu. 1971-ci ilin mart ayında respublikada 37 muzey var idi, 1982-ci ildə, Heydər Əliyev SSRİ Nazirlər Kabinetində məsul vəzifəyə təyin edildiyi vaxta qədər muzeylərin sayı 111-ə çatmışdı. Qısa zaman ərzində Azərbaycanın 60-dək rayonunda tarix-diyarşünaslıq muzeyi yaradılmışdı. Hazırda ölkəmizdə müxtəlif təyinatlı

220-ə yaxın muzey mövcuddur ki, onlardan 4-ü Bakı-Abşeron ərazisində fəaliyyət göstərən qoruqlardır.

Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətlərindən Cəfər Cabbarlı 1934-cü ildə vəfat etsə də, 1980-ci ilə qədər onun Bakıda nə abidəsi, nə də ev-muzeyi var idi. Xalqımızın tanınmış mədəniyyət xadimlərindən - Üzeyir Hacıbəyli, Bül-bül, Səməd Vurğunun ev-muzeyləri yetmişinci illərdə açılmışdır. Molla Pənah Vaqifin Şuşa şəhərindəki əzəmətli məqbərəsi də 1981-ci ildə tikilib başa çatdırılmışdır. Bakıda Cəlil Məmmədquluzadənin, Məmməd Səid Ordubadinin, Müslüm Maqomayevin ev-muzeylərinin açılması barədə qərarlar da 1981-82-ci illərdə qəbul edilmişdir.

Ulu öndərin şəxsiyyətinə və yaradıcılığına böyük diqqətlə yanaşdığı klassik Azərbaycan yazıçılarından biri də molla-nəsreddinçilərin ideya rəhbəri Cəlil Məmmədquluzadədir. Hələ 1981-ci ildə respublika rəhbərinin təşəbbüsü ilə Bakıda böyük sənətkarın ev-muzeyinin yaradılması haqqında qərar qəbul edilmişdir. 1994-cü ildə həmin ev-muzeyini açmaq şərəfi də müstəqil Azərbaycanın Prezidenti Heydər Əliyevə

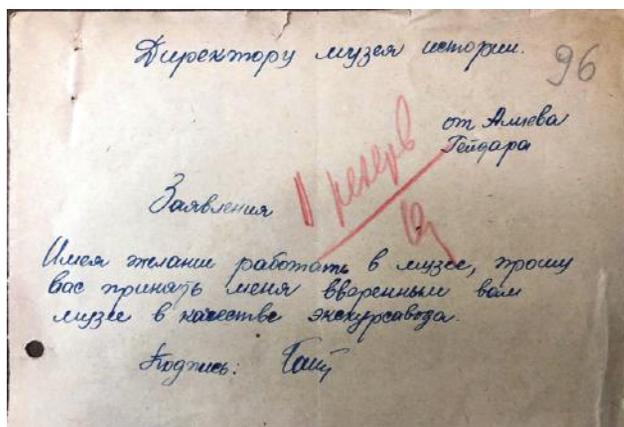
nəşib olmuşdur. Muzeyin açılışında Böyük rəhbər Mirzə Cəlil şəxsiyyətinə və yaradıcılığına, ümumiyyətlə, klassik Azərbaycan ədəbiyyatının və mədəniyyətinin görkəmli nümayəndələri olmuş molla-nəsrəddinçilərin fəlsəfi irsinə dair dəyərli mülahizələr söyləmişdir.

Ölkəmizdə əvvəlcə görkəmli tarixi şəxsiyyətlərin, ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin ev-muzeyləri, daha sonra isə tarix-diyarşünaslıq muzeyləri təşkil edilmişdir. 1970-1980-ci illərdə Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənətinin inkişafında yeni səhifələr açıldı, o cümlədən mədəniyyət müəssisələrinin şəbəkəsi genişlənməyə başladı. Respublikanın şəhər və kəndlərində 1000-dən çox mədəniyyət evi və klub müəssisəsi, 100-dən çox kinoteatr istifadəyə verilmiş, klub müəssisələrinin sayı 3680-ə, kütülvə kitabxanaların sayı 4600-ə çatmışdı. 1990-cı ildə respublikada artıq 124 muzey fəaliyyət göstərirdi.

Ulu öndərin muzeylərə olan qayğısını qədim Bakının - Azərbaycanda şəhərsalma mədəniyyətinin mükəmməl nümunəsi İçərişəhərin və xalqımızın qürur mənbəyi, dövlətçilik rəmzi-

miz, XV əsr memarlığının şah əsəri olan Şirvanşahlar Saray Kompleksinin timsalında əyani şəkildə görmək olar.

Heydər Əliyev Bakını memarlıq tariximizin daş ensiklopediyası adlandırır. Bu tarixi məkanın əbədi yaşadılması, var olması üçün yoxlama və baxışlar keçirilmiş, İçərişəhərin inkişafı ilə əlaqədar bir sıra sərəncamlar verilmiş, normativ hüquqi aktlar qəbul edilmişdi. "Respublikada muzey işinin vəziyyəti və onu yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında" Azərbaycan Respublikası Nazirlər Sovetinin 1970-ci il 30 yanvar tarixli və "Bakı şəhərində "İçərişəhər" in, Şuşa və Ordubad şəhərlərinin tarixi hissələrinin tarix-arxitektura qoruqları elan edilməsi haqqında" 10 avqust 1977-ci il tarixli qərarları qəbul edilir. Bundan sonra görülmüş tədbirlər nəticəsində bütün respublikada muzey işində dönüş yaranır. Lakin 1988-ci ildən ölkəmizdə siyasi sferada baş verən qarmaqarışıqlıq və müharibə vəziyyəti nəticəsində tarixi-memarlıq abidələrimiz tamamilə unudulmağa başlayır. İl ərzində milyondan artıq turist qəbul edərək dolub-daşan İçərişəhər süku-ta bürünür, turistlərin sayı olduqca azalır.

Dövlətçiliyimizin ağır bir zamanında, 1993-cü ildə xalqın tələbi ilə Heydər Əliyev respublikaya ikinci dəfə rəhbər seçilir. Elə həmin il Nazirlər Kabinetində muzey işçilərinin respublika müşavirəsi keçirilir. 1994-cü ildə bu müşavirənin materialları əsasında "Respublikada muzey işinin vəziyyəti və onun yaxşılaşdırılması haqqında" qərar qəbul edilir. Bu dövrdə - 1993-2003-cü illərdə H.Əliyev tərəfindən İçərişəhərin, eləcə də Azərbaycan ərazisindəki maddi-mənəvi tarixi-memarlıq abidələrinin qorunması və tanıtılması məqsədilə UNESCO-Azərbaycan əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi üçün mühüm addımlar atılır. 1993-cü ilin dekabr ayında Heydər Əliyev Fransada UNESCO-nun baş direktoru Federiko Mayorla olan görüşündə qarşılıqlı əməkdaşlığın genişlənməsi məsələsini müzakirə edir. Bu görüşdən sonra H.Əliyev UNESCO üzrə Azərbaycan Respublikasının Milli Komissiyasının yaradılması haqqında 21 fevral 1994-cü il tarixli Sərəncam imzalayır. Sərəncama əsasən, Xarici İşlər Nazirliyinin nəzdində yaradılmış Milli Komissiya Ümumdünya mədəni irsə aid mümkün obyektlərin ilkin siyahısına daxil edilmək üçün ilk tarixi obyektin namizədliyini hazırlamalı idi. Qısa müddət ərzində Azərbaycan UNESCO-nun daha bir neçə konvensiyasına qoşulur. 1996-cı il noyabrın 8-də UNESCO-nun baş direktoru Federiko Mayor və Prezident Heydər Əliyev arasında birgə əməkdaşlıq haqqında Memorandum imzalanır(2). Memorandumun mədəniyyətə aid bölümünün 4-cü bəndinə əsasən, "... muzeylər, qalereyalar və başqa mədəniyyət təşkilatları üçün müasir səviyyəli işçilərin hazırlanması,

onlara kolleksiyaları saxlamaq və bərpa etmək üzrə müasir texnikanın, onların inventarlaşdırılmasının, idarə və təşkil olunmasının kompüter metodlarının öyrədilməsi..." üçün hərtərəfli yardımların göstərilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Bu memorandumun qəbulundan sonra muzeylərdə mütəmadi olaraq maddi-mədəniyyət nümunələrinin - qiymətli muzey əşyalarının qeydiyyatına alınması, saxlanılma qaydası, mühafizəsinin təşkili və bərpası, turistlərlə iş, muzey marketinqi məsələləri ilə bağlı beynəlxalq səviyyədə qəbul olunmuş normaları təlim edən seminar, "dəyirmi masa" və treninqlər keçirilməyə başlandı.

Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra bir çox milli-mənəvi dəyərlərə qayıdış mədəniyyət sahəsində də özünü göstərdi. 1993-cü ildən başlayaraq ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən islahatlar Azərbaycan mədəniyyətinin də tərəqqisinə yeni təkan verdi.

Bundan əlavə, mədəniyyət sahəsində 10-dan artıq qanun qəbul edildi. 1997-ci ildə "Mədəniyyət haqqında", 1998-ci ildə "Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında", "Kinematografiya haqqında"(1998), "Memarlıq fəaliyyəti haqqında"(1998), "Kitabxana işi haqqında"(1998), "Muzeylər haqqında" və "Nəşriyyat işi haqqında"(2000) qanunlar bu sahənin kompleks inkişafı üçün mühüm baza rolunu oynadı. Mədəniyyət sahəsinin inkişafını gücləndirən dövlət proqramları qəbul edildi. Bu dövrdə Azərbaycan mədəniyyətinin beynəlxalq aləmdə tanıtılması istiqamətində də bir sıra addımlar atıldı. Mədəni irsimizin, görkəmli ədiblərin, mədəniyyət xadimlərinin yubileylərinin xarici ölkələrdə nüfuzlu təşkilatlarda qeyd olunması bu sahəyə göstərilən diqqət və qayğıdan xəbər verirdi. Məhəmməd Füzulinin anadan olmasının 500 illik yubileyinin (1996), "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinin (2000) UNESCO-da qeyd olunması həm də Azərbaycanın beynəlxalq miqyasda artan nüfuzunun göstəricisi idi.

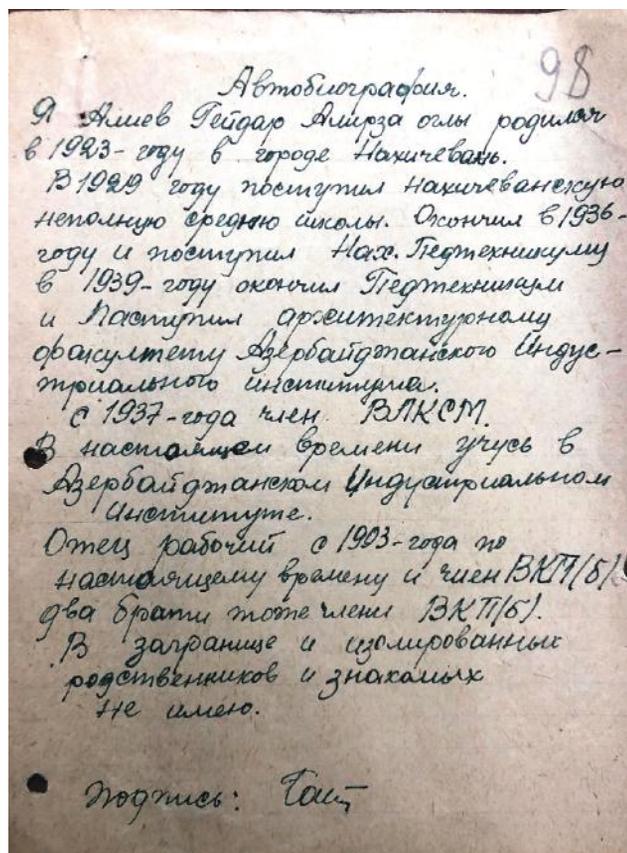
2000-ci ildə İçərişəhər "Qız qalası" və Şirvanşahlar saray kompleksi UNESCO-nun Dünyaya irs siyahısına daxil edildi. Ümummilli lider

tərəfindən Milli Kino, Üzeyir Musiqi, Azərbaycan Əlifbası və Ana Dili günlərinin təsis edilməsi haqqında fərmanların imzalanması milli mədəni irsə sonsuz məhəbbətdən xəbər verirdi. Müstəqilliyini yenicə bərpa edən ölkəmiz üçün mədəniyyət və ədəbiyyatın dünyaya inteqrasiyası vacib məsələ idi. Çünki 70 il müddətində Azərbaycan mədəniyyəti öz adı ilə çağırılmamış, xalqımız tarixi-mədəni mirasının həqiqi sahibi kimi dünyaya çıxışdan məhrum olmuşdu. Buna görə də respublikanın beynəlxalq aləmə açılması sistemli və sürətlə getməli idi.

2000-ci il martın 24-də "Muzeylər haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edildi. Nəhayət, 2003-cü il 17 fevralda ölkə rəhbəri Bakı şəhərində İçərişəhər Tarix-Memarlıq Qoruğunun mühafizəsi və bərpası ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında sərəncam verir. Bu sərəncamdan irəli gələn tədbirlərin davamı olaraq 16 may 2007-ci ildə Prezident İlham Əliyevin sərəncamı ilə "İçərişəhər" Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu İdarəsi yaradılır. Yarandığı gündən idarənin əsas məqsədi İçərişəhər ərazisindəki abidələrin qorunması, təmir və bərpası, elmi tədqiqi və təbliği istiqamətində fəaliyyətinin təşkili və təmin edilməsi olmuşdur.

XX əsrin 90-cı illərində İçərişəhərdə bərpa daha çox ehtiyacı olan tarixi abidə Şirvanşahlar sarayının yaşayış binası idi. Saray binası hələ 1983-cü ilin mart ayından təmirə bağlanmışdı. Tavanı götürülən, lakin bərpa layihəsi olmadan başlanmış işlər maliyyə çatışmazlığı səbəbindən dayandırılmışdı. Açıq havada qalan saray binasının taleyi təhlükə qarşısında idi. Dövlət müstəqilliyimizin ilk illəri idi və bərpaya ayrılan büdcə işlərin davam etdirilməsinə imkan vermirdi. Ulu öndər ölkənin müharibə şəraitində olduğuna baxmayaraq "çətinliklər nə qədər çox olsa da, mədəniyyətə, mədəni irsimizə, mənəviyyata daim xüsusi diqqət yetirməli və bu sahələrin geri qalmasına yol verməməliyik" deyirdi.

Heydər Əliyev deyirdi: "Şirvanşahlar sarayı Azərbaycan xalqının iftixar etdiyi tarixi-memarlıq abidəsidir. Bu, həm bizim memarlığımızın, ən yüksək səviyyədə olduğunu göstərir, həm də

dövlətçiliyimizin tarixini əks etdirən abidədir, kompleksdir və şübhəsiz ki, dünyada da məşhurdur".

2002-ci ilin oktyabrın 24-də Heydər Əliyevin böyük Azərbaycan dramaturqu Hüseyn Cavidin ev muzeyinin açılışında iştirak etməsi və həmin gün Əlyazmalar İnstitutuna Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbiyyatının şah əsəri olan "Kitabi-Dədə Qorqud"un ən qədim əlyazması olan Drezden əlyazmasının nəfis şəkildə hazırlanmış nüsxəsini (faksimilesini) hədiyyə kimi şəxsən təqdim etməsi olmuşdur. Ulu öndərin bu maddi və mənəvi dəstəyini alimlərimiz elmə dövlət qayğısının yeni nümunəsi kimi qəbul etmişlər. Heydər Əliyevin bu sahədəki mədəni quruculuq siyasəti nəticəsində milli-mənəvi dəyərlərimiz qorunmuş, adət-ənənələrimiz yaşadılmış, klassiklərimizin yüz illərin sınağından günümüze gəlib çatmış mənəvi irsinin gələcək nəsillərə itkisiz çata bilməsi üçün lazım olan bütün zəruri addımlar atılmışdır.

H.Əliyevin bilavasitə himayədarlığı və gərgin səyləri nəticəsində Azərbaycan mədəniyyəti bütün dünya miqyasında tanınmışdır.

ЛИЧНЫЙ ЛИСТОК ПО ФОРМЕ № 97

1. Фамилия, имя и отчество Алиев Гейдар
Алиев Али

2. Пол Муж 3. Год и место рождения 1923 г. г. Нароват

4. Соц. положение родителей/до и после революции/ до 1917 года отец был рабочим в нефтяных промыслах
после 1917 года тот же рабочий нефтяных промыслов и
телеграфной службы.

5. Национальность Азербайджанец

6. Партийность член ВЛКСМ
(какой организацией принят в члены ВЛКСМ)

7. Стаж пребывания в ВЛКСМ с 1937 года

8. Состоял-ли в других партиях / каких/ где, с какого по какое время
не состоял.

9. Состоял-ли ранее в ВЛКСМ / с какого и по какое время, причины исключения или выбытия
не состоял.

10. Участвовал ли в ополчениях / когда и где/
не участвовал.

11. Член какого Союза, с какого года член Союза нефтяников
слов Наровата с 1940 года

12. Основная профессия / по образованию/

13. Образование Словесно-техническое в Наровате с 1939
что окончил, когда, где, факультет / курсы по второму курсу. Аз. П. П.

14. Учился в школе / или техникуме и когда /
не учился в школе

15. Был-ли за-границей / куда поехал, сколько времени/ где/
не был.

16. Имелся ли родственники или знакомые за границей/ когда, где и чем занимаются/
нет.

17. Где работаете в данное время/ по совместительству.
не работаю.

на об.

Bakının 2009-cu ildə "İslam Mədəniyyətinin paytaxtı" elan edilməsi Azərbaycan mədəniyyətinin dünyaya inteqrasiyası istiqamətində çox önəmli bir hadisə idi. Bakıda ənənəvi keçirilən mədəniyyətlərarası dialoq forumları, humanitar forumlar, BMT Sivilizasiyalar Alyansının VII Qlobal Forumu Azərbaycan mədəniyyətinin dünyaya inteqrasiyası sahəsində olduqca əhəmiyyətli tədbirlərdir. Bütün bunlar ulu öndərin mədəniyyət siyasəti konsepsiyasının tərkib hissəsidir. Heydər Əliyevin mədəniyyət siyasətinin reallaşması işində bu gün ulu öndərin adını şərəflə daşıyan fondun böyük xidmətləri vardır. Milli-mənəvi dəyərlərimizə qayğı, onların qorunması və təbliğində Azərbaycanın Birinci vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, UNESCO-nun və İSESCO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban xanım Əliyevanın xidmətləri əvəzsizdir.

Bütün bunlar Heydər Əliyev ideyalarından güc alan dövlət başçımızın həyata keçirdiyi mədəniyyət siyasətinin real nəticələridir.

Heydər Əliyevin həyat və fəaliyyəti, xidmətləri haqqında çox deyilib, yazılıb. Müasir dünyanın ən mötəbər siyasətçiləri, nüfuzlu dövlət xadimləri, onu yaxından tanıyan məşhur elm və sənət adamları H.Əliyev fenomenini ən müxtəlif rəqəmlərdən seçiyələndirərək bu dahi şəxsiyyətin örnək ola biləcək keyfiyyətləri barədə mülahizə və fikirlərini bildirmişlər. Heydər Əliyev ixtisasca tarixçi olduğundan, şübhəsiz tarix elmini və onun problemlərini digər elmlərdən daha yaxşı və daha dərinləndirirdi. Ulu öndərin tərcümeyi-halından bəlli olduğu kimi, onun əmək fəaliyyətinə başladığı ilk iş yeri Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi olub. O, 1940-cı ildə Tarix Muzeyində təşkil olunmuş "Sovet Azərbaycanının 20 illiyi" sərgisində bələdçi vəzifəsində çalışıb. Daha sonra ali məktəbə daxil olub.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Sənədli Mənbələr Fondunda H.Əliyevin 1940-cı ildə 17 yaşında ikən Tarix Muzeyinin direktoru Zeynal Əliyevin adına ekskursovod vəzifəsinə qəbul olunmaq xahişilə yazılmış ərizəsi, avtobiografiya və şəxsi vərəqə qorunub mühafizə olunur.

Rus dilində səliqəli xətlə yazılmış bu sənədlər onu yazan gəncin, əyalətdən gəlməsinə baxmayaraq, savad və qabiliyyətini əyani nümayiş etdirirdi.

Heydər Əliyevin mədəniyyət siyasəti bu gün hörmətli Prezidentimiz İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. 2003-cü ildən sonra Azərbaycanda Heydər Əliyevin mədəniyyətimizin inkişafı ilə bağlı ideyaları davamlı olaraq həyata keçirilir. Azərbaycanda mədəniyyətin müxtəlif sahələri - teatr, kino, kitabxana və muzey işinin inkişafı ilə bağlı qəbul olunan dövlət proqramları ölkəmizdə mədəniyyətin tərəqqisinə yeni stimulyar yaratmışdır. Bu gün mədəniyyət obyektləri təmir olunur, yeniləri inşa edilir. Bakıda təmir olunmamış muzey binası qalmamışdır.

Ulu öndər Heydər Əliyevin adı Azərbaycanda milli tərəqqinin, oyanışın, nəhayət, müstəqil respublikanın qurucusu kimi tarixə əbədi həkk edilmişdir. ●

Mais ƏMRAHOV

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun şöbə müdiri,
tarix elmləri doktoru, professor*

Reinteqrasiya dövlətin prioritet istiqamətlərindən biridir

2020-ci il Vətən müharibəsində torpaqlarımız işğaldan azad olundu, ölkəmiz öz gücünü bütün dünyaya göstərdi. 44 gün müddətində ciddi uğursuzluğa düşərən Ermənistan kapitulyasiya aktına imza atdı və 30 illik işğala son qoyuldu. 10 noyabr 2020-ci il Üçtərəfli Bəyanata imza atan Ermənistan rəhbərliyi son üç ildə terror aktlarını davam etdirdi. Nəhayət, 2023-cü il sentyabrın 19-a lokal antiterror tədbirləri keçirməyə məcbur oldu.

Antiterror tədbirləri Azərbaycan dövlətinin gücünü, qüdrətini, düşünlümsü siyasət yürütdüyünü sübut etdi. Nəticədə terrorçulardan azad edilmiş ərazilərimizdə reinteqrasiya prosesinin sürətlənməsinə şərait yarandı və Azərbaycan dövlətinin irəli sürdüyü şərtlər əsasında proses başlandı. Reinteqrasiya həmin bölgələrin Azərbaycan Respublikasının siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni həyatına qovuşması və tədricən digər bölgələrdən fərqlənməməsi deməkdir. Reinteqrasiya həm də itirilmiş vətəndaşlığın bərpasıdır. Reinteqrasiya prosesində şəxsin vəsadət qaldırması əsas götürülür. Bu baxımdan "reinteqrasiya" yaxın dövrün ən aktual, bəlkə də ən çox müzakirə olunan mövzularından biri olmuşdur. Əlbəttə, reinteqrasiya, eyni zamanda, siyasi demaqqqların da qərəzli manipulyasiyalarının ən "sevimli" mövzusuna çevrilə bilər. Spesifik mövzu olduğu üçün yanlış və qərəzli şərhlər əhalinin ictimai tərəküründə məsələ ilə bağlı təhrif edilmiş baxışların formalaşması-

na gətirib çıxara bilər. Əslində, xain düşüncəli siyasətçiklərin hədəfi də məhz hadisələrin təhrif olunması və süni, əsassız narazılığın yaradılmasıdır. İnsan hüquqları üzrə ixtisaslaşmış müxtəlif beynəlxalq "alverçi"lərin (təşkilatların) mövzuya hücumları isə ümumiyyətlə, korridaya bənzəyəcək. Odur ki, Azərbaycan ictimaiyyəti yaxın gələcəkdə reinteqrasiya mövzusu ətrafında maraqlı və populist "söz güləşmələri"ne hələ çox şahidlik edəcəkdir. Reinteqrasiya mürəkkəb olduğu qədər də davamlı və şaxəli prosesdir. Bu prosesin özəlliyi ondadır ki, reinteqrasiyanın müxtəlif inkişaf mərhələlərində nəzərdə tutulmayan və proqnozlaşdırılması çətin olan amillər zamanla üzə çıxır. Ancaq bütün ehtimal olunan "əmma"lara rəğmən reinteqrasiya prosesində ən vacib və ən prinsiplial məsələ ali siyasi iradənin mövcudluğudur.

Prezident İlham Əliyev 2023-cü il sentyabrın 20-də xalqa müraciətində həm Azərbaycan, həm də beynəlxalq ictimaiyyət üçün növbəti dəfə prinsiplial mövqeyini və Qara-

bağın erməni əhalisinin statusunu müəyyən edərək demişdir ki, "...Qarabağın erməni əhalisi bizim vətəndaşlarımızdır. ...Qarabağda yaşayan erməni əhalisi tezliklə yaxşılığa doğru dönüşü görəcək. Çünki bizim niyyətimiz sülh, qarşılıqlı anlaşma, qarşılıqlı hörmət əsasında birgə həyat qurmaqdır. Bizim erməni xalqı ilə heç bir problemimiz yoxdur, ədavətimiz də yoxdur".

Göründüyü kimi, Azərbaycan tərəfi ən yüksək səviyyədə Qarabağda yaşayan ermənilərin yenidən Azərbaycan vətəndaşlığına qayıtmalarının mümkün olduğunu bəyan edib. Əlbəttə, güclə bunu etmək mümkün deyil, özləri buna qərar verməlidir. Texniki baxımdan isə bunu etmək problemlidir. Mühüm məsələlərdən biri siyasi prosesləri müşahidə edən sırayı Azərbaycan vətəndaşının bilməli olduğu bəzi məqamlar da vardır. Reintegrasiyada sosial-siyasi təzahür-hüquq, siyasət, sosial-psixologiya, ideologiya, fəlsəfə, demoqrafiya, tarix, mədəniyyət və s. yanaşmalar müstəvisində müzakirə oluna bilər. Əlbəttə, bu proses zaman, hünər, iradə və

böyük xərclər tələb edən işdir. Bu prosesdə yaranan suallardan biri də Qarabağ bölgəsində ermənilərin, eləcə də azərbaycanlıların birgə yaşayışının mümkün olması məsələsidir. Çünki sosial mediada yazılanlardan belə anlaşılır ki, bunu nə ermənilər, nə də azərbaycanlılar istəmir. Belə olduğu halda nə etmək lazımdır? Prosesin necə aparılmasına gəldikdə isə, təbii ki, reintegrasiya prosesinin daha qısa zamanda və daha az xərclərlə başa gəlməsi üçün görülən işlər yaxşı proqramlaşdırılmalı, maksimum şəffaflıq təmin edilməli, xərclər hesabatlı olmalı, vətəndaşların iştirakçılığı, vətəndaş cəmiyyəti qurumlarının fəaliyyət imkanları da yüksək səviyyədə təmin edilməlidir.

Azərbaycan Prezidentinin Administrasiyasının Qarabağ bölgəsində yaşayan erməni sakinlərinin reintegrasiyası ilə bağlı başlanılan əməli fəaliyyətin konturlarından məlum olur ki, reintegrasiya prosesində erməni sakinlərin hüquqi və idarəetmə, iqtisadi, sosial, mədəniyyət və din sahəsində Azərbaycan Konstitusiyası ilə müəyyən edilən bütün hüquq-

lar tanınır. Bunlar regionda erməni kartı ilə oynanılan oyunlara son verəcək, Qarabağda ermənilərin hansısa formada silahlı təşkilatlanma yarada bilməsi imkanlarına son qoyacaqdır. Birincisi, ona görə ki, Azərbaycan təhlükəsizlik sferasında ciddi addımlar atır. Prezident Administrasiyasının məlumatındakı bu iki tezis diqqət çəkir: - Tərk-silah və tərxis prosesi başa çatdırılır, bütün silahlar sakinlərdən yığılır; -Azərbaycan Respublikasının daxili işlər orqanları ərazidə ictimai asayişin qorunmasını və sakinlərin təhlükəsizliyini təmin edirlər. İkincisi, Qarabağa qeyri-qanuni daşımalara son qoyulmuşdur. Azərbaycanın hava məkanının pozulması baş verə bilməz. Azərbaycan Prezidentinin dəfələrlə xatırlatdığı kimi, Qarabağdakı ermənilərin taleyi Azərbaycanın konstitusion quruluşunun zəmanətindədir. Baş verə biləcək istənilən xoşagəlməz hadisəyə görə məsuliyyət Azərbaycan qanunvericiliyi əsasında müəyyən ediləcək, Qarabağda məhkəmə hakimiyyətinin qurulması prosesi başlanacaq. Hər hansı hüquq pozuntularına görə cəzakəsmə aparatında ermənilərə müstəsna imtiyaz tanınmayacaq - qanun nəyi tələb edirsə, ona uyğun cəzalandırma həyata keçiriləcək. Azərbaycan vətəndaşlığı alacaq ermənilərə kənar güclərin təsiri nəzarətdə saxlanılacaq. Xankəndi, Xocalı, Xocavənd, Ağdərə şəhərlərində, Əsgəran qəsəbəsində Azərbaycan Respublikasının milli valyutasının tam tədavi ilə keçməsinin təmin edilməsi regionda maliyyə-kəşfiyyat dayanıqlılığına qarant verəcəkdir. Nəticədə region çirklə pulların yuyulması və digər maliyyə cinayətlərinin məkanı ola bilməyəcək. Bunlar ümumi təhlükəsizlik sisteminin möhkəmlənməsinə imkan verəcəkdir.

Ölkəmizin regionda yaratdığı yeni reallıqlar fonunda reinteqrasiya prosesi sürətlənir. Uzun müddətdir nəzarətsiz qalan torpaqlarda indi kəndlər, şəhərlər tikilir. 30 il münaqişələr məkanı olan Qarabağda artıq sülhün tə-

min edilməsi prosesi sürətlə davam edir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev sentyabrın 29-da Zəngilanda keçirilən "Davamlı şəhərlər iqtisadi inkişafın hərəkətverici və bərabərsizliklərlə mübarizə aparan qüvvəsi kimi" mövzusunda 2-ci Milli Şəhərsalma Forumunun açılış mərasimində çıxışı zamanı xatırlatmışdı ki, Azərbaycan Qarabağın erməni əhalisinin reinteqrasiyası ilə bağlı, onların hüquqlarına dair öz baxışını təqdim edib. Azərbaycan öz konkret tələblərini bildirir və həyata keçirir. Qondarma "dövlət strukturu", "parlament" buraxılıb və separatçılar təslim olmaqdan başqa çıxış yolunun olmadığını bilirlər, artıq bölgədə şovinizm və separatizm son qoyulur. Prezident İlham Əliyev çıxışı zamanı bildirmişdi ki, "Azərbaycanda biz sülh istəyirik. Zəngilanda bu gün gördükləriniz onu sübut edir ki, biz sülh istəyirik, biz bu əraziləri bərpa etmək istəyirik, soydaşlarımızı vətəninə qaytarmaq istəyirik. Biz Qafqazda sülh və sabitlik istəyirik. Bu, mümkündür və seçim Ermənistanındır". Antiterror tədbirlərinin gedişində və sonrakı dövrdə Azərbaycan hərbiçiləri və polisinin davranışları da cəmiyyətin buna hazır olduğunu göstərir.

Azərbaycan rəhbərliyi erməni sakinlərini reinteqrasiya etməkdə qətiyyətli mövqeyini nümayiş etdirərək humanitar fəaliyyət və tərk-silah prosesi ilə tanış olmaq üçün BMT-nin müvafiq qurumları Qarabağ bölgəsinə səfərə dəvət edilib. 10 gün bölgədə müşahidələr aparacaq BMT missiyası ilkin açıqlamalarında bildirmişdi ki, lokal antiterror tədbirlərində Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində mülki əhaliyə və mülki obyektlərə ziyan dəyməyib, ermənilərin Ermənistanına keçməsində heç bir təzyiq halları müşahidə olunmayıb. Rəsmi Bakı dayanıqlı birgəyaşayış və qarşılıqlı etimad mühitini təmin etmək üçün əlavə tədbir kimi humanitar fəaliyyətin birgə həyata keçirilməsini məqbul hesab edir. Bütün çətinliklərə baxmayaraq, Azərbaycanın

Qarabağ bölgəsinin erməni əhalisinə humanitar yardımları davam etdirmiş, 22 sentyabrda ümumi 40 ton məhsul olan 2 yük maşını çatdırılıb. Sentyabrın 23-də göndərilən yardımda 40 ton benzin, 24 ton dizel yanacağı olmuşdur. Sentyabrın 25-də Xankəndi yaxınlığında yanacaqdoldurma məntəqəsin-dəki partlayışda zərər çəkən 200 nəfər üçün tibbi ləvazimatlar, 26 sentyabrda 65 500 ədəd müxtəlif növ gigiyenik məhsullar, bir yük maşınında 500 yataq dəsti, 30 ton benzin, 50 ton dizel yanacağı, iki yük maşınında 22,3 ton içməli su, iki yük maşınında 40 ton un göndərilib. Bundan başqa, sentyabrın 26-da partlayışla əlaqədar Xankəndiyə Fövqəladə Hallar Nazirliyi tərəfindən göndərilən 15 xüsusi təyinatlı yangınsöndürmə briqadası alov uğurla söndürüblər. Sentyabrın 27-də Əraziyə Fövqəladə Hallar Nazirliyinin 50 nəfərlik canlı qüvvə ilə 10 xüsusi təyinatlı yangınsöndürmə maşını göndərilib. Xankəndi-Şuşa-Füzuli-Qubadlı-Eyvazlı yolu Beynəlxalq Qızıl Xaç Komitəsinin (BQXK) avtomobillərinin hərəkəti üçün açılıb. Xankəndidən təxliyələrə BQXK-nın təcili yardım maşınları kömək edib. Xocalıda səhra xəstəxanası və mətbəxlərin quraşdırılmasına başlanılıb. Erməniəsilli şəxslər 23 160 peçenye, 10 000 şokolad, 31 860 şüşə içməli su ilə təchiz ediləblər. Sentyabrın 29-da Xocalıda səhra xəstəxanasının quraşdırılması işini asanlaşdırmaq üçün Fövqəladə Hallar Nazirliyi tərəfindən 53 avtomobil və zəruri avadanlıq göndərilib. Azərbaycan xilasediciləri Xankəndi yaxınlığında baş vermiş partlayış nəticəsində 48 nəfərin cəsədini dağıntılar altından çıxarıblar. Qarabağı könüllü tərk edən erməni sakinlərini Xankəndidən Laçın sərhəd-keçid məntəqəsinə aparmaq üçün 10 avtobus göndərilib.

Qeyd olunanlar onu göstərir ki, Azərbaycanın reinteqrasiya təşviqatı kosmetik təbliğat tədbirlərini yox, köklü və dayanıqlı addımların reallaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Azərbaycan reinteqrasiya prosesinin çevik və intensiv şəkildə reallaşması üçün bütün tədbirləri görür. Lokal antiterror tədbirləri regionda separatizmə həlledici zərbə vursa da, qarşıda reinteqrasiya prosesinin reallaşdırılması istiqamətində ciddi vəzifələr dayanmaqdadır. Cari təmaslar deməyə əsas verir ki, Qarabağda qalaraq Azərbaycan vətəndaşı kimi yaşamaq istəyən ermənilər reinteqrasiya prosesinin əleyhinə deyil, əksinə, hərbi xuntanın girovluğundan qurtulan erməniəsilli sakinlər məmnuniyyətlə Azərbaycan vətəndaşlığı üçün müraciət edirlər. Lakin 30 il müharibə şəraitində yaşamış toplumların reinteqrasiyası üçün yalnız dövlət tərəfindən həyata keçirilən inzibati mahiyyətli tədbirlərlə kifayətlənməməlidir. Bu prosesə vətəndaş cəmiyyəti institutlarının cəlb edilməsi, vətəndaş cəmiyyəti dialoqu platformasının yaradılması vacibdir. Qarabağda formalaşacaq institutlar, ilk növbədə, regionda fəlakətlərə yol açmış uydurma erməni miflərinə dair saxtakar iddiaların nəticələri həm azərbaycanlı, həm də erməni əhalisinə bir daha faktlarla xatırladılmalıdır. İlk növbədə, ermənilər özləri reinteqrasiyanın yeganə şərt olduğunu dərk etməli, Qarabağın erməni sakinlərinin gələcəyinin yalnız Azərbaycan cəmiyyətinə reinteqrasiyadan asılı olduğunu anlamalıdırlar.

Artıq Qarabağ Azərbaycan qanunlarının işlədiyi, mərkəzi hakimiyyətin idarə etdiyi, dövlət qurumlarının fəaliyyət göstərdiyi bölgəyə çevrilir. Hazırda Xankəndidə Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyi, Müdafiə Nazirliyi, Fövqəladə Hallar Nazirliyi, Səhiyyə Nazirliyi, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi, Dövlət Miqrasiya Xidməti, Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi fəaliyyət göstərir. Dövlət orqanlarının əməkdaşlarının bölgədə fəaliyyəti Qarabağın erməni sakinlərinin yerli cəmiyyətə reinteqrasiyasının sürətləndirəcək. ●

Zaur ƏLİYEV

*AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun əməkdaşı,
Azərbaycan Universitetinin müəllimi,
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

"Xan kəndi"nin dağılmış 37 məhəlləsi

Azərbaycanın bir günlük antiterror əməliyyatından sonra azad edilən Qarabağın ən gözəl şəhərlərindən biri olan Xankəndinin 37 məhəlləsi olub. Sonralar bu məntəqəyə sənətkarlar, tacirlər və digər peşə sahibləri köçüb, yaşayış məntəqəsinin miqyası kifayət qədər böyüyüb və genişləniib. Məhəllələr təkcə kütləvi yaşayış yerləri yox, həm də məişətimizi milli mədəniyyətin bir nümunəsinə çevirən ərazilər olub. Yerli sakinlər ünvanları daha çox həmin məhəllə adları ilə tanınıblar. Elə indinin özündə də şəhər sakinləri və yaxud sürücülər getmək istədiyiniz ünvanı filan məhəllədəki hər hansı bir obyektə əlaqələndirəcək.

Arxiv sənədlərinə görə şəhər XVIII əsrin axırlarında o dövrdə müstəqil Azərbaycan dövlətlərindən biri olan Qarabağ xanlığının başçılarından - xanların istirahəti üçün yaşayış məskəni kimi salınıb. Doğrudur, Xankəndi Azərbaycanın qədim yaşayış məskənidir və Azərbaycanın digər yerlərində olduğu kimi burada da ibtidai insanlar yaşamışlar. Sonrakı ictimai iqtisadi formasiyalarda da Xankəndi bir neçə evdən ibarət kənd kimi mövcud olmuşdur. Xanlığın fəaliyyətinə maksimum şərait yaradılması üçün məskən Qarabağ xanlığının paytaxtı Şuşanın 10 kilometrliyində, nisbətən dağ ətəyində salınmışdır. İbrahimxəlil xanın Xankəndini şəxsi malikanə kimi seçməsi, ərazinin əlverişli təbii-coğrafi şəraiti ilə bağlı olmuşdur.

Kəndin yuxarı hissəsindən çay axması (Kərkiçahan çayı), sıx meşəliklərlə əhatə olunması, ən başlıcası isə Ağdam, Xocalı, Malıbəyli, Kərkiçahan, Şuşa, Xəlfəli

kimi iri yaşayış məskənlərinə yaxın olması ilə əlaqədar idi. Hətta İbrahimxəlil xana məxsus cins atlar və sağılan heyvanlar Xankəndində saxlanılırdı. Mirzə Camal Cavanşirin yazdığına görə "Mərhum İbrahim xandan 6 imarət qalmışdır ki,

bunlardan biri də, Şuşadan bir az aralıda Xan Bağının tikintisidir".

İlk illər yeni yaşayış məskənində xan ailəsi və onun yaxınları yaşadığından el arasında "Xanın kəndi" kimi tanınır. Qısa bir müddətdən sonra yeni salınmış qəsəbə Xankəndi adını alır.

Qarabağ xanlığı Rusiyaya birləşdirildikdə (14 may 1805) Xankəndi axırıncı Qarabağ xanı Mehdiqulu xanın arvadı Pəricahan bəyimə bağışlanmışdır.

1813-cü ilədək bircə nəfər erməninin də yaşamadığı Xankəndində sonralar çar Rusiyası tərəfindən etnik təmizləmə siyasəti aparılmış və bura İrandan köçürülən ermənilər yerləşdirilmişdir. Rusiyanın Qarabağı işğal etməsi bütün bölgələrə olduğu kimi, Xankəndinin də taleyinə ciddi təsir edib. Əvvəlki həyat tərzini dağıdılib. 1813-cü ildə Xankəndində heç bir erməni və rus ailəsi yaşamasa da, artıq 1847-ci ildə orada 80 erməni, 52 rus ailəsinin yaşadığı ev və erməni kilsəsi var idi. Rusiya işğalından dərhal sonra orada çar ordusunun Qafqaz Süvari Diviziyasının qərargahı və kazarmaları yerləşdirilib. Ermənilər və rus zabitləri yaşayış məskənini "qərargah" adlandırsalar da, 1847-ci il çar Rusiya xəritələrinə qəsəbə rəsmi şəkildə Xankəndi adı ilə düşüb. (1.s.25-28)

Xankəndi qəsəbəsini daha da genişləndirmək, ermənilərin sayının artırmaq məqsədilə Qarabağa köçürülmüş ermənilərin faiz etibarilə böyük əksəriyyəti Xankəndində yerləşdirilmişdi. Təkcə 1823-1832-ci illərdə Xankəndində ermənilərin xüsusi çəkisi 27% artmışdı. Sonrakı dövrlərdə bu proses çox böyük sürətlə davam etdirilmişdir. Xankəndinə köçürülmüş ermənilərə geniş imtiyazlar verilmişdi. Belə ki, onlar 6 il müddətinə hər cür vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad edilmiş, təsərrüfatlarının inkişafı üçün külli miqdarda vəsait ayrılmışdı. Hətta ermənilərin silah gəzdirmək hüquqları da var idi. Eyni zamanda ərəziyə köçürülən ermənilər müsəlman xan, bəy, ağalara məxsus ən yaxşı torpaqlarda məskunlaşdırmışdılar.

Daha sonralar 1804, 1850, 1890, 1915, 1937 və 1951-ci ildə minlərlə erməni buraya köç etmişdir. Ən son köç isə 1988-ci ildə Sumqayıt ermənilərinin köçü olmuşdur. Onlar əsasən Xankəndi, Kərkicahan, Kosalar, Cəmilli ərazilərində məskunlaşmışdılar. (2)

Xankəndi məhəllələri

Xankəndi şəhərinin 15 əsas məhəlləsi olsa da, 1918-1920-ci illərə qədər şəhər bir qədər böyüdüldü və məhəllələrin sayı 37-yə çatdı. Bu məhəllələr sovet dövründə ermənilər tərəfindən "şəhərsalma" adı ilə məhv edilib. İnsanlar ordan zorla köçürülüb, ermənilər yerləşdirilib və xalqımıza, Xan ailəsinə aid abidələr, maddi və qeyri

maddi irs nümunələri dağıdılıb. Azərbaycan kimliyini, Qarabağ xanlığına məxsus dəyərləri silmək üçün ermənilər illər boyu sovetlərin köməyi ilə həyata keçiriblər.

Sovetlər dövründə ermənilər rüslardan pay aldıkları şəhərlərin, kəndlərin simasını dəyişdirməyə başladılar. 1926-cı ildə Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi olan Levon Mirzoyan (1926-1929-cu illər) Xankəndinin baş planının tərtib edilməsi üçün Ermənistandan Aleksandr Tumanyan adlı bir memarı dəvət edir. Bu da Azərbaycanın tarixinə məxsus qədim adları və tikililəri, məhəllələri və sairəni tarixdən silmək üçün plan hazırlayır.

Sovetlər hakimiyyətdə olan zaman ermənilərin etdikləri hər bir hərəkət cəzasız qalır. Dədə baba yerlərindən köçürülməsi üçün ermənilər:

Azərbaycanlıların ictimai nəqliyyatdan istifadəsinə əngəllər yaradılıb, hətta şəxsi nəqliyyatların belə qeydiyyatına almayıblar.

Şəhərin ərzaq mağazalarında işləyən ermənilərə azərbaycanlılara ərzaq satılmaması üçün göstəriş verilib.

Xankəndi şəhərində yaşayan azərbaycanlıların mənzillərinə gedən telefon xətləri kəsilib.

Yüksək vəzifə tutan azərbaycanlılar müxtəlif bəhanələrlə işdən azad olunub, bəzi hallarda isə şərhlənərək həbs ediləblər.

Xankəndi şəhərində yaşayan, əslən bu torpaqdan olan 16 min nəfərin adı qəsdən demografik statistika və əhəlinin sayının müəyyənləşdirilməsi prosesində və s.siyahıya salınmayıb.

Dağılmış və məhv edilmiş məhəllələr barəsində qısa da olsa diqqətinizə çatdırmaq istəyirəm:

Aşağı məhəllə - məhəllənin yaranma tarixi XVII əsrə təsadüf edir. Bu məhəllə şəhərin ən qədim məhəllələrindən biridir. Məhəllə Qarqar çayının sahilində yerləşir. Məhəllənin 1 qəbiristanlığı, 1 məscidi, 3 günbəzi, 4 körpüsü, 1 misgərlik emalatxanası, Möminə Xatın Məbədi və d. vardır. SSRİ dönməndə buradakı tarixi evlərin bir hissəsi dağıdılmışdır. O dövəndə məhəllə əhəlisinin 65%-i azərbaycanlılar idi.

Biləndərlilər məhəlləsi - Xankəndinin ən böyük məhəllələrindən biri də Biləndərlilər məhəlləsidir. Məhəllədə 70-dən çox ev var. SSRİ

dönəmində məhəllə sakinlərinin 75%-i azərbaycanlılar olmuşdur. Məhəllə Yağlıtəpənin yamaclarında yerləşir. Burada Biləndərlilər tayfasının nümayəndələri yaşadıkları üçün, Biləndərlilər məhəlləsi adlandırılıb. Qeyd edək ki, Biləndərli tayfası ərəb mənşəlidir. Onlar Qarabağ və Şirvan mahalına 11-ci əsrdə köç ediblər. Çox güman ki, bu tayfa ilk dəfə Qarabağın bu ərazisində məskunlaşmışdılar.

Böyükbazar məhəlləsi - Xankəndinin kənarında yerləşən bu məhəllə XVIII əsrdə yaranmışdır. Əhalisinin çox hissəsi şuşalılar, kərkicahanlılar, kosalarlılar və laçınlılar olmuşdur. Məhəllədə 1 bazar, 2 məscid (Alış və Böyük bazar məscidləri), 1 mədrəsə, 3 hamamxana, 1 günbəz var idi. İşğal zamanı məscidlərdən biri partladılmışdır.

Xarratlar məhəlləsi - XIII əsrdə yaranmışdır. Adından da bəlli olduğu kimi burada xarratlar, sənətkarlar yaşayırdılar. Məhəllə əvvəllər Kərkicahana aid idi. Lakin sonradan məhəllə ərazisi Xankəndi şəhərinin tərkibinə salındı. Məhəllədə Xarrat usta Qulu məscidi vardır.

Qoyqəşəm məhəlləsi - Bu məhəllə Xankəndinin ən kiçik məhəlləsi kimi məşhurdur. Digər məhəllələrdən fərqli olaraq, bu məhəllədə günbəz yoxdur. Məhəllədə Qoyqəşəm qəbiristanlığı (qəbiristanlıqdakı ən qədim qəbirlər V əsrdə aiddir), X əsrdə aid məscid, Qoşabulaq bulağı vardır. Qoyqəşəm məhəlləsi Qayabaşı və Saatlı məhəllələrinin arasında yerləşir.

Məcidli məhəlləsi - şəhərin mərkəz hissəsində yerləşirdi. Burada ilk yaşayış məskəninin tari-

xi XIII əsrdə aiddir. Burada 41 ev, 1 hamam, 1 mədrəsə və Məcidli məscidi var idi. Təxmini olaraq 200 nəfərdən çox əhali bu məhəllədə yaşayırdı. Digərlərində olduğu kimi, bu məhəllədəki qədimi mülklər də işğal dövründə Ermənistan işğalçı rejimi tərəfindən məhv edilib.

Saatlı məhəlləsi - Saatlı məhəlləsi Xankəndinin ən cavan məhəllələrindən biri kimi tanınır. 1918-ci ildə məhəllədə 30 ev, 1 məscid, 2 hamamxana, 2 misgərlik emalatxanası, 1 günbəz və s. mövcud olmuşdur.

Seyid Məhəmməd məhəlləsi - Seyid Məhəmməd məhəlləsi Xankəndinin cənubunda, Qarqarçayın sahilində yerləşir. Məhəllədə ilkin yaşayış II əsrdə təsadüf etmişdir. Əvvəllər bu məhəllənin başqa adı olub. Lakin XIX əsrin sonlarında bu məhəllədə insanlara yardım edən, şəfa göstərən Məhəmməd adlı şəxs bu məhəlləyə köçür. Vəfat edəndə onun şərəfinə məhəllənin adı Seyid Məhəmməd məhəlləsi adlandırılır. XX əsrin əvvəllərində burada 49 ev mövcud idi.

Şingədan məhəlləsi - 1700-cü ildə yaranmışdır. Buranın sakinləri əsasən tacirlər olub. Məhəllənin adı sonradan dəyişdirilərək "Tacirlər məhəlləsi" qoyulmuşdur. Bu məhəllə mərkəzdə yerləşir. Burada 13 günbəz və 42 ev mövcuddur.

Poylu məhəlləsi - əvvəllər Kərkicahana aid olub. Lakin SSRİ dönəmində Xankəndi şəhərinin daha da genişləndirilməsi üçün Kərkicahana, Cəmili, Bəhlul, Yavərli, Malıbəyli ərazilərdən torpaqlar Xankəndinin tərkibinə salınıb.

Poylu məhəlləsində ilkin yaşayış IV əsrə təsadüf etmişdir

Tacirlər (Bazar) məhəlləsi - bu məhəllədə ilkin yaşayış XV əsrin əvvəllərindən mövcud olmuşdur. Vaxtilə bu ərazilərdən filiz yatağı tapılmışdır. O dönmənin tacirləri də bu ərazilərdə bağ, daimi ev və s. qururdular. Çox güman ki, hal-hazırda da, burada filiz yatağı mövcuddur. Məhəllədə 1918-ci ildə 5 günbəz, 3 məscid, 51 ev, 4 hamamxana mövcud olmuşdur. Hal-hazırda bu ərazidə 2 küçə, 2 prospekt vardır. Məhəllənin aşağısından isə çay axır.

Yazarlar və tarzənlər məhəlləsi - məhəllədə ilkin yaşayış XVIII əsrə təsadüf etmişdir. Qarabağ xanlığı dönməində Pənahəli xan qərar vermişdi ki, Qarabağın bütün yazarlarına, tarzənlərinə, musiqiçilərinə bağ evləri bu məhəllədən verilsin. Məhəllə ərazisində 1 günbəz, 1 hamamxana mövcud idi

Mərkəzşəhər məhəllə - Qara Hüseyn məscidi

Mahallı məhəlləsi - 2 günbəz

Ağa məhəlləsi - Böyük Pir ziyarətgahı

Xanbağı məhəlləsi - Xəlifə İbrahim Vəlullah ocağı

Yuxarı məhəllə - Yaşıl məscid

Dağ məhəllə

Balqar məhəlləsi

Üçyol Qurdları məhəlləsi

Məşədi Əsədulla məhəlləsi - Kərki ocağı

Qayabaşı məhəlləsi - Siyafur məscidi

Zəngəzurlular məhəlləsi - İmam Əli məscidi

Ozan məhəlləsi

Qala məhəlləsi - Qala piri

Təzə məhəllə

Çaparxanlı məhəlləsi - Otludərə məbədi

Orta məhəllə - Ərminavan məscidi

Zadəganlar məhəlləsi - Əyridam məscidi

Qarqar (Çayqıraqlılar) məhəlləsi - Çaykənarı məscidi

Cüdürxan məhəlləsi - Mirzələr məscidi

Alakeşlər məhəlləsi - Kiçik məscid

Allahgərək məhəlləsi

Kotanqaya məhəlləsi - 2 günbəz

Böyük məhəllə - Səmirabad məscidi

Kiçik məhəllə - Sarı məscid

Qabıciq-Hökmavar məhəlləsi - Yurdyer məscidi (3.s.2-3)

Tarixçi alim, tədqiqatçı Faiq İsmayılov yazır:

"Müxtəlif şəhərlərdən Xankəndinə köçürülən ermənilərin sayının sürətlə artması bölgədə yeni yaşayış evlərinin yaranmasına zərurət yaradırdı. Məhz bu problem ermənilərin Xankəndi şəhərində apardığı "yenidən qurulma" siyasətinin iş düşməsinə səbəb oldu. Bu faciəvi "yenidən qurulma" planı zamanı Xankəndi şəhərində yerləşən azərbaycanlılara məxsus qədim memarlıq abidələri, yaşayış evləri və inzi-bati binalar "köhnəliyin" əlaməti kimi dəyərləndirilərək kütləvi şəkildə söküldü. Şəhərin bəzəyi sayılan 37 məhəllə sökülərək darmadağın edildi. Eyni zamanda, bütün tarixi-mədəniyyət abidələri, 15 məscid, 17 türbə, 5 ziyarətgah, 2 məbəd, 15 məhəllə və qəbiristanlıqlar xüsusi vəhşiliklə dağıdıldı." (4)

Hesab edirəm ki, mütləq yenidən Xankəndinin əsl məhəllələrinin adı özünə qaytarılmalıdır. Bunun üçün sadəcə peşəkar mütəxisslər dəvət edilməlidir. ●

Ədəbiyyat

1. Zaur Bilal oğlu Əliyev "Qarabağ: rayon və şəhərlərin tarixi" Bakı 2020
2. Naselenie Naqornoqo Karabaxa <http://www.ethno-kavkaz.narod.ru/rnkarabax.html>
3. XX əsrin əvvəllərinə qədər Xankəndi şəhərində ermənilər yaşamayıb - Tarixçi https://azertag.az/xeber/XX_esrin_evvellerine_qeder_Xankendi_seherinde_ermeniler_yasamayib Tarixçi-2736616
4. Xankəndinin tarixi məhəllələri. "Xankəndi" qəzeti, 02.06.1985

Fərda ƏSƏDOV

AMEA Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan şərqsünaslığında bir əsrlik xidmət

Bu il Azərbaycan akademik Ziya Bünyadovun anadan olmasının yüz illiyini qeyd edir. Ziya Musa oğlu Bünyadov müasir Azərbaycan elminin ən görkəmli nümayəndələrindən biridir. O, tarix elmi sahəsində Azərbaycan, Qafqaz, Orta Asiya və Ərəb xilafətinin tarixinə dair elmi əhəmiyyətini bu günə qədər qoruyub saxlayan fundamental əsərlərin müəllifi olmuşdur. Akademik Z.M. Bünyadovu milli tarix elminin ən mühüm və qabaqcıl cərəyanlarının başında duran alim hesab etmək olar. Bununla birlikdə, Avrasiya regionumuzun bir çox ölkələrinin müasir tarixçiləri Azərbaycan xalqının görkəmli oğlunu öz ölkələrinin orta əsrlər tarixşünaslığında zirvə, elmi nailiyyətlərə imza atmış alim kimi layiqincə qiymətləndirirlər. Onun davamçılarından və həmkarlarından biri, görkəmli Azərbaycan tarixçisi Fəridə Məmmədova akademik Z.Bünyadovun əsərlərinin əhəmiyyətindən qısa, lakin dərin mənalı şəkildə demişdir: "Əslində... Azərbaycan tarix elminin formalaşması Z.M.Bünyadovun tədqiqatları ilə başlamışdır..."

Akademik Z.Bünyadovun elmi fəaliyyətinin özəlliyi nə idi ki, həmkarlarına belə heyvətli etiraflar üçün əsas verirdi? Bir tezisdə ifadə etsək, bunu fundamental tarixi əsərlərinin hazırlanmasından öncə tədqiq olunan dövrə aid mövcud tarixi mənbələrin köklü şəkildə öyrənilməsi ilə izah etmək olar. O, heç vaxt mənbələrin kontekstindən çıxarılmış məlumatı əvvəlcədən hazırlanmış spekulativ nəticələr sxeminə uyğunlaşdırmaq məqsədini qarşısında qoymurdu. Onun tədqiqatları tarixi mənbələrin metodik araşdırmasından başlayır və fundamental monoqrafiyalara qədər aparılırdı. Biz bunu "Azərbaycan VII-IX əsrlərdə" monoqrafiyasına hazırlıq işinin timsalında görə bilərik: həmin əsərə böyük sayda tarixi mənbələrdən tərcümələr və sənədlər əlavə edilmişdir.

Ziya müəllim digər fundamental tədqiqatlarına da bu cür yanaşırdı. Sədrəddin əl-Hüseyninin Səl-

cuqlar tarixinə dair ən qiymətli mənbə olan "Əxbar əd-Dəula əl-Səlcuqiyyə"nin tərcüməsi üzərində və digər Səlcuqlar tarixinə dair mənbələr üzərində iş onu Azərbaycan atabəyləri tarixinin yazılmasına gətirib çıxartdı, "Sirat əs-Sultan Cəlaləddin əl-Mənkburni" tarixi abidəni nəşr etdikdən sonra isə alim Xorəzmşahlar-Anuştəqinilər tarixini öyrənməyə başladı.

"Azərbaycan VII-IX əsrlərdə" kitabı üzərində iş hər üç cəhətdən əlamətdardır: yüksək peşəkar mənbəşünaslıq yanaşması, Azərbaycan tarixinin ən mühüm və az öyrənilmiş dövrünün öyrənilməsinə konkret töhfə, alimin davamçılarının və onun həmkarlarının elmi fəaliyyəti üçün əsas istiqamətlərin göstərilməsi. 1959-cu ildən başlayaraq Z.M.Bünyadov Azərbaycan toponimlərinin lokallaşdırılması, alban mənbələri - Mxitar Qoşun salnaməsi və Kalankatuyklu Musanın "Aqvan tarixi"

haqqında tədqiqatlar nəşr edir. Digər orta əsr ərəb tarixçilərinin məlumatları ilə müqayisədə yoxlandıqdan sonra bu mənbələrin təhlilləri dərc olunur. Bu təhlillər o zamanlar mövcud olan Alban dövlətçiliyinin Ermənistanın bir vilayəti olması konsepsiyasına alimin möhkəm mənbə bazasına arxalanmış bir cavabın əsasında durur. Bu nəşrlər Ziya müəllimin cəngavər adətlərinə sadıq qalaraq açıq və tam silahlanmış şəkildə gətirdiyi böyük elmi döyüşə hazırlıq fəaliyyəti idi. Doktorluq dissertasiyasının müdafiəsi və "Azərbaycan VII-IX əsrlərdə" fundamental monoqrafiyası hazırlanmaq üzrə idi.

Monoqrafiyanın ortaya çıxdığı vaxtdan Azərbaycan orta əsr tarixinin öyrənilməsinin inkişafına nəzər salsanız, görərsiniz ki, bir çox azərbaycanlı alimlərin tədqiqatları akademik Bünyadovun fundamental əsərinin ətraflı öyrənilməsi, onun müddələrinin işlənilib hazırlanması və gəldiyi nəticələrin aydınlaşdırılması ilə başlayır, çünki bu əsərdə Şərqi müxtəlif dillərdəki yazılı abidələrinin ətraflı təhlili və geniş işıqlandırılması parlaq şəkildə təqdim edilmişdir. Bu klassik əsər yeni bir sahənin - orta əsrlər albanşünaslığının konturlarını cızıqlayırdı ki, bu da o vaxta qədər bəzi elmi vicdandan uzaq alimlərin söyləri ilə erməni araşdırmaları və iranşünaslıq kölgəsində qalmış Alban tarixşünaslığının müstəqil elmi araşdırma sahəsinə çevirə bilmişdir. Kitabda qeyd olunan müddəalar və təqdim olunan mənbələr erkən orta əsrlər (IV-XI əsrlər) dövrünü araşdıran bir sıra Azərbaycan

alimlərinin yaxından öyrənilməsinə səbəb olmuşdur:

- Bu, bütün region üçün tələyüklü olan ərəb istilasına qədər Albaniya dövləti və Alban xalqının ətraflı tarixini açıqlayan Fəridə Məmmədovanın araşdırmaları;

- Sara xanım Aşurbəylinin Şirvanşahlar dövlətinin tarixinə dair əsəri;

- Akademik Nailə Vəlixanlının Azərbaycan və Qafqazın tarixi coğrafiyasına və siyasi tarixinə dair əsərləridir.

Adıçəkilən görkəmli Azərbaycan tarixçilərinin digər həmkarları, Milli Elmlər Akademiyasının Şərqişünaslıq İnstitutunun Ərəb Ölkələrinin Tarixi və İqtisadiyyatı Şöbəsinin əməkdaşları bu tarixi ənənənin qorunub saxlanmasına və genişlənməsinə öz layiqli töhfələrini vermiş və verməkdə davam edirlər:

- Cabir İsgəndərov ərəblərin Azərbaycandakı fəth yürüşlərinin tarixini ətraflı işləyib hazırlamışdır;

- Elmira Əlizadə, Esmeralda Ağayeva və Cəmil Bünyadov xilafətdə xalq üsyanlarının tarixini öyrənmişlər;

- Fərda Əsədov və Rəhilə Şükürova hər biri müəyyən edilmiş ərəb (Fərda Əsədov) və fars (Rəhilə Şükürova) mənbələri əsasında türklərin Yaxın Şərqi və Qafqaza Ərəb işğalı, Səlcuqlardan əvvəlki və erkən Səlcuq dövləti dövrlərində nüfuzuna dair az məlum olan faktları araşdırmışlar;

- Nüşabə Bayramova XI əsr İraq cəmiyyətində şəhər əhalisinin mənəvi qaradaşlığının maraqlı fenomenini tədqiq edib;

- Sevda Süleymanova və Fərda Əsədov İpək Yolunda beynəlxalq ticarətin Qərbi Avraziya marşrutlarını araşdırmışlar

- Şahin Mustafayev və Hüsəməddin Məmmədov Qafqaz əyalətləri haqqında vergi hesabatları toplusu olan Osmanlı dəftərlərini nəşr etdirmişlər.

SSRİ-nin dağılmasından sonra yeni tarixi dövr cəmiyyət qarşısında yeni problemlər qoydu. Dünya icmasına daxil olmaq vəzifəsi dururdu, siyasi və iqtisadi prosesin qloballaşma meyilləri keçmiş SSRİ-nin müsəlman sektoru ölkələrinin inkişafında ziddiyyətli şəkildə əks olundu. Sovet ideoloji dəyərlər sisteminin zəifləməsi və süqutu şəraitində artan milli şüur dini şüurun

yüksəlişi ilə bir təmasa gəlirdi. Dini həmrəylik, milli inteqrasiya, milli dəyərlər toplusu və milli kimlik kimi məsələlər ictimai müzakirələrin məzmununu təşkil edirdi. Azərbaycan xalqının və dövlətçiliyinin inkişafında dinin və islam dəyərlərinin yerini düzgün dərk etmək mürəkkəb və siyasi yüklü problemə çevrilirdi. Ziya müəllim belə mürəkkəb proseslərdən kənar qala bilməzdi. "Qurani-Kərim"-in "Yasin" surəsi ilə bağlı məqaləsi 1987-ci ildən çap olunduqdan sonra islamşünaslıq və İslamın milli inkişafda yerinin müzakirəsində alimin fəaliyyəti onun yaradıcılığında mühüm yer almışdı. İslamı dərk etmək Ziya müəllim üçün intellektual axtarış və düşüncə prosesi kimi görünürdü. O, V.Məmmədəliyevlə birgə "Qurani-Kərim"-in Azərbaycan dilinə tərcüməsini nəşr etdirməklə cəmiyyətə böyük xidmət göstərmişdir. Akademik Bünyadovun qoyduğu dəyərlər əsasında Şərqsünaslıq İnstitutunda islamşünaslıq araşdırmaları bu gün də davam edir.

Postsovet ideoloji transformasiyasının başqa tərəfi də var idi - sovet tarixi təcrübəsinin qiymətləndirilməsi. Sovet dövləti uğrunda faşizmə qarşı mübarizə aparmış, həyatını əsirgəməyən, sağlamlığını bu yolda qurban edən Sovet İttifaqı Qəhrəmanı keçmişin obyektiv tənqidçisi oldu. Sovet təhlükəsizlik xidmətinin arxivi onun üzünə açıldı və çoxillik elmi planlarını bir kənara qoyaraq Z.M.Bünyadov 1990-cı ildən sonra NKVD-nin (keçmiş Xalq Daxili İşlər Komissarlığı) arxiv materialları ilə işləməyə başladı. Daha sonra "Arxivlər açılır" silsiləsi nəşr olundu, Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulduğu dövrdən, ölkə vətənpərvərlərinə qarşı repressiya və terrorla bəhs edən məqalələr dərc olundu. Qırmızı terrorla bağlı kitab işıq üzü gördü. Akademik Z.M.Bünyadovun bu fəaliyyət sahəsi onun tələbələrindən də yan keçməyib. Ölkənin bir çox elmi-tədqiqat institutları və universitetləri sovet dövründən qalmış arxiv materialları ilə işləyir. Şərqsünaslıq İnstitutunda bu tədqiqat xəttini tarix elmləri doktoru Solmaz Rüstəmovə-Tohidi davam etdirir, o dövrün arxiv materialları ilə bağlı bir neçə zəngin məlumatlı kitab nəşr etdirib.

Akademik Z.M.Bünyadov tək öz xalqının deyil, Qafqazın və Orta Asiyanın digər xalqlarının da

minnətdarlığını və məhəbbətini qazanmışdır. Tədqiqat mövzularını seçərkən və nəşrlərini planlaşdırarkən həm elmi aktuallığı, həm də vətəndaşlıq hissini rəhbər tuturdu. Sultan Cəlaləddinin tərcümeyi-halının nəşri və sonradan Xarəzmşahlar tarixinə dair araşdırmaların çapdan çıxması Özbəkistan vətəndaşlarının təşəkkür məktublarının və minnətdarlıq hissələrinin ifadələrinə səbəb oldu. Məsələ burasında idi ki, 1973-cü ildə Özbəkistan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi "Keçmişin ideallaşdırılmasına qarşı" qərar qəbul etdi. Cəsur Sultan Cəlaləddin obrazı özbək tədqiqatçıları üçün tabu mövzusunə çevrildi. Əsərlərini Moskvada nəşr etdirən azərbaycanlı alim, akademik Z.M.Bünyadov keçmişin şanlı səhifələrinin tədqiqinə qoyulmuş qadağanı aradan qaldırmış və Özbəkistan ictimaiyyətinin məhəbbətini qazanmışdır. Özbək yazıçısı Uktam Hakiməli "Xarəzmşahlar tarixi" nəşr olunandan sonra Ziya müəllimə yazırdı: "Mahiyyətə bu böyük əsəri özbəklər - Orta Asiya türkləri yaratmalı idi. Siz öz işinizlə sübut etdiniz ki, zəmanəmizin böyük alimisiniz... Sizi hörmətlə Nəvainin, Birününin, Uluqbəyin, Nizaminin böyük eməlləri ilə bir sırada yerləşdirirəm...".

Dağıstan alimləri də Müəllimimizə eyni minnətdarlıq hissi keçirirdilər. Ziya müəllim öz əsərləri və fəaliyyəti ilə Dağıstan tarixçilərini öz xalqlarının keçmişini öyrənməyə, milli qəhrəman imam Şamilin fəaliyyətini ədalətli qiymətləndirməyə sövq edirdi. Şamilin milli azadlıq hərəkatının tarixini öyrənməyə imkan verməyən bolşevik-

lərin Ümumittifaq Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin köhnə qərarını ləğv etməyin zəruriliyini əsaslandırmaq üçün Ziya müəllim Dağıstan rəhbərliyinə də müraciət etmişdi. Qətnamə rəsmi olaraq ləğv edilmədi, lakin Z.M.Bünyadovun səyləri sayəsində Dağıstan alimləri öz xalqlarının tarixi üzərində işləmək imkanı əldə etdilər.

Ziya müəllim ərəb mənbələrinin görkəmli tədqiqatçısı kimi ərəb elmi ictimaiyyətinin xüsusi diqqət və minnətdarlığını qazanmışdır. Onun orta əsr ərəb tarixşünaslığına dair bir sıra əsas əsərləri ərəb dilinə tərcümə edilərək nəşr edilmişdir. Görkəmli Azərbaycan alimi sovet elmində köklü ideoloji dəyişikliklərin başladığı dövrdə də Yaxın Şərqdə gedən proseslərə obyektiv elmi yanaşmaya sadıq qalmışdır. Ziya müəllim heç vaxt Yaxın Şərq regionunda gedən mürəkkəb proseslərə dair ədalətli baxışına xəyanət etməyib və ərəb alimləri Yaxın Şərqdə baş verənlərə onun yanaşmalarında balanslı qiymət tapırdılar. Z.M.Bünyadovun rəhbərliyi ilə bir neçə gənc ərəb alimi Bakıda Şərqsünaslıq İnstitutunda ərəb ölkələrinin müasir problemlərinə dair dissertasiya müdafiə etmişlər.

Digər tərəfdən, Z.M.Bünyadov elmimizin inkişafının şöhrəti naminə çalışan taleyi Azərbaycana bağlı ərəb mədəniyyəti xadimlərini həmişə yad etmiş və onların xatirəsini yaşatmışdır. O, Fələstinin görkəmli alimi və ictimai xadimi, Azərbaycanda Panteleymon Juzе kimi tanınan Bəndəli əl-Cəuzinin taleyi və yaradıcılığı ilə maraqlanan ərəb suriyalı yazıçı Şövqi Əbu Xəlillə əlaqə yaratmışdı. Professor əl-Cəuzi Azərbaycan Dövlət Universitetinin Şərqsünaslıq fakültəsinin yaradıcılarından biri olub, Azərbaycan əlifbasının islahatı üzərində çalışıb. Ziya müəllim şərait yaratdı ki, suriyalı yazıçı Əbu Xəlil tədqiqatlarını uğurla aparsın. Nəticədə Bəndəli əl-Cəuzinin həyat və yaradıcılığına dair kitab və dissertasiya ərsəyə gəldi.

Biz böyük alim və Azərbaycan xalqının sədaqətli oğlu, Şərq xalqlarının sadıq dostu akademik Ziya Bünyadovun yüz illik yubileyini qeyd edirik. İyirmi altı il öncə isə faciəli ölüm Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Ziya Musa oğlu Bünyadovun qəhrəman həyatına son qoydu. Onun xatirəsi ürəklərimizdədir. Onun kitabları yaşayır. Bu kitablar vasitəsilə biz tariximizi öyrənirik, özümüzü tanıyıyıq. Təəssüf ki, bədxahlar Z.M.Bünyadovun tarix elminə göstərdiyi xidmətlərə və nailiyyətlərə kölgə salmaq cəhdlərini davam etdirirlər. Bir neçə il əvvəl Amsterdam Universitetində Ziya Bünyadovun yaradıcılığını qiymətdən salan dissertasiya müdafiə olunmuşdu və Ziya müəllimin bu yubiley ilində dissertasiyanın kitabı da nəşr olundu. Ziya Bünyadovun xatirəsinə həsr olunmuş bizim bu qısa yazımızda alim peşəsini unudan, elmi məqsədlərdən uzaq olan müəlliflərlə mübahisə etmək istəmirəm. Maraqlananlar üzəndən iraq bu elmi iş haqqında akademik Şahin Mustafayevin və mənim icmal rəyimizi aşağıdakı nəşrdə oxuya bilərlər (Bax: <https://525.az/news/129223-akademik-ziya-bunyadov-bizim-yaddasimizda-ve-ozgelerinin-tesvirinde>). Lakin mən Ziya Musa oğlu Bünyadovun ömrünü tədqiqinə həsr etdiyi o orta əsr ərəb əsərlərinin obrazlı dili ilə başqa bir şeyi demək istərdim: güzgünün aydın üzündə həqiqətin parıltısını heç bir kölgə qaralaya bilməz!

Gəlin, Müəllimimizi xatırlayaq, onun dərslərini unutmayaq və adını yüksək saxlayaq! Hörmət və məhəbbətlə yad edək, yaşadaq! ●

Əsədulla CƏFƏROV

AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun və Antropologiya İnstitutunun şöbə müdiri, tarix elmləri doktoru, professor

Anar AĞALARZADƏ

AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Daş kitabələrin mahir tədqiqatçısı

Orta əsrlər dövrü Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində epiqrafik abidələrin mühüm yeri vardır. Xalq bir çox tarixi əhvalatları daş lövhələrə yazmaqla, abidələrin üzərində kitabələr həkk etməklə bir sıra ictimai-iqtisadi problemlərə, mədəniyyət tarixinə aid çox zəngin və qiymətli salnamələr qoyub getmişlər. Belə abidələrin sirlərinin açılmasında müstəsna elmi xidməti olan alimlərimizdən biri də Məşədixanım Nemətovadır.

Azərbaycan epiqrafika elminin banisi, AMEA-nın müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru, professor Məşədixanım Sədulla qızı Nemətova 1924-cü il yanvarın 5-də Bakının Zabrat kəndində anadan olmuşdur. 1948-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin Şərqsünaslıq fakültəsini bitirmiş, elə həmin ildən Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunda aspiranturaya daxil olan gənc alim 1953-cü ildən elmi yaradıcılıq fəaliyyətinə başlamışdır. O, 1954-cü ildə "Şirvanın XIV-XVI əsrlər tarixinin öyrənilməsi" mövzusunda namizədlik, 1968-cü ildə isə "Epiqrafik abidələr və onların Azərbaycanın sosial-iqtisadi tarixinin öyrənilməsində əhəmiyyəti (XIV-XIX əsrlər)" mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir. 2001-ci ildə Məşədixanım Nemətova AMEA-nın müxbir üzvü seçilmişdir.

Məşədixanım Nemətova 1948-ci ildən başlayaraq ərəb qrafikasının süls, nəsx, nəs-təliq, kufi kimi xətləri ilə ərəb-fars-türk dillərində ata-babalarımızın daşlara həkk etdikləri daş salnamələrin ağır səhifələrini

vərəqlədikcə Azərbaycanın iqtisadi-siyasi, sosial-mədəni tarixi, memarlıq, sənətsünaslıq, filologiya, islam fəlsəfəsi olan sufizm, toponimika, Azərbaycan xalqının mənşəyi və s. kimi elmi problemlərə dair çoxlu sayda yeni, bəzən hətta yeganə və dəqiq sənədlərlə Azərbaycan tarixşünaslıq elminin bazasını zənginləşdirmişdir.

Alim 60 illik elmi fəaliyyəti dövründə 2500-dən artıq kitabələri oxuyub onların tarixi əhəmiyyətini müəyyən etmişdir. Bu elmi fəaliyyətin nəticəsi kimi o, 12-dən artıq monoqrafiyanın, 200 elmi məqalənin, o cümlədən 6 cildlik "Azərbaycanın epiqrafik abidələrinin toplusu"nun müəllifidir.

1976-cı ildə Moskvada çapdan çıxmış "İstoriçeskaə gnüklopediə" kitabında professor V.A. Kraçkovskayanın məqaləsində son 200 ildə dünyada tanınmış Avropa və bir neçə Sovet dövrü alimləri ilə yanaşı professor Məşədixanım Nemətovanın da adı qeyd olunub.

Məşədixanım Nemətovanın xanəgah, ribat, müqəddəs məzar, zaviyə və s. abidələr üzərindəki oxuduğu kitabələr bütün orta əs-

rlər boyu Azərbaycanda mövcud olmuş sufi cəmiyyətlərinin mərkəzlərini, şeyxlərin adlarını, onların fəaliyyətlərinin xronoloji çərçivəsini izləməyə imkan verir. O, Zəngəzur, Laçın, Kəlbəcər, habelə Armazisxevidə (Gürcüstan), Qarabağda aşkar etdiyi XIV-XIX əsrlərə aid at və qoç heykəlli məzar daşlarında türk tayfalarına məxsus damğaların təsvirləri əsasında Cənubi Qafqazda türk tayfalarının yayılma arealını müəyyənləşdirmişdir.

Zəngəzur mahalının Urud kəndindəki orta əsr qəbiristanlığında qalmış qoç şəkilli, sənduqə formalı məzar daşları üzərində professor Məşədixanim Nemətovanın 1961-1963-cü illərdə apardığı elmi tədqiqatlar alimin epiqrafika elmində demək olar ki, 50 illik araşdırmalarının ən mühüm yeniliyi hesab edilir. M.Nemətovanın Urud qəbristanlığındakı tədqiqatları nəticəsində daşlar üzərindəki ərəb qrafikasında həkk olunmuş kitabələrin, islam dini ilə əlaqədar duaların və qədim türkdilli tayfaların dini ayinləri ilə əlaqədar onqonların sirlə qalan məqamları üzə çıxmışdır. Miladi 1478-ci il tarixli bir məzar daşında ərəbcə

"Allah, Məhəmməd, Əli, min evladi ağvan" ("ağvan" alban deməkdir M.N.) sözlərinin həkk edilməsi və bu tip kitabələrin XVII əsr sənduqələrində də təkrarlanması bu abidələrin Azərbaycan tarixşünaslıq elmində mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu ortaya çıxarır. 1926-cı ildə elmə məlum olan Urud abidələrinin geniş tədqiqi ilə sübut olunmuşdur ki, bu məzar daşlarındakı epitafiyalar və təsvirlər vaxtilə Qafqaz Albaniyası ərazisi olan Zəngəzurda yaşamış ağvanların (albanların) müsəlmanlığı qəbul etməsinə dəlalət edir. Urud kitabələri üzərindəki epitafiyalar təhlil ediləndən sonra məlum olub ki, alban tayfaları islam gələndə müsəlmanlığı qəbul edərək bu günkü Azərbaycan xalqının təşəkkül tapmasında iştirak etmişlər.

M.Nemətova qeyd etmişdir ki, Urud qəbiristanlığı tarixin böyük bir məsələsinin üstünü açıb. Belə ki, bütün tarixçilər islamın Qafqaza gəlişinə qədər xaçpərəst olan alban tayfalarının erməniləşməsi və gürcüləşməsi haqqında yazırdılar. Akademik Ziya Bünyadov "Azərbaycan VII-IX əsrlərdə" adlı əsərində yazır ki, "...necə oldu ki, Zəngəzur mahalında yaşayan tayfalar qriqoryan xaçını qəbul edib erməniləşdilər, gürcü xaçını qəbul edib gürcüləşdilər. Bəs bunların türkləşəni, islamı qəbul edəni olmadımı?!" Urud məzarlarının tədqiqi də tarixin bu qaralıq qalan səhifəsini üzə çıxardı. Məhz burada oğuz türk tayfalarına aid daşlar üzərindəki təsvirlər araşdırılmaqla bu suala cavab tapılmış oldu.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 04 mart 2009-cu il tarixi sərəncamı ilə Məşədixanim Nemətova "Azərbaycanda epiqrafik irsin tədqiqi sahəsində xüsusi xidmətlərinə görə" Şöhrət ordeninə layiq görüldü. Dünya şöhrətli alim 2016-cı il dekabrın 27-də əbədiyyətə qovuşdu. ●

Elçin İSMAYILOV

AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Toponomika şöbəsinin müdiri, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Tarixi ədalətsizliyə son qoyulmalıdır

Qərbi Azərbaycanda məskun olmuş Azərbaycan türkləri çox böyük tarixi ədalətsizliyin qurbanı olublar. Bu hadisəyə genosid soyqırımı da demək mümkündür. Bir neçə dalğada əhalinin qırılması və köçə məruz qalması, həm də bu köçün çox böyük məşəqqət və qırğınlarla müşayiət olunması ana tariximizin səhifəsində unudulmazdır.

Zaman-zaman Qərbi Azərbaycan ellərinin başına müsibətlər gəlmişdir. Vətənin İrəvan çuxuru, Göyçə, Zəngəzur, Ağbaba, Meğri elləri farsların, rusların təzyiqi ilə bu diyarın türk əhalisi öz yurd-yuvalarından qovulmuş, daimi basqılara, təhqirlərə, təqiblərə məruz qalmışdır. Ağirelli türk yurdlarının başına gətirilən bu faciələr haqqdakı tədqiqatlarımız bunu deməyə əsas verir ki, özlərini hay adlandıran bu vandallar öz arzularına qismən çatsalar da tarixin gedişi indi onların əleyhinə işləməkdədir.

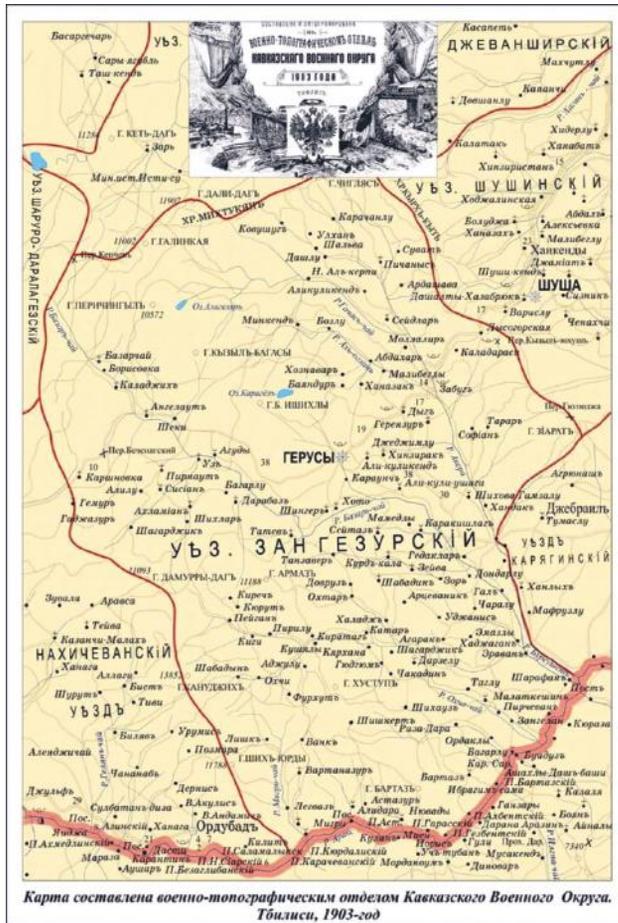
Qərbi Azərbaycanın bəzi bölgələri haqqında elmi faktlara diqqət yetirək.

Gorus - Gəncə quberniyasının Zəngəzur qəzasında əyalət. 1920-ci ildən Ermənistan SSR-in inzibati rayonu, 1930-cu il sentyabrın 9-da keçmiş Gəncə Quberniyasının Zəngəzur qəzasının bir payında təşkil edilmişdir. Rayon mərkəzi respublika əhəmiyyətli Gorus şəhəridir. Gorus şimaldan və şərqdən Azərbaycan SSR-in Laçın və Qubadlı rayonları ilə, qərbdən və cənubdan isə Ermənistanın Sisyan və Qafan rayonları ilə həmsərhəddir. Sahəsi 725 km²-dir. Rayonun ərazisindən Bazarçay (Voratan) çayı, onun qolları Qoris, Zoraşen və Xndzoresk keçir. Bölgənin ən böyük göllərindən biri Qaragöldür. Ümumi torpaq sahəsi 74657 ha, faydalı torpaq sahəsi 52187 ha-dır.

Əhali - rayonda tarixən əksərən azərbaycanlılar yaşayıb. 1831-ci ildə burada 6700, 1897-ci ildə - 25882, 1926-cı ildə - 23362, 1939-cu ildə - 22931, 1959-cu ildə - 20950, 1970-ci ildə - 18769, 1979-cu ildə - 12629 azərbaycanlılar yaşayıb. 1970 və 1979-cu illərin məlumatlarına Gorus şəhərinin əhalisi (17400 nəfər) daxil deyil.

Qısa tarix - Ermənistan Sovet Ensiklopediyasında qeyd olunur ki, indiki Gorus rayonunun ərazisi X əsrdə ərəblərin işğalı altında olsa da, əhali öz dil (Alban) və dinini hişz edib. 896-906-cı illərdə Tativ kilsəsi tikilmişdir. XIII-XIV əsrlərdə ərazi monqolların əsarəti altında idi. 1699-cu ildə Osmanlı Türkiyəsi ilə İran şahı arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən, Zəngəzur İran hakimiyyətinin əlinə keçdi. İran hakimiyyəti 1805-ci ilə qədər davam edir. 1805-ci ildə Gorus rayonu Zəngəzur qəzasının tərkibində Rusiyanın əlinə keçir.

1813-cü ildə bağlanmış Gülüstən müqaviləsi bu keçidi qanuniləşdirdi. 1823-cü ildə qəzanın da daxil olduğu Qarabağ bölgəsi təşkil edildi. Yüz il sonra, 1920-ci il iyulun 2-də Qırmızı Ordu Gorusa daxil oldu, Daşnak hökuməti devrildi, yerində sovet hökuməti yaradıldı. Erməni mənbələrində bölgənin tarixini təsvir edərkən iki mühüm səhvə yol verilmişdir. Birincisi, Zəngəzur qəzasının Qafan, Gorus, Qarakilsə (Sisyan) və Meğri rayonları haqqında tarixi oçerk yazarkən, 1920-ci ilə qədər Zən-

gəzur Gəncənin tərkibində bir nahiyə olmasına baxmayaraq, onların tarixi erməni torpaqları kimi verir. Qəza Azərbaycanın tarixi ərazisi idi və indi də belə olmalıdır. İkincisi, 1918-1920-ci illərin qırğınları, qanları haqqında heç bir məlumat vermirlər, bütün Zaqafqaziyada azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən soyqırım haqqında yazılmır və Andranikin vəhşiliklərindən bəhs edilmir.

Azərbaycanın tarixi ərazilərində onun başlıq etdiyi silahlı dəstələrin İrəvan, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Zəngəzur qəzalarında 1915-ci il türk-erməni, erməni-müsəlman döyüşü adı altında törətdiyi qırğınlar haqqında bir kəlmə də deyilmir. Ona görə də Gorus bölgəsinin bu dövrünün tarixi faktların və sənədlərin dili ilə izah edilməlidir.

Məlumdur ki, Gorus Zəngəzur qəzasının mərkəzində yerləşir və ona görə də, 1876-cı ildən Zəngəzurun mərkəzi sayılıb. Bu vəziyyəti nəzərə alan Andranik 1918-ci ildə Gorus şəhərini Baş Qərargahın iqamətgahı seçdi, bütün azərbaycanlıları Zəngəzurdan qovmaq və mahalı Ararat Respublikasına birləşdirmək məqsədi ilə orada Erməni Milli Şurası yaratdı və Gorusu ayrıca dövlət elan etdi.

Əhalini dəhşətə gətirən və Azərbaycan hökumətinin nüfuzunu tanımayan düşmən dəstələri müsəlman kəndlərinə basqın edərək onları viran qoydular, əhalini məhv etdilər. Evlərini tərk edərək qonşu mahallarda sığınacaq axtarmağa məcbur olmuş dinc əhali, 60 mindən çox müsəlman qaçqın açıq səma altında aclığın və soyuğun bütün dəhşətlərini yaşayaraq əzab çəkdi.

Andranikin Gorus rayonunda törətdiyi qanlı qırğını təsdiq edən sənədləşdirilmiş faktlardan birində - Qarabağ general-qubernatorunun 21 yanvar tarixli 100 nömrəli teleqramıdır. Həmin teleqramda deyilir:

"Zəngəzur erməniləri nizami qoşunların, topla- rın iştirakı ilə Əliquluşağı, Şurnuxi, Şəmsiz, Seyidlər, Məzrə, Eyvazlı, Şahverdilər və Məsimli kəndlərini ələ keçirib, əhali tamamilə məhv edilmişdir."

Türkiyədən sürgün edilmiş, Gorusda lövbər salan, nüfuzunu itirmiş Andranikin -quldurbaşının vəsəiti haradan gəlirdi?

"Azərbaycan" qəzetinin 7 fevral 1919-cu ilin 23-cü sayında çap olunmuş yazıda vəsəitin mənbəyi göstərilib. Andranik General Biçeraxova teleqramında yazır: "Zəngəzur Erməni Şurasının üzvləri Arşak Şiranyan və Nikolay Osipov Bakıdan gələrək, sizin göndərdiyiniz bir milyon rublu (1.000.000) təhvil verdilər.

Adları çəkilən Şura üzvləri mənə bildirdilər ki, bu pul general Baqratunun xahişi ilə verilib. Mən özüm bizi və bədbəxt qaçqınları unutduğunuza görə sizə dərin və səmimi minnətdarlığımı bildirirəm."

Bütün bu qanlar nəticəsində Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra da Gorus rayonunun dağıdılmış azərbaycanlı kəndlərinin əhalisinin əksəriyyəti öz evlərinə qayıtmadı. Ona görə də Gorus rayonunun indiki inzibati bölgüsündə 4 azərbaycanlı kəndi var idi.

1988-ci ildə bu kəndlərin əhalisi, təxminən, 70 il bundan əvvəl ermənilərin arzuladığı kimi, qan və işgəncələr zamanı axırıncı adama qədər qovulub.

Qeyd edək ki, Gorus qədim zamanlardan Zəngəzur adlanıb. Ona görə də Zəngəzur qəzasının xaraba kəndlərinin tarixini Gorus rayonunun digər azərbaycanlı kəndləri ilə birlikdə təqdim edəcəyik.

Erməni vandalları həmin bu hadisələr zamanı yüzlərlə Türk - Azərbaycan kəndini viran qoymuşdular. Andranikin, Amozaspın, başqa erməni quldurları olmazın vəhşiliklər edir, dinc əhalini qırır, xalqı soyur əmlaklarına sahib çıxırdılar. Bu kəndlərin bir neçəsi haqqında tarixi sübutları diqqətinizə çatdırırıq.

Abbaslar - Zəngəzur qəzasında Azərbaycan kəndi. Əhali 19-cu əsrin sonunda azərbaycanlılardan ibarət idi. Kəndin dağıdılma tarixi ilə bağlı dəqiq məlumat yoxdur. Kəndin XX əsrin əvvəllərində dağıldığı güman edilir.

Əbdüləlilər - Zəngəzur qəzasında Azərbaycan kəndi. 1907-ci ildə burada 145 azərbaycanlı yaşayırdı. Əhalinin əsas məşğuliyyəti heyvandarlıq və əkinçilik olub. Kəndin dağıdılmasının dəqiq tarixi məlum deyil. Ehtimal olunur ki, kənd 1918-ci ildə erməni quldur dəstələri tərəfindən dağıdılıb.

Ağafılı - Zəngəzur qəzasında kənd. Kənd rayon mərkəzindən 23 km şimal-qərbdə, dağlıq meşədə yerləşir. Bu kənd Qafqazın 5verstlik xəritəsində göstərilib.

Ağbulaq - Azərbaycan kəndidir. Gorus şəhərindən 15 km qərbdə Bazarçayın sağ qolu olan Keşin çayının sol sahilində və Qafan - Gorus avtomobil yolunun solunda, mənzərəli meşəlik ərazidə yerləşirdi. Kəndin ətrafında müxtəlif meyvə ağacları vardı. Tarixən heyvandarlıq, əkinçilik, bağçılıq və arıçılıqla məşğul olublar. Kənddə bir və iki mərtəbəli yeni tipli evlər tikilmiş, 8- illik məktəb, klub, tibb məntəqəsi, kitabxana da fəaliyyət göstərmişdir. Kənddə 1926-cı ildə 66, 1939-cu ildə 146, 1959-cu ildə 187, 1970-ci ildə 365 azərbaycanlı yaşamışdır. Kəndin adı yaxınlıqdakı bulağın adı ilə bağlıdır - Ağbulaq. 1918-ci ildə Ağbulaq kəndi qaniçənlərin qurbanına çevrilən ilk kəndlərdən biri oldu. Əhalinin bir hissəsi məhv edildi, kənd yandırıldı, sağ qalanlar Qubadlıya sürgün edildi. Daşnak hökuməti devrildikdən sonra öz yurdlarına qayıdan ağbulaqlılar məskunlaşaraq kolxoz yaratdılar.

İkinci Əliyanlı - Zəngəzur qəzasında Azərbaycan kəndi. 1886-cı ildə burada 137 azərbaycanlı yaşamışdır. Bu iki kənd müstəqil kəndlərdir və qarışdırılmamalıdır. Hər iki kənd 1918-ci ildə dağıdıldı. Yanvarın 5-də səhər tezdən Suçalı, Tıq, Təzəkənd, Xndzoresk kəndlərinin erməniləri Əliyanlı kəndini mühasirəyə aldılar. Yerli əhali tərəfin-

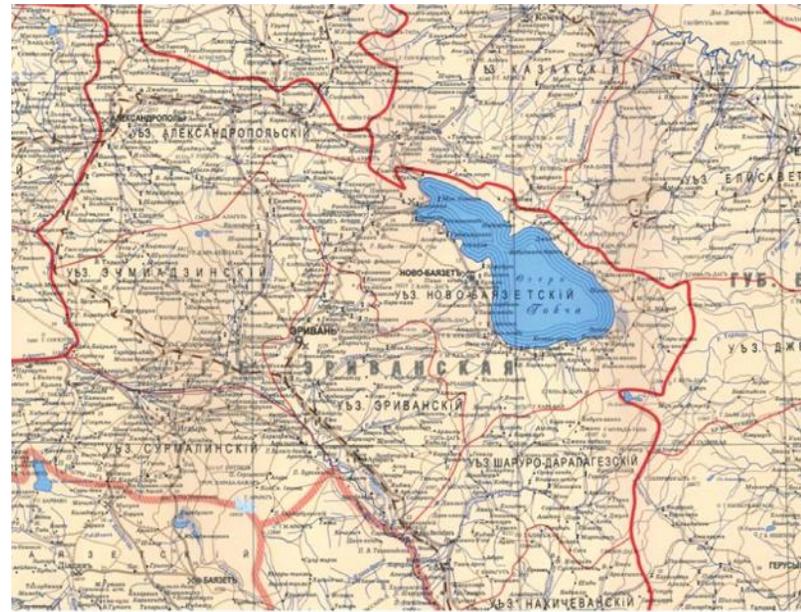

Рис 2. Фрагмент карты «Южный Кавказ. 1903 год»

dən əsir götürülən bir erməni onların dəstəsində yuxarıda adları çəkilən kəndlərdən 600-dən çox adamın iştirak etdiyini bildirdi. Dəstənin məqsədi kəndin əhalisini məhv etmək idi.

Həmidux - Zəngəzur qəzasında Azərbaycan kəndi. 1907-ci ildə burada 155 azərbaycanlı yaşayırdı.

Ərəbxana - Zəngəzur qəzasında Azərbaycan kəndi. 1907-ci ildə burada 249 azərbaycanlı yaşayırdı. Onlar heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğul olurdular. Kəndin 1918-ci ildə dağıldığı güman edilir.

Əhmədağa - kənd yeridir. Burada yalnız tikili qalıqları və qəbiristanlıq qalıb.

Baba Yaqublu - Zəngəzur qəzasında Azərbaycan kəndi. 1886-cı ildə Burada 145 azərbaycanlı, 1907-ci ildə isə 226 azərbaycanlı yaşayıb. Erməni mənbələrinə görə kəndin əsası 1825-ci ildə qoyulub. Onlar heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğul olublar. Kəndin coğrafi yeri və dağıdılma tarixi məlum deyil.

Babalı Qayalı - Zəngəzur qəzasında Azərbaycan kəndi. 1886-cı ildə Burada 132, 1907-ci ildə 220 azərbaycanlı yaşamışdır. Əhali əsasən heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğul olub. Kənd 1918-ci ildə ermənilər tərəfindən dağıdılıb.

Ağkənd - Zəngəzur qəzasında azərbaycanlı kənd. İndi Sisyan rayonunda erməni kəndidir. Sisyan şəhərindən 5-6 km cənubda, Bazarçayın sağ qolu olan Sisyan çayının sol qolu Taxta körpü çə-

yının aşağı axarında yerləşir. Kənddən 3 km aralıda, yaylada soyuq bulaqlar axır. 1831-ci ildə burada 18, 1873-cü ildə 293, 1908-ci ildə 390 azərbaycanlı və bir neçə erməni ailəsi yaşayıb. 1828-ci ildə Ağkənd yaxınlığında yerləşən Kiraqosik kəndinə İranın Xoy və Səlmas qəzalarından mühacirlər yerləşdirilib. Lakin su çatışmazlığı səbəbindən ermənilər Ağkəndə köçməyə başladılar. 1918-ci ildə kəndin əhalisi məhv edilmiş, qalanları qovulmuş və kənd ermənilərin əlinə keçmişdir.

Əziz pəyəsi - Zəngəzur qəzasında Azərbaycan kəndi. Böyük Alagöldən 47 km cənub-şərqdə Minçay çayının sağ sahilində yerləşir. Kəndin dağıdılma tarixi müəyyən edilməyib.

Həkəri - Gəncə quberniyasının Zəngəzur qəzasının Sisyan mahalında kənd. Əhali azərbaycanlılar və kürdlər idi. Coğrafi yeri və dağıntı yerləri məlum deyil.

Alaçıq - kənd yeridir. Coğrafi yeri və məhv edilmə tarixi məlum deyil.

Əlili - Zəngəzur qəzasında Azərbaycan kəndi. İndi erməni kəndidir. Azərbaycanlıların kənddən qovulması ilə bağlı dəqiq məlumat yoxdur. Məlumdur ki, 1935-ci il 3 yanvar tarixli fərmanla kəndin adı dəyişdirilib.

Əlişar - Azərbaycan kəndidir. Dastakert qəsəbəsindən 2-3 km şimal-qərbdə Ayri çayının sağ sahilində yerləşir. Kənddə 1886-cı ildə 199, 1897-ci ildə 48, 1926-cı ildə 104, 1931-ci ildə 135, 1939-cu ildə 108 azərbaycanlı yaşamışdır. Kəndin əhalisi heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğul olurdu. Kəndin ətrafında mis yataqları var idi. 1930-cu illərdə kənd ləğv edilmiş, əhali Sofulu və Qızıl Şəfəq kəndlərində yerləşdirilmişdir.

Almalı - Azərbaycan kəndidir. Zəngəzur qəzasında yerləşirdi. 1907-ci ildə kənddə 50 nəfər azərbaycanlı yaşayırdı. 1918-ci ildə milli qırğın, soyqırımı zamanı kənd dağıdıldı.

Alçadərəli Məzməzik - Zəngəzur qəzasında azərbaycanlı kənd. XIX əsrin sonlarında burada 210 azərbaycanlı yaşayırdı. 1918-ci ildə dağıdılıb.

Aramis - Azərbaycan kəndidir. Qədim Darabas kəndin yaxınlığında yerləşirdi. Kənddə 1831-ci ildə 14, 1873-cü ildə 108, 1886-cı ildə 150, 1897-ci ildə 225, 1914-cü ildə 616 azərbaycanlı yaşamışdır. 1918-ci ildə Andranikin quldur dəstələri Aramisi yer üzündən sildilər. Sonradan ölü bir kəndə çevrildi. Bu münasibətlə Zəngəzur qəza rəisinin Gəncə qubernatoruna yazdığı məktubda kəndin dağıdılması belə təsvir edilir: "1917-ci ilin dekabrında Aramis kəndi dağıdıldı, 16 nəfər öldürüldü".

Göründüyü kimi, hər şeyi faktlar danışır. Əlahəzrət faktlar Qərbi Azərbaycanın necə faciəvi şəkkildə erməniləşdirildiyini bir daha sübut edir.

Təkcə Gorus rayonunda xarabalığa çevrilmiş 40-a yaxın Azərbaycan kəndi haqqında məlumat verilir. Bunlar Abbas dərəsi, Abbaslar, Əbdüləli-lər, Ağafılı, Ağbulaq, Ağ körpü, Aynaxlı, Axarlı, Ələkçi, Əliqulu kəndi, Alçalı, Birinci Əliyanlı, İkinci Əliyanlı, Həmidux, Ərəbxana, Əhmədağa, Baba Yaqublu, Babalı Qayalı, Bababelli, Bayandur II, Bezli Ağcakənd, Beşbarmaq, Binə, Yaşadıq, Boz Kaha, Gavur Bəmi, Gavur Qalası, Gəlinçə, Gölcük, Giləqyarlı, Gəlinçə. Güney, Klisan, Kısırdağ (Amulsar), Kürdlər, Xoşadzaq, Xoznəvar, Şəmsiz, Şahverdilər (Şahverdi Uşağı), Şurnux.

Göründüyü kimi, bütün bu saydığımız və saya bilmədiyimiz, faktlara söykənən tarixin ədalətsizliyinə son qoyulmalıdır. Əsrdən artıq faciələr içində yaşayan, öz dədə-baba yurduna həsrət qalan xalqımız doğma torpağına geri dönməli və toponimlər bərpa olunmalıdır. ●

Sadıx NƏBİYEV
AMEA Rəyasət Heyəti
aparətının elmi katibi

Bakı adının mənşəyi

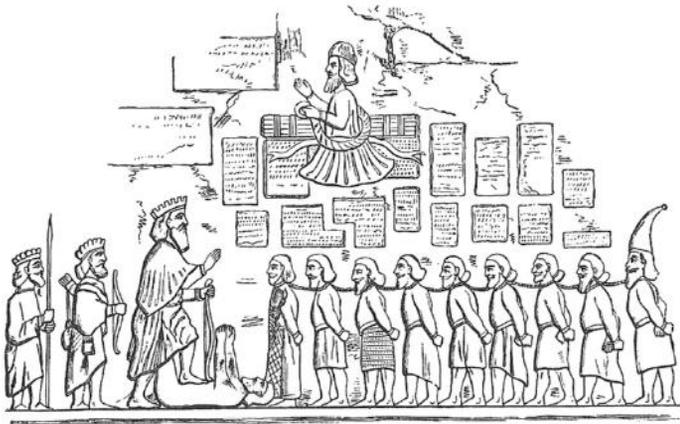
Bakının tarixi çox qədimdir. UNESCO-nun saytında, qədim İpək Yoluna həsr edilmiş səhifədə şəhərin əsasının eramızdan bir neçə əsr əvvəl qoyulduğu göstərilir¹. Arxeoloji qazıntılar zamanı Şirvanşahlar sarayının həyətindən tapılmış e.ə. III-I əsrlərə aid küpə, e.ə. IV-I əsrlərə aid saxsı qab qırıqları, Məhəmməd məscidi ərazisində arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış dəmir ox ucluqları, Dəmir dövrünə aid gil qadın fiquru və antik dövrə aid sütun altlıqları İçərişəhərin şəhər kimi formalaşma dövrünü ən gec antik dövrə eyniləşdirməyə imkan verir². Bununla belə, Bakının yaşayış məntəqəsi və şəhər kimi formalaşma tarixi ilə bağlı müəmmalar və suallar hələ çoxdur. Bakının adı ilə bağlı suallar da az deyil.

"Bakı" toponimi tarixi amillər nəticəsində mürəkkəb dəyişikliklərə məruz qalmış coğrafi addır. Bəzi alimlər hesab edirlər ki, Bakı adı e.ə. XII-V əsrlərdə Abşeron yarımadasında yaşamış "bakan" və ya "baqi" qəbilələrinin adından yaranmış etnotoponimdir. Sözü qədim mənasını yanan neft və qaz çeşmələri ilə əlaqələndirən, "bəy" və "köy" sözlərindən yarandığını təkid edən, "Tanrının şəhəri, Tanrının yeri" kimi izah edən müxtəlif fərziyyələr mövcuddur.

Bakı adı ilk dəfə V əsrdə yaşamış bizanslı diplomat, tarixçi və yazıçı V əsr Bizans müəllifi Panili Priskin Bizans tarixi barədə əsərində xatırlanır. Skiflər ölkəsindən Midiyaya gedən yolu təsvir edərkən müəllif "Bakı yaxınlığında dənizdə qayadan çıxan bir alov" haqqında məlumat verir³. Bəzi qədim müəlliflər 630-cu ildə Qafqaz Albaniyasının xəzərlər tərəfindən tutulması ilə əlaqədar hadisələri təsvir edərkən Atshi-Baguan bölgəsinin adını çəkirlər. Bakı tarixinin məşhur tədqiqatçısı Sara xanım Aşurbəyli Bakının orta əsrlər tarixi haqqında ilk sistemətik tədqiqat olan "Bakı şəhərinin tarixi" əsərində qeyd edir ki, "Atsh" atəş sözünün təhrif olun-

muş formasıdır və "Atshi-Baguan" adı "Baguan'ın işıqları" kimi oxunmalıdır. "Baguan" sözü isə "Avesta"da istifadə olunan və bir sıra qədim dillərdə "günəş", "Allah" mənasını verən "baqa, bağa" sözündəndir⁴.

Ərəb mənbələrində bu ərazi ilə bağlı "Bakı", "Bakux", "Bakuya", "Bakuye" adları ilk dəfə IX əsrdə çəkilir. Daha sonra Avropa mənbələrində şəhərin adı Bağa, Baki, Baxi, rusca - Baka kimi göstərilir. "Ərəblərin Herodotu" adlandırılan X əsr tarixçisi Əl-Məsudinin "Kitab at-tanbih val-İşrah" əsərindəki dünya xəritəsində şəhərin adı "Bakuh" şəklindədir. Mahmud Kaşğari (1029-1121) XI əsrə aid olan mötəbər "Divanü Lüğat-it-Türk" əsərində "Bakı" sözünü "təpə, hündür yer" kimi izah edir. XI-XIV əsrlər gürcü salnamələrinin toplusu olan "Kartlis Sxovreba"da Şirvanın XII əsrdəki paytaxtının adı Baqavan kimi göstərilir. XV əsr rus səyyahı Afanasi Nikitin öz səyahət qeydlərində yazır ki, "Dərbəndə tərəf getdim, Dərbənddən də sönməz odun yandıqı Bakaya" ("poşel k Derbentu, iz Derbenta k Bake, qde qorit oqonğ neuqasımıy"). I Şah Abbas Səfəvinin (1571-1629) tarixçisi İsgəndər bəy Münşih-

Şəkil 1. Behistun

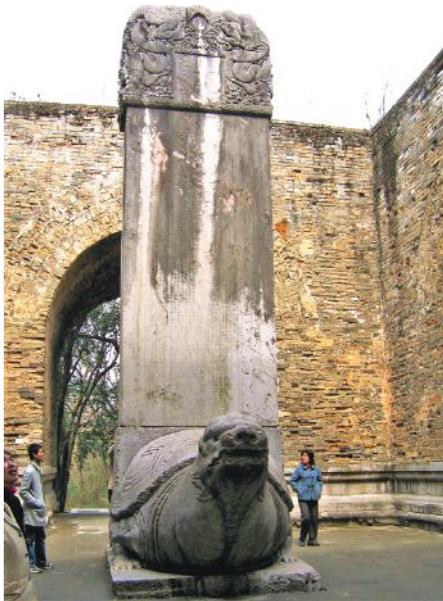
Şəkil 2. Dünyanın quruluşu haqqında qədim təsəvvürlərdən biri

nin "Tarix-e aləmara-ye Abbasi" əsərindən sonra Bakının adının fars mənşəli "Badi-kubə" ilə bağlamağa hələ də səngiməyən cəhdlər başlayır.

İslam dinində Allahın 99 mübarək adından birinin Baqi (əbədi, daimi) olması məlumdur⁵. Bu söz qədim və müasir slavyan dillərində "Boq" (allah), sanskritdə "bhagas" (nemətləri verən), qədim İran dilində "baga" (qismət, tale, allah), qədim hind dilində "bhaga-h" (səadət, rifah, var-dövlət) və "bhagavan(t)" (var-dövləti verən, allah), qədim ərəb dilində "baha, бага" (tale, hər şeyin sahibi) mənalarında işlənib⁶. O, ərəbcə "sonsuz", "əbədi", "qalan", "fani olmayan", "var-

lığı daim olan", qədim türkcə isə "toxunulmaz" və "müqəddəs" anlamlarını verir. Dilimizdə də "həqq, haqq" - Allahın, Tanrının isimlərindən biri kimi (məsələn, haqq yolu, haqqa gəlmək, haqqın kərəminə şükür ifadələrində) istifadə edilib və edilir. "Həqq mənəm, həqq məndədir...", "qorxdular həq deməyə, döndülər insan dedilər" söyləyən Nəsimini xatırlayın.

İran ərazisində, Həmədan şəhəri yaxınlığında Behistun qayası üzərində I Daranın (e.ə. 522-486) həkk etdirdiyi məşhur mixi kitabədə (şəkil 1) də "Baqa" sözünə rast gəlinir. Behistunun özünün qədim adı Bagastana olub, yəni "tanrının ye-

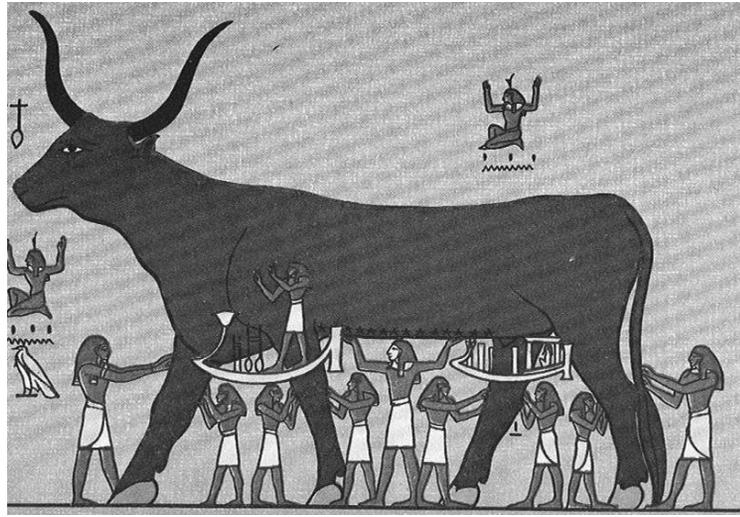
Şəkil 3. Çində Min sülaləsinin ilk imperatoru Çju Yuançjanın (XIV əsr) sərdabəsi qarşısında stela

Şəkil 4. Dünya haqqında belə təsəvvürlər də var idi.

Şəkil 5. Babildə insan başlı buğa heykəli (Britaniya muzey)

Şəkil 6. Qədim Misirdə Səma allahı Nut

ri" deməkdir. İraqın paytaxtı "Bağdad"ın da adı "bagh" (Allah) və d?d (verilmiş) sözlərindən yaranıb və "Allahın verdiyi, yetirdiyi, qismət etdiyi" kimi tərcümə olunur⁷. Fikrimizcə, bütün bunlar doğma Bakımızın adının çox qədim zamanlardan insanların ilahiləşdirdiyi və sitayiş etdiyi müqəddəs bir məkan adı kimi formalaşdığını, Bakı toponiminin bir sıra dillərdə "Allah" mənasını daşıyan sözlərin qədim kökləri ilə bağlı olduğunu söyləməyə kifayət qədər əsas verir.

Baqi (boq, bhagas, бага) sözünün etimologiyasına gəlincə alimlərin fikri haçalanır, bəzi alimlər sözün kökünün "bağa" ilə, digərləri "buğa" ilə əlaqəli olduğunu bildirirlər və hər iki yanaşmanın özünəməxsus əsası və məntiqi var.

Məlum olduğu kimi, bağa dünyada yaşayan ən qədim canlılardan biridir, - qazıntılar nəticəsində bu canlının hələ 220 milyon il əvvəl mövcud oldu-

ğu təsdiqlənmişdir. Planetimizin bir-birindən olduqca uzaq nöqtələrində, - Avropada və Asiyada, Afrikada və Amerikada məskunlaşmış qədim xalqlar tərəfindən bağalar ilahiləşdirilib və müqəddəs varlıq kimi qəbul olunublar, onlarda dünyanın bağanın və ya bağaların belində durduğu haqqında təsəvvürlər mövcud olub, bağalar müdriklik rəmzi sayılıb. (şəkil 2) Nağıl və əfsanələrdə bağanın əbədi yaşadığı deyilsə də, reallıqda onun bəzi növlərinin 200-250 il yaşadığı dəqiq məlumdur.

Çində, Vyetnamda, Koreyada, Monqolustanda belində mühüm qanun və fərmanlar həkk edilmiş daş sütun (stela) daşıyan nəhəng bağa fiqurları geniş yayılıb⁸. (şəkil 3) Monqolustanın Arxanqay vilayətində tapılmış, Türk Xaqanlığının bizim günlərə çatmış ən qədim abidələrindən olan 6-cı əsrin sonlarına aid "Buğut stelası" da nəhəng bağanın üstünə qoyulmuş və iki dildə

Şəkil 7. Şərqi Anadolu. Çatal-Huyuk. Sitayiş edilən buğa kəllələri

Şəkil 8. İspaniya. Qisando buğaları

Şəkil 9. Oktavian Avqustun pulları (e.ə. 27-ci - b.e. 14-cü illəri).

Şəkil 10. Qoşa qala qapısı üzərindəki barelyefin motivlərində bədii kompozisiya

(Soqdiya və sanskrit) mətn həkk olunmuş 6-7 ton çəkisi olan daş kitabədən ibarətdir⁹.

Sara Aşurbəylinin "Bakı şəhərinin tarixi" əsərində 1963-cü ildə Mingəçevirdə və Mərdəkanda arxeoloji qazıntılar zamanı qəbirlərdə tısağa qını və sümüklərinin tapıldığı, bunun burada yaşamış qəbilələrin dəfn mərasimi ilə bağlı olduğu qeyd edilir. Əsərdə Y.N.Qummelin 1935-ci ildə Xanlardan (indiki Göygöl rayonu) cənub-qərbdə, Gəncəçay hövzəsindəki 7№-li kurqanda apardığı qazıntıda qəbir çalasında küncdə arxası üstə çevrilmiş tısağa qalıqlarının tapılması belə şərh olunur ki, "...görünür, müqəddəs heyvan sayılmış tısağanı öldürmək qadağan olunmuşdur. Bu günə qədər də tısağanı öldürməzlər, bu, günah hesab edilir. Azərbaycandakı qədim qəbirlərdə, katakombalarda, kurqan qəbirlərində məzarın küncündə tısağa qınına rast gəlinir. Bütün bunlar Azərbaycanda bağanın ilahiləşdirilməsinin dərin və çox qədim köklərinin olmasını sübut edir"¹⁰.

Buğa da bir sıra dünya xalqlarının mifologiyasında Allahın dünyəvi təcəssümü kimi qəbul olunub. Şimali Avropadan Hindistana qədər böyük bir ərazidə buğa ay, günəş, göy və külək tanrıları ilə əlaqəli ilahi gücün simvolu hesab olunurdu. Zərdüştilik, induizm kimi dünya dinlərində iri

buynuzlu mal-qara müqəddəs sayılır. Dünyanı buynuzları üstündə saxlayan buğalar haqqında əfsanələri (şəkil 4), qədim Misirdə və Mesopotamiyada müqəddəs buğa şəklində, buğa kəlləsi ilə, öküz buynuzlu təsvir edilən allahları (şəkil 5,6), Şumer əfsanələrində və heykəltararılığında buğa obrazlarını, yunanların Minotavr əfsanəsini xatırlamaq yerinə düşər.

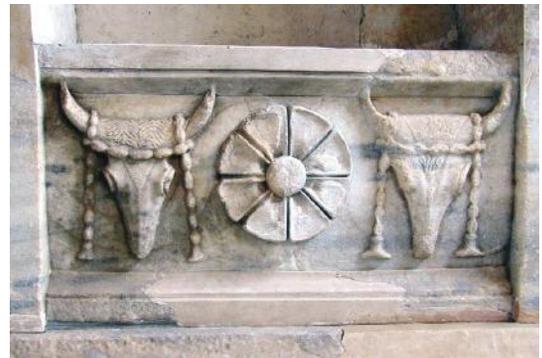
Bəşər tarixinin ən qədim şəhəri sayılan Şərqi Anadoludakı Çatal-Huyukda (Türkiyə) tapılmış e.ə.8-ci minilliyə aid buynuzlu buğa kəllələrinin üst-üstə qoyulduğu sitayiş yeri (Azıx mağarasında aşkarlanmış ayı kəllələrini xatırladır), yəqin ki, dini inancların yarandığı çox qədim mərhələni əks etdirir¹¹. (şəkil 7)

Qırğızlar milli geyimlərinin, xalçalarının üzərində bu gün də Nur adlı bir buğanın buynuzlarını təsvir edir və bu simvolun insanı, evi bədbəxtlikdən qoruduğuna inanırlar. İspaniyada, Avila vilayətində, Qisando təpəsində (Toros de Guisando) e.ə. II əsrə aid qranit buğa fiqurları¹² buğaya sitayişin ən möhtəşəm abidələrindəndir. (şəkil 8) Buğa şəkli Oktavian Avqustun e.ə. I əsrdə kəsilmiş pullarını da bəzəyib. (şəkil 9)

Buğa rəsmləri Azərbaycandakı qayaüstü təsvirlərdə də ən çox rast gəlinən zoomorf təsvirlər-

Şəkil 11. Burgas. Arxeoloji Muzey. (1)

Şəkil 12. Samofrakiya. Arsinoy rotondası.

dəndir. Tək Qobustanda deyil, Abşeronun digər yerlərində, Kəlbəcərdə, Naxçıvandakı Gəmiqaya abidələrində xeyli sayda totem xarakterli buğa təsviri var. Azərbaycan ərazisində, Gədəbəydə, Babadərvişdə, Mingəçevirdə, Günəştəpədə, Mişarçayda, Kültəpədə və başqa yerlərdə rast gəlinən eneolit və erkən tunc dövrlərinə aid heyvan fiqurlarının arasında öküz fiqurları əhəmiyyətli yer tutur.

Azərbaycan kəndlərində həyətin və ya evin girişində bəzən payaya buğa kəlləsinin taxılması da bizim günlərə çatmış qədim inancların daha bir nümunəsidir. Bu kəllələr gücün, qüdrətin, yenidən doğulmanın, əkinçiliyin, bolluğun rəmzidir - axı bütün ev heyvanları arasında buğa ən güclüsüdür. "Kitabi Dədə Qorqud"da Dirsə xanın oğlunun öldürdüyü buğa belə təsvir olunur: "Ol buğa qatı daşa buynuz ursa, un kibi ügidərdir"¹³.

Qarabağ xalçaçılıq məktəbinə aid olan, orta sahəsi bütünlüklə stilizə edilmiş buğa və ya qoç buynuzlarından ibarət "Buynuz" xalçalarının süjeti də haqqında danışdığımız fantastik təsəvvür və inanclarla bağlıdır^{14,15}.

Bakıda İçəri şəhərə Gənclər meydanından girişdə, Qoşa Qala (və ya Şamaxı) qapısının üstün-

dəki daş kitabədə də buğa kəlləsi əks olunmuşdur. (şəkil 10) Barelyefin nə zaman yaradıldığı dəqiq məlum deyil. Ənənəvi olaraq hesab edilir ki, öküz kəlləsi möhkəm qala divarları əhatəsində olan Bakının, dairələr əbədi olaraq bir-birini əvəz edən Günəşin və Ayın, kənardakı şirlər isə şəhərin gücünün simvolik təsviridirlər. 1683-cü ildə Bakıda olarkən "eşitdiklərini qələmə almış" alman səyyahı və alimi Kempfer divardakı təsviri məhz belə izah edib. Bu izahda Kempferin və onun ardıcıllarının şərhini şübhə altına almağa əsas verən mübahisəli məqamlar az deyil. Buğanın ən qədim totemlərdən olduğu və ilahiləşdirildiyi barədə yuxarıda bəhs etmişdik. Torpağı əsasən qumluq olan, suyu qıt, havası küləkli Abşeronda əsas məşğuliyyəti ənənəvi maldarlıq olan insanlar üçün də buğa və inək qədimdən totem olublar. Burqasda (Bolqarıstan) (şəkil 11), Samofrakiyada (Yunanıstan) (şəkil 12) tapılmış oxşar barelyeflərlə müqayisə göstərir ki, lövhədəki iri buynuzlu buğa kəlləsinin izahını məhz buğaya sitayişdə axtarmaq lazımdır.

Yəqin ki, bu maraqlı mövzu nə vaxtsa tarix, arxeologiya, fəlsəfə, linqvistika, komparativ dilçilik sahəsində çalışan alim və mütəxəssislər üçün maraqlı orta qədər tədqiqat mövzusu ola biləcək. ●

ƏDƏBİYYAT

1. <https://ru.unesco.org/silkroad/content/baku-baki>
2. <https://az.wikipedia.org/wiki/%C4%B0%C3%A7%C9%99ri%C5%9F%C9%99h%C9%99r#>
3. Sara Aşurbəyli. Şirvanşahlar dövləti. "Əbilov, Zeynalov və oğulları" nəşriyyatı, Bakı, 2006. ISBN-5-87459-229-6.s.26.
4. Sara Aşurbəyli. İstoriə qoroda Bakı. Azərneşr, Bakı,1992. ISBN5-552-00479-5.s.435.<http://zikr.az/node/22306>
6. Мифы народов мира: Энцикл. в 2 т. Боги. гл. ред. С.А.Токарев. 2-е изд. М. Советская энциклопедия,1980.т.1.с.177.
7. Низовский, Андрей. Генри Роулинсон и Бехистунская надпись // 100 великих археологических открытий. М. Вече, 2002. ISBN 5-94538-116-0. с.39.
- 8.<https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/620417>
- 9.<https://bitig.kz/rus/?mod=1&tid=1&oid=2&lang=r>
10. Сара Ашурбейли. История города Баку. Азернешр, Баку,1992. ISBN 5-552-00479-5. s.25
- 11.<https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A7%D0%B0%D1%82%D0%B0%D0%BB-%D0%A5%D1%8E%D1%8E%D0%BA>
- 12.<https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/536868>
13. Kitabi Dədə Qorqud. Bakı. Yazıçı nəşriyyatı. 1988. ISBN 5-560-00251-8 Səh.36. "Dirsə xan oğlu Buğac xan boyunu bəyan edər, xanım, hey!" boyu
14. Lətif Kerimov. Азербайджанский ковер. Том ЫЫЫ. Баку: "Гянджлик", 1983, стр. 170.
15. <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=33541&pno=88>

Pərvin AHƏNÇİ

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu,
Bakı Ali Neft Məktəbi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı memarlığında izi qalan qənaətcil milyonçu

Milyonçuluğa qədərki həyat yolu

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Bakı neft bumu dövrünün tarixi simalarından biri də neft sahibkarı Ağa Musa Nağıyev idi. Qeyri-adi enerji əzmi, bacarıq qabiliyyəti və əməksevərliyi nəticəsində kasıbçılıqdan milyonçu təbəqəsinə yüksəlmiş A.M.Nağıyev 1849-cu ildə Bakının Biləcəri kəndində kasıb bir ailədə anadan olmuşdur.

Kasıbçılıqdan biznes aləminə qədəm qoyan Ağa Musa çox qənaətcil bir insan idi. O, bədxərclikdən, israfçılıqdan uzaq olmuş, qazandığı pulun qədrini bilmişdir. Yaşadığı dövrdə onun qənaətcilliyi barədə xalq arasında rəvayətlər yaranmışdı. Cəmiyyətdə sürətlə yayılan bu rəvayətlərin bəzilərində o, xəsis kimi təsvir olunur və beləliklə, gördüyü böyük xeyriyyəçilik, maarifçilik işlərini kölgədə qoyurdu.

Gəncliyində Ağa Musa hər gün Biləcəridən Bakıya gəlib limanda yük daşımaqla çörək pulu qazanmaq məcburiyyətindəydi. Ağır zəhmətinin hesabına əldə etdiyi qazanqla ailəsinin gündəlik tələbatını təmin edirdi. O, mümkün olan imkanlar daxilində əldə etdiyi gəlirdən razılaşır və kiçik bir torpaq sahəsi alıb onun əkinçilik məqsədilə işləmək arzusunda idi. İllər keçir və nəhayət, topladığı məbləğə torpaq sahəsi almaq imkanını əldə edir. Aldığı torpaq sahəsində su quyusu qazdırarkən su əvəzinə fontan vuran neft onun həyatını tamamilə dəyişir.

Ağa Musa Nağıyev təsadüf sayəsində böyük uğura nail olur və Azərbaycanın tanınmış neft milyonçularından birinə çevrilir. Neft biznesindən əldə etdiyi gəlirləri artdıqca, sahibkar, Bakıtrafi kəndlərdə Bayıl, Bibi-Heybət, Binəqədi, Masazır və s. neft yataqlarını satın alır və yeni neft quyularında qazma işlərini təşkil edərək, məhsuldar neft mədənləri salır. 1879-1880-ci illərdə Qara şəhərdə neft emalı zavodu tikdirir. Zavodun istehsal etdiyi ağ neftin (kerosin) miqdarı 2,3 milyon puda (37.000 t) çatır.

Neft sənayesində fəaliyyəti ilə bərabər balıq vətəgələri üzrə hərəcəda külli miqdarda kapital, sərmayə qoymaqla, ən iri vətəgələrin sahibi olur. Rusiya Dövlət Bankının 1879-cu ilin göstəricilərinə əsasən, 30 yaşlı Ağa Musanın əmlakı 30 milyon rubl məbləğində qiymətləndirilir.

A.M.Nağıyev Rusiya çar hakimiyyəti və neft sahibkarları arasında böyük nüfuza malik olur. 20 ildən artıq Bakı Şəhər Dumasının deputatı vəzifəsini icra edir.

Bakı neft sənayesinin inkişafı sayəsində göstərdiyi yüksək nəticələrə görə A.M.Nağıyev Rusiya çar hakimiyyəti tərəfindən II və I gildiya tacir hüququ qazanır, bir sıra orden, medallarla təltif olunur.

A.M.Nağıyevin xeyriyyəçilik hərəkətində iştirakı

Bakı neft bumu dövründə "Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti", "Nəşri-Maarif", "Nicat",

"Uşaq bağçası", "Səadət" və s. xeyriyyə işlərilə məşğul olan cəmiyyətlərin fəaliyyəti genişləndirirdi. Məşhur sahibkar A.M.Nağıyev dövrün başqa mesenatları ilə bərabər, xeyriyyə cəmiyyətlərinin maliyyələşdirilməsində fəal iştirak edirdi.

Bütün bu işləri özündə birləşdirəcək vahid müsəlman xeyriyyəçi-mədəniyyət mərkəzinin yaradılması artıq zamanın tələb etdiyi bir zərurət idi. A.M.Nağıyev mərhum oğlu İsmayılın xatirəsinə ucaldığı möhtəşəm "İsmailiyyə" sarayını "Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti"nə bağışladı. "İsmailiyyə" sarayı Azərbaycan türklərinin mədəni və ictimai həyatlarının mərkəzinə çevrildi. Burada xeyriyyə cəmiyyətləri tərəfindən müxtəlif tədbirlər keçirilir, kimsəsiz uşaqlara sığınacaq verilir və imkansız insanlara müxtəlif yardımlar edilirdi.

Kimsəsiz uşaqlar üçün Cəmiyyətin yerləşdiyi "İsmailiyyə" binasında xüsusi yataqxana yaradıldı. 1917-ci ilin əvvəllərində bu binada müharibə cəbhələrindən gətirilmiş 200-dən artıq kimsəsiz müsəlman uşaqlarına qayğı göstərilir, onların bütün gündəlik tələbatları təmin edilir və hər gün bir neçə dəfə yemək verilir.

"İsmailiyyə" binasında 50 yataqlı qonaq otaqları var idi ki, hər gələn türk yolçusu burada aylarla qalır, yemək və yataqları təmin edilirdi kimi, paltarları yuyulur və bütün məsrəflər A.M.Nağıyev tərəfindən qarşılanırdı.

Realni məktəbini (müasir Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti) tikdirməklə bərabər burada məktəbəqədər sinfin yaranmasına nail olan A.M.Nağıyev, ona himayədarlıq etməklə bərabər, 25 müsəlman qızının təhsil haqqını da ödəməyi öhdəsinə götürür.

Mesenat xaricdə təhsil alan gənclərin təhsil haqlarını üzərinə götürərək mütəmadi olaraq 8 min rubl məbləğində təqaüd ayırır. Məhz bu qayğıkeşliyinə görə A.M.Nağıyev III dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" ordeni, 1910-cu ildə isə Çar II Nikolay tərəfindən "Zolotaya şeynaya medal na Andreyevskoy lente" medalı ilə təltif olunur.

A.M.Nağıyevə tale sevincli-kədərli, ziddiyyətli, faciəli şəxsi həyat qismət etmişdi.

Neft sahibkari Ağa Musa Nağıyev

Oğlu İsmayıl tutulduğu vərəm xəstəliyindən xilas ola bilmir və 27 yaşında olarkən dünyasını dəyişir.

A.M.Nağıyevi Azərbaycanın səhiyyə sisteminə mövcud olan problemlər dərin düşündürürdü. Məhz səhiyyənin aşağı səviyyədə olması səbəbindən oğlu İsmayılı vərəm xəstəliyindən xilas edə bilməmişdi. Bu itkinin ağrısını daima qəlbində gəzdirən A.M.Nağıyev, xəstəliyin qarşısını almaq məqsədi ilə xəstəxanalar tikdirməyə, onların maddi-texniki bazasını mütərəqqi tibbi ləvazimatlarla gücləndirməyə və tibb mütəxəssislərinin hazırlanmasına ciddi sөy göstərirdi.

O, şəxsi vəsaiti hesabına Bakıda tibbi ləvazimatlarla təchiz olunmuş dörd böyük xəstəxana tikdirib və əhalinin istifadəsinə vermişdi. Aşağıda adları çəkilən bu xəstəxanalar müasir zamanda da fəaliyyət göstərir, insanların sağlamlığına xidmət edirlər:

A.M.Nağıyev avtomobilin arxa oturaçağında xanımı ilə birgə

A.M.Nağıyevin övladları - Ümm-əl Banu və İsmayıl

- A.M.Nağıyev adına xəstəxana. Azərbaycan tarixinin sovet dövrü ərzində xəstəxana N.A.Semaşkonun adını daşıyırdı.
- E.Əfəndiyev adına xəstəxana;
- Ana və Uşaq Pediatriya İnstitutu;
- Sabunçu poliklinikası.

A.M.Nağıyev "Vərəmlə mübarizə aparan Qafqaz cəmiyyəti"nin fəal üzvlərindən biri olub. Müasirlərin məlumatlarına əsasən, cəmiyyətin hər toplantısından sonra Ağa Musa vərəm

xəstəliyi nəticəsində dünyasını dəyişmiş oğlu İsmayılı xatırlayaraq, mənəvi əzab çəkir, daxili iztirablara və sıxıntılara düşər olurdu.

Bakının memarlıq irsinə A.M.Nağıyevin töhfəsi

Neft biznesindən əldə etdiyi gəlirlərini A.M.Nağıyev Bakının memarlıq irsinin zənginləşməsinə də yönəltdi. A.M.Nağıyev əksər layihələrini Bakının memarlıq həyatında görkəmli və istedadlı memarlardan biri olan İosif Kasperoviç Ploşkoya sifariş edirdi. O, dövrünün ən varlı sahibkarları sırasında 98 yaşayış və mülkü binaların, malikanələrin müəyyən hissəsini tikdirməklə ən zəngin mesenatı oldu. Məhz bu xüsusiyyətinə rəğmən, Çar II Nikolay onu "Neftin Kralı" adlandırdı.

Müasir Bakının mərkəzində Azərbaycan memarlığının nümunələri kimi ucalan və me-

İsmailiyə - "Bakı Xeyriyyə Cəmiyyəti",
hazırkı AMEA Rəyasət Heyətinin binası

marlıq inciləri olan bir sıra binalar bu gün də göz oxşayırlar. Baxmayaraq ki, yuxarıda sadalanmış bu binaların bir əsrdən çox yaşları var, onların hər biri bu gün də öz üslub gözəlliyini itirməyib, əzəməti və xarici bəzəyi ilə Bakını ziyarət edənləri valeh edir.

Azərbaycanın tarixinə çevrilən bu şedevr binalardan çoxu bu gün inzibati binalar kimi fəaliyyət göstərir.

Müasir Bakının möhtəşəm sarayı - "İsmailiyyə"

"İsmailiyyə" sarayı Bakının mərkəzində, müasir İstiqlaliyyət küçəsində inşa olunmuşdur. 1908-ci ildə inşası başlanan bina 1913-cü il aprelin 7-də tam istifadəyə verilmişdir. Hal-hazırda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyətinin fəaliyyət göstərdiyi "İsmailiyyə" sarayı Bakının ən möhtəşəm memarlıq incisidir.

A.M.Nağıyev oğlu İsmayılın xatirəsinə ucaltdığı bina onun üçün dərin məna kəsb edirdi. İsmayılı erkən yaşlarında itirməsi A.M.Nağıyevin şəxsi faciəsinə çevrilmişdi. Ömrü böyu oğlunu unuda bilməyən milyonçu sarayda geniş miqyasda apardığı xeyriyyəçilik işlərini onun xatirəsinə ithaf edir, bir növ İsmayılı "əbədi yaşadır" və bundan cuzi də olsa təsəlli tapırdı.

"İsmailiyyə" sarayı 1918-ci ilin mart ayında ermənilər tərəfindən Bakıda törədilmiş iğtişaşlar zamanı top atəsinə tutularaq yandırılır. Yal-

Realni məktəbi (Реальная школа),
hazırkı Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

İsmayıl bəy Nağıyev

nız sovet dövründə bu möhtəşəm bina yenidən bərpa edilmişdir. Sarayın zahirən orijinal bəzəkləri dəyişdirilərək, sovet simvollarını tərənnüm edən ulduzlarla bəzədilmişdir.

"İsmailiyyə"nin məhv edilməsi A.M.Nağıyevin şəxsi həyatının faciəsinə çevrilir, oğlunu sanki yenidən "itirmiş olur". "İsmailiyyə" sarayının qəddarcasına məhv edilməsi ilə əlaqədar olaraq, o, dərin mənəvi sarsıntılar keçirir, səhəti pisləşir, ruhdan düşür və depressiyaya uğrayır. 1919-cu ilin martın 4-də A.M.Nağıyev dünyasını dəyişir.

"Azərbaycan" qəzetində çap etdirilmiş nekroloqda deyilirdi: "Tanınmamış biri olaraq, bilik və hətta elementar savada sahib olmayan mərhum Ağa Musa öz gücü ilə həyatda özünə yol açdı. Geniş və mətin bir yol. Böyük kapital sahibi olub, mərhum öz xalqının bütün ehtiyaclarına səs vermişdi. Elə bir xeyirxah ictimai təşəbbüs yox idi ki, mərhumun səxavətli payı bunda təməl daşı olmasın...". ●

Alimlər hesab edirlər ki, planetlərdən biri həyat üçün uyğun ola bilər

Rusiya Elmlər Akademiyasının alimi Sergey İpatov bəyan edib ki, B ekzoplanetinə çatan suyun miqdarı Yer kürəsindəki suyun miqdarından çox ola bilər.

Açıqlamaya görə, Yerə ən yaxın olan Proksima Sentavr ulduzunun planetlərindən biri potensial olaraq yaşayış üçün yararlıdır. Alimlər bu ulduz sisteminin üç planetinin su tərkibini qiymətləndirdikdən sonra belə qənaətə gəliblər.

"Bu gün 5 mindən çox məlum ekzoplanetlərdən Yerə ən yaxın olanı Proksima Sentavr sistemindəki ekzoplanetlərdir, C ekzoplaneti buz xəttinin kənarında yerləşir, lakin B ekzoplaneti potensial olaraq yaşayış üçün yararlı ola bilər. Müəyyən edilib ki, B ekzoplanetinə çatdırılan suyun miqdarı nəhəng planetlər zonasından Yerə çatdırılan suyun miqdarından və Yer okeanlarındakı suyun kütləsindən çox ola bilər", - S.İpatov bildirib.

Alimlər hesablayıblar ki, Proksima Sentavr ulduzunun kütləsi Günəşin kütləsindən təxminən 10 dəfə azdır. Bu halda B planeti buz xəttinə nisbətən ulduza daha yaxın yaşayış zonasındadır. Bu planetin kütləsi Yerin kütləsindən bir qədər böyükdür. Bu planetdə həyat üçün lazım olan su C planetinin orbitinin yaxınlığından çatdırıla bilərdi. Eyni zamanda, D planeti ulduza B planetindən daha yaxındır və kütləsi planetin kindən təxminən dörd dəfə azdır.

"Alınan nəticələrin təhlili göstərib ki, buzlu ilkin cisimlərin mümkün qarşılıqlı cazibə təsirindən asılı olaraq, C planetinin qidalanma zonasından B planetinə çatdırılan materialın ümumi kütləsi 0,002 ilə 0,015 Yer kütləsi aralığında ola bilər. Eyni zamanda, çox güman ki, Proksima Sentavr B planetinə çatdırılan suyun miqdarı Yer okeanlarındakı su kütləsindən artıqdır", - deyə alim əlavə edib.

2050-ci ilə qədər dünya əhalisinin yarısı üçün bu xəstəlik adılacaq

Fransa, İtaliya və İspaniyanın yüzdən çox sakininə yerli şəraitə uyğunlaşan Asiya pələng ağcaqanadları tərəfindən yayılan Dengə qızdırması diaqnozu qoyulub.

Mütəxəssislərin sözlərinə görə, dişləmədən sonra inkubasiya dövrü üç gündən iki həftəyə qədər dəyişir və çox vaxt xəstəlik asemptomatikdir.

Qeyd edilib ki, bəzi hallarda titrəmə, ürəkbulanma, baş ağrısı və səpgilər baş verə bilər və dengə qızdırması üçün xüsusi müalicə yoxdur.

Beynəlxalq alimlər qrupu tərəfindən aparılan və "Nature Microbiology" nəşrində dərc olunan modelləşdirmənin nəticələrinə görə, 2050-ci ilə qədər dünya əhalisinin demək olar ki, yarısı sarı qızdırma və Asiya pələng ağcaqanadları ilə birgə yaşayışa uyğunlaşmaq məcburiyyətində qalacaq.

İsveç alimləri yüzyaşlılara xas olan qan markerlərini tapıblar

Karolinska İnstitutunun alimlərinin yeni araşdırması uzunömürlülüklə bağlı vacib amillərə izah gətirib.

İsveçlilərin böyük bir nümunəsi üzərində aparılan bu araşdırma 100 yaşa qədər yaşayan insanların biomarker profillərində maraqlı tendensiyalar tapıb.

Alimlər 35 il ərzində 44.000 iştirakçının məlumatlarını izləyiblər, onlardan 1224-ü 100 yaşa çatıb. Tədqiqat zamanı qlükoza, kreatinin və sidik turşusu səviyyələri kimi əsas biomarkerlər müstəsna uzunömürlüklə əlaqəli əsas amillər kimi vurğulanıb.

Maraqlıdır ki, əksər biomarkerlər üçün ümumi dəyərlər yüzyaşlılar və onların həmyaşlıları arasında çox da fərqlənmirdi, lakin yüzilliklərin nadir hallarda həddindən artıq biomarker dəyərləri nümayiş etdirdiyi qeyd edilib.

Bundan əlavə, tədqiqat müəyyən edib ki, uzunömürlülük şansının azalması ümumi xolesterolin və dəmirin aşağı səviyyələri, qlükoza, kreatinin və sidik turşusunun yüksək səviyyələri, eləcə də qaraciyər funksiyasının bəzi markerləri ilə əlaqələndirilir.

Bu tapıntılar həyat boyu qlükoza, sidik turşusu və orqan funksiyası kimi əsas biomarkerlərin monitorinqinin vacibliyini vurğulayır.

Genetik faktorların və həyat tərzinin rolu sual altında qalsa da, alimlər düzgün qidalanma və sağlam həyat tərzinin uzunömürlülüyə müsbət təsir edə biləcəyini irəli sürürlər.

Science Direct: Xarici dil bilgisi Alzheimer xəstəliyini önləyə bilər

Barselona Universitetinin alimləri iki dildə danışmağın Alzheimer xəstəliyinin qarşısını ala biləcəyini müəyyən ediblər.

Tədqiqatçıların bildiyinə görə, qocalıqdan əvvəl ikinci dil öyrənən ikidillilər təkdillilərə nisbətən daha çox boz maddə həcminə malikdirlər.

Onurğa beyni və beynin boz maddəsi neyron adlanan sinir hüceyrələrinin kolleksiyalarından

ibarət sinir sisteminin bir hissəsidir. Boz maddədə atrofik proseslər başlayırsa, bu, neyron disfunksiyasına və sonradan demansın inkişafına səbəb olur.

Çox güman ki, inkişaf etmiş idrak qabiliyyətləri eyni vaxtda iki dildə danışmaq üçün insanın gündəlik zehni səy göstərməli və daim artan konsentrasiya vəziyyətində olması ilə əlaqəli idi. Bu bir tərəfdən beyni yorulda bilər.

Buna baxmayaraq, belə gərginlik ümumi və işləyən yaddaşı məşq etdirir, həmçinin neyronların fəaliyyətini artırmaqla öyrənmə qabiliyyətini stimullaşdırır. Bu amillər birlikdə Alzheimer xəstəliyinə tutulma riskinizi azalda bilər.

Kosmos üçün faydalı bitki tapılıb - Oksigen verir və yeməlidir

Tailandın Mahidol Universitetinin alimləri tam çəkisizlik şəraitində böyüyə bilən bitki kəşf ediblər. Bu bitki uzun kosmos səyahətlərində astronavtlar üçün əla qida və oksigen mənbəyi ola bilər.

Volfiya (Wolffia) və ya su unu, su səthində üzən yaşıl elliptik formalı lövhələri olan ördək otu yarımfəsillərindən su bitkiləri cinsidir. Bitkinin rəngi yaşıl və ya sarı-yaşıldır, kökləri yoxdur və ölçüsü 1 millimetrdən çoxdur.

Maraqlıdır ki, bitki hətta sıfır çəkisi şəraitində su mühitində böyüməyə davam edir.

Tailand alimləri bitkini üzərində hiperqravitasiya şəraitində təcrübə aparmaq üçün Avropa Kosmik Tədqiqatlar və Texnologiyalar Mərkəzinə göndəriblər və tədqiqat uğurla başa çatıb.

Beləliklə, alimlər belə qənaətə gəliblər ki, su unu və ya Volfiya kosmosda böyümək üçün ideal bitkidir. Bitkinin həcmninin 100%-i qida kimi istehlak olunur, quru halda isə 44%-i karbohidratlar, 20%-i zülallar və 5%-i yağlardan ibarətdir.

Güllü YOLOĞLU

AMEA Tarix və Etnologiya İnstitutunun
"Türk xalqlarının etnoqrafiyası" şöbəsi,
tarix elmləri doktoru

İraq türkmanlarının maddi mədəniyyət abidəsi: Müzəffərəddin Gökbörü minarəsi

18-23 noyabr 2000-ci ildə Türk Dünyasından bir qrup gənc olaraq Türkman Cəbhəsinin dəvətilə İraqın quzeyindəki Ərbil şəhərində II Türkman Qurultayında iştirak etmişdik. Ərbildə olduğumuz müddətdə mühacirətdə yaşayan İraq türkmanları ilə söhbətimiz zamanı onların tək Kərkükdən deyil, demək olar ki, İraqın hər yerində varlığının şahidi olduq.

İraq türkləri eramızdan 5000 il əvvəl hələ şumerlərdən başlayaraq bu bölgələrdə yaşayırdılar. Abbasilər, Səlcuqlular, Zəngilər, Atabəylər, Səfəvilər, Osmanlılar və ingilislər bu bölgələrdə hökmranlıq etmişlər. 1055-ci ildə Səlcuqlu xaqan Toğrul bəy İraqa girdikdən sonra buraya türkmanlar yerləşdirilmiş və bu proses 1918-ci ilə qədər davam etmişdir. Elə buna görə də İraqda yaşayan türklər hamısı türkmən, türkman adlandırılmışlar. Lakin bu o demək deyil ki, 1055-

ci ilə qədər burada türklər olmamışdır. Ancaq onu da qeyd etmək ki, Türkmənistan türkmənlərindən fərqli olaraq İraq türkmanları azərbaycanca danışır və özlərini bizimlə çox sıx bağlayırlar.

Təbii ki, uzun əsrlər yaşadıkları yerlərdə İraq türkmanlarına aid və ya qoruyub saxladıkları çoxlu sayda tarixi abidələr də mövcuddur. Bu abidələr arasında Ərbil Qalasının da ayrıca yeri var. Tarixi e.ə. 2000-ci ilə dayanan bu Qala Ərbil şəhərinin tam ortasında. Hündür təpə başında

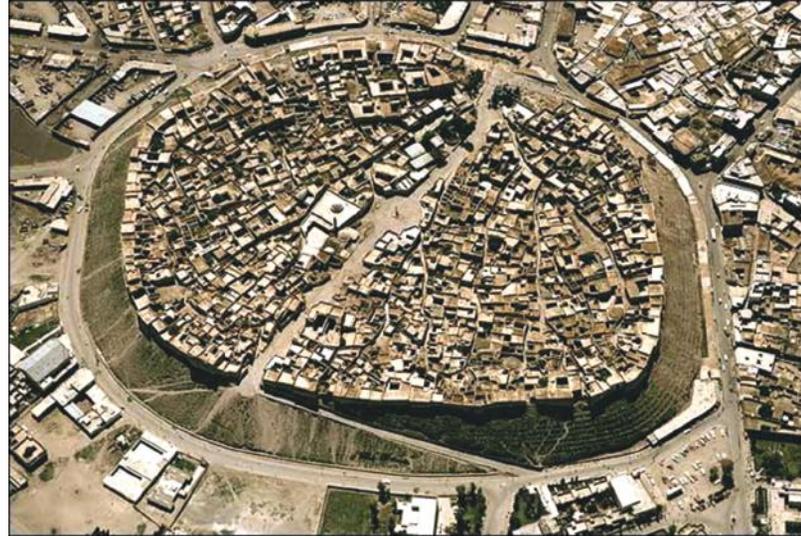
yerləşən və müdafiə xarakteri daşıyan Qala yuvarlaq şəkillidir.

Şəhərdə üç məhəllə var: Saray - burada varlılar yaşayırdılar. Təkyə - burada dərvişlər, Topxanada isə sənətkarlar və kəndlilər yaşayırdılar.

Ərbildəki Müzəffərəddin Gökbörünün adı ilə bağlı günümüzdə Sınıq Minarə kimi də tanınan, nə vaxtsa mədrəsə kompleksinin bir hissəsi olan 33, bəzi qaynaqlarda 36 metr hündürlüyü göstərilən Müzəffəriyyə Minarəsi, Bağdaddakı Şeyx Ömər Süprəverdi türbəsi, Dakuk şəhərindəki Dakuk Minarəsi və onlarla digər tarixi əsər türklərin bu yerlərdə uzun əsrlərdir yaşadığından xəbər verir.

XII əsrə aid Müzəffərəddin Minarəsi Minarə Parkda yerləşir. Eramızın 1190-1232-ci illərində (586-630 hicri) tikilmişdir.

Müzəffərəddin Gökbörünün adı Ərbildə istər ədəbiyyatla, istər siyasi tarixlə, istərsə də dinlə bağlı tez-tez xatırlanır. Müzəffərəddin Gökbörü 13 aprel 1154-cü ildə Musulda beqteginlər sülaləsindən gələn türkman ailəsində dünyaya gəlmişdir. Atası Zeynəddin Əlinin boyu qısa olduğundan ona Zeynəddin Küçük Əli, yəni balaca Əli deyirdilər. O, Mosulda krallıqda çalışırdı. Əlbəttə ki, atasının çevrəsi Müzəffərəddinin kamil bir insan kimi yetişməsində böyük rol oynamışdı. Bir çox tarixçi və ətrafındakıların "Mədih", "böyük əmir", "Əli Sultan", "Muazzam Məlik" və s. kimi adlar verdikləri Müzəffərəddin Gökbörü səlib yürüşləri vaxtı qatıldığı savaflarda göstərdiyi şücaətlərə görə tarixçi əl Asfahani tərəfindən "igid aslan" adlandırılmışdı. "İgid Aslan" Ərbildə kəsdirdiyi pulların üzərində "Əmirlər kralı din və dünya Müzəffəri Gökbörü Əli" yazdırırdı. "Gök" kəlməsinin göy/boz, "börü" sözünün də "qurd" olduğunu nəzərə alsaq, Ərbil Sultanının "Bozqurd" adını daşdığına görərik. Onun Mosul atabəyinin ordusundakı, öz ordusundakı igidlikləri dillərə dastan olmuşdur. Müzəffərəddin Gökbörü həm də ilk dəfə Məhəmməd Peyğəmbərin mövludunu bayram edən şəxs kimi İslam tarixinə düşmüşdür. İlk bayram 1207-ci ildə Ərbildə böyük təmtəraqla keçirilmişdir. Hakimiyyəti dövründə Ərbildə xəstəxanalar, məscidlər, bazarlar, karvansaralar, dul qadınlar və uşaqları üçün xüsusi sığınacaq evlər, korlar və qocalar üçün dörd xanəgah tikdirən Müzəffərəddin Gök-

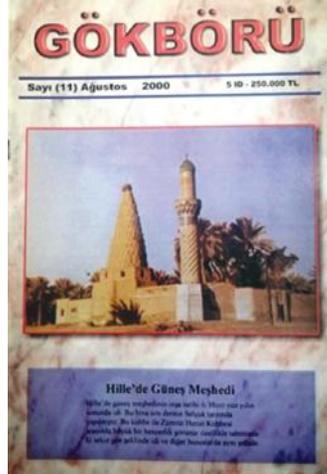

börü müntəzəm olaraq öz gəlirlərinin bir hissəsini xeyriyyə məqsədilə ayırırdı.

18 Ramazan 1233-cü ildə öz evində dünyasını dəyişən Gökbörü qış mövsümünün gəlişinə qədər Erbil Qalasında dəfn edildi. Çünki Məkkədə Arafat dağında onun üçün bir yer türbə kimi təyin edilmişdi. 1234-cü ildə adamlar sultanın cənazəsini Şiraza doğru götürürlər, lakin yolda susuzluqdan əziyyət çəkdiyələri üçün Kufeyə gəlib onu imam Əli bin Əbu Talibin yaxınlığında dəfn edirlər.

Daha çox qəbul olunan fikrə görə, Sultan Müzəffərəddin Gökbörünün məzarı Erbilin mərkəzində kiçik bir gümbəzdə yerləşir. 2000-ci ildə Ərbildə olarkən biz də o türbəni ziyarət etdik.

Şüşə qutunun içərisində yerləşən üstü ərəb əlifbası ilə yazılmış yaşıl örtüklə örtülmüş məzarı hər gün onlarla kişi və qadın ziyarət edir, şüşəni öpür, ağlayır. Əslində məzara bu cür tapınmanın İslam dini ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Gökbörü özü dinə həddən artıq bağlılığı və Peyğəmbərə inanılmaz sevgisi ilə tanınırdı. Bununla belə, o, Mövlud sabahı meydanda təşkil olunan törənə əllərində dəflər, ağızlarında mədhiyyələr söyləyərək, Qaladan enib şənliyə qatılan "sofi və müridləri" maraqla izləyirdi. Bu səhnə şaman ayinlərinin din pərdəsi altında yaşadığını göstərir. Ərbildə "Gökbörü" adlı dərgi də çıxırdı...

Müzəffərəddin Gökbörünün türkman olmasına şübhə edənlərə onu belə təqdim edirik: Müzəffərəddin Əbu Səid Gökbörü ibn Əli ibn Bektegin ibn Muhamməd ət Tarkumani...

Müzəffərəddin Gökbörü Ərbildə həm də Qayseri bazarını tikdirmişdir.

XIII əsrdə, Çingiz Xanın hücumu zamanı Çingiz Xan bir il mühasirədən sonra şəhəri aldı və 1410-cu ilə qədər əlində saxladı.

Fəzlullah Rəşidəddin. Cəme ət-Təvarix (1258-1259. Ərbilin mühasirəsi)

Bundan sonra şəhər növbə ilə Qaraqoyunluların, Ağqoyunluların, Şah İsmayıl Səfəvinin əlinə keçdi. Şah İsmayıl Səfəvidən şəhəri 1517-ci ildə osmanlılar aldılar və 400 il əllərində saxladılar. 1918-ci ilin noyabrından Ərbil ingilislərin əlinə keçdi...

Bu gün Ərbildə İraq türkmanları ilə yanaşı, çoxluq təşkil edən kürdlər və digər xalqların nümayəndələri də yaşayır. Lakin buradakı əsrlərin yadigarı tarixi abidələr öz məğrur duruşları ilə bölgənin keçmişi haqqında daha ətraflı məlumat verirlər... ●

Akif MƏMMƏDLİ

AMEA Şaki REM-nin böyük elmi işçisi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Şimal-qərbi Azərbaycanın tarixi abidələri

Azərbaycan yerləşdiyi coğrafi, strateji mövqeyinə və təbii ehtiyatlarının zənginliyinə görə tarix boyu diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu baxımdan Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsi isə xüsusi əhəmiyyət kəsb etmiş, bu ərazidəki çox saylı qədim abidələr müəyyən mübahisələr obyektinə çevrilmişdir. Bu mübahisələrin başlıca səbəblərindən biri bölgədəki qədim tarixi abidələrin, xüsusilə də məbədlərin araşdırılmaması və elmi ədəbiyyatda öz əksini tapmamasıdır.

Azərbaycan tarixinin və mədəniyyətinin ən dəyərli yadigarları olan bu tarixi abidələr xalqın əsrlər boyu təşəkkül tapmış böyük sərvətinin bir qismidir. Məhz buna görə də ermənilər və onların havadarları ilk növbədə həmin abidələrin gerçək tarixini saxtalaşdırmağa, bu mümkün olmadıqda isə onları məhv etməyə çalışmışlar. Ona görə də bölgədəki tarixi abidələrin bir qismi tamamilə məhv edilmiş, salamat qalmış hissəsinin üzərindəki Alban elementləri aradan qaldırılmış, həmin ünsürlər yad elementlərlə əvəz olunmuşdur.

Tarixdə Dərbənd Səddi, Bizans divarları qədər möhtəşəm bir müdafiə qurğusunun - Sovet dövrünə aid ədəbiyyatlarda "Zaqatala Səddi" (əslində, Böyük Qafqaz Səddi) adlandırılan və qalıqları Balakən rayonunun Katex kəndi ərazisində qalmaqda olan səddin VI yüzillikdə tikilməsi və 1847-ci ildə çox hissəsinin rus generalı Şvarts tərəfindən dağıdılması faktları bu gündək elmi, tarixi ədəbiyyatda öz əksini tapmamışdır (şəkil 1). Bundan istifadə edən bəzi tarixçilər və publisistlər isə həmin "Böyük Sədd"i gürcü hökmdarı Tamarın (Tamaranın) adı ilə bağlamağa cəhd göstərmişlər[1,6].

Azərbaycan Respublikasının şimal-qərb bölgəsinin qədim tarixi abidələrinin bir qismi müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən müəyyən qədər araşdırılmışdır, lakin bu abidələr indiyədək kompleks şəkildə öyrənilməmişdir.

Azərbaycanın, eləcə də Qafqazın tarixində çox əhəmiyyətli rol oynamış bu tarixi abidələr as-

təlif dildə olan söz və şəkilçilərin birləşməsindən yaranmışdır. Haqqında bəhs edilən məbəd Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinin xristian dövrü məbədlərinə aiddir (şəkil 3).

Yaşlı kənd sakinlərinin illər öncə verdiyi məlumatına görə, Mahamalar kəndinin dağlıq hissəsində bir neçə belə məbəd vardır. Nəhayət, dumanlı təsəvvürləri aydınlığa qovuşdurmaqla həmin abidələri görə bildik və ilkin tədqiqat apardıq.

Möhtəşəm Katex məbədi də unikal tarixi abidələrimizdən hesab oluna bilər. Son dərəcə zəngin təbiətin ağışında, məşhur Katex şalaləsinin bir qolu olan Kilsə çayın sol sahilində, eyni adlı dağın - Kilsə dağın belində şox əlverişli strateji mövqeyi olan bu məbəd sanki, Kiş məbədinin anoloqudur (şəkil 4).

Balakən rayonunun cənubunda, Gürcüstanla sərhəddə yaxın ərazidə el arasında "Darvaz binə" adlanan çöl ərazidə bizim də elmi ədəbiyyata "Darvazbinə Məbədi" adı ilə daxil etdiyimiz əzəmətli bir Alban məbədimizin qalıqları, xüsusilə mehrab hissəsi qalmaqdadır [3, 90] (şəkil 5).

Rayon mərkəzinə çox yaxın Tülü kəndində şəxsi həyətlərdən birində Tülü məbədi yerləşir (şəkil 6). Məbəd erkən orta əsrlərə aid olub, başqa bir - daha qədim məbədin üzərində inşa edilmişdir. Ətraf ərazilərdə sakinlər təsərrüfat işləri görərkən antik dövrə aid məzar yerlərinə rast gəlirlər. Bu da ərazinin çox qədim dövrlərdən etibarən məskunlaşma yeri, tapınacaq yeri olduğunu deməyə əsas verir. 2017-2021-ci illərdə burada aparılan tədqiqatlar tariximizlə bağlı zəngin məlumat vermişdir.

Həmçinin rayonun Katex kəndi ərazisində, eyni adlı kəndin şimalında, dağın ətəyində Cicixana məbədi öz tarixiliyini qorumaqdadır (şəkil 7). Bu günədək araşdırılan məbədlərə oxşar cəhətləri olduğu kimi, fərqli cəhətləri də vardır. Məbədin V-VII əsrlərdə inşa edildiyini ehtimal etmək olar. Təbii ki, daha dəqiq fikri arxeoloji qazıntılardan sonra demək olar. Bu məbəd də elmi ədəbiyyatımıza yeni gətirilir.

Bölgədə əvvəllər çox böyük strateji əhəmiyyəti olmuş, hazırda "unudulmuş tarixi abidələrimizdən biri də Mollaçibinə kəndində çayın üzərində inşa edilmiş qədim Tağlı körpüdür (şəkil 8).

Körpü XIX əsrdə bişmiş kərpiclə kirəncə yumurta sarısı qatılaraq inşa edilmişdir. Bu günədək öz möhkəmliyini saxlamaqdadır.

Haqqında bəhs edilən bölgədə yeni aşkar olunan, tarixi bir neçə min il öncəyə dayanan "piktoqramlar"dır (şəkil 9) Katex kəndi ərazisində, el arasında "Baş axı" adlandırılan və qədim insan məskənlərindən biri olduğu ehtimal edilən əraziyə gedən yolda aşkarlanan, çay daşı üzərindəki bu qədim yazının və onun olduğu yerin tədqiqi tariximiz üçün maraqlı məqamlar üzə çıxara bilər [4, 32-36].

Qeyd edək ki, tək-cə Balakəndə hələ tədqiqata cəlb olunmamış onlarla tarixi abidəmiz bizim yolumuzu gözləyir...

Bir tədqiqatçı olaraq, bir daha vurğulamaq istərdik ki, çox həssas, iki xarici dövlətlə sərhəddə yerləşən Balakəndəki tarixi abidələrimizə xüsusi diqqət yetirilməlidir. ●

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Məmmədli A. Azərbaycanın Şimal-Qərb bölgəsinin tarixi abidələri, Bakı, "Turxan", 2013, 225 səh.
2. Чавчавадзе И.Г. Армянские ученые и вопиющие камни. Баку, ЭЛМ, 1990, 123 с.
3. Məmmədli A. Balakən-Zaqatala bölgəsinin tarixinə dair. Bakı, "Oka-Ofset" 2008, 144 səh.
4. Məmmədli A. Şimal-Qərbi Azərbaycanın arxeologiyası və etnoqrafiyası. Bakı, 2009, 160 səh.

Şahvələd ƏLİYEV
Azərbaycan Respublikası
ETN akademik Həsən Əliyev
adına Coğrafiya İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
biologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Nəсібə MƏMMƏDOVA
Landşaftşünas

Ağdamın tarixi-memarlıq inciləri və turizm potensialı

Qarabağın əsrarəngiz gözəlliyə malik olan Ağdam rayonu 23 iyul 1993-cü il tarixdə Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edilmiş və 27 ildən çox düşmən tapdağı altında qalmışdır. Bu uzun müddətli işğal nəticəsində rayonun qiymətli tarixi-mədəniyyət abidələri, əvəzsiz flora və faunası, böyük turizm potensialı məhv edilmiş, erməni vandalizminin qurbanı olmuşdur. İnzibati rayonun işğalından sonra bir çox yer adları dəyişdirilmiş, ərazinin tarixi-memarlıq abidələri talan edilərək məhv edilmiş və turizm obyektləri ciddi ziyan görmüşdür. İşğala qədərki dövrdə zəngin tarixi-memarlıq abidələri olan Ağdam rayonu işğaldan sonra bütövlüklə xarabalığa çevrilmişdir. Bu gün əzəli torpaqlarımızın bir hissəsi olan Ağdam rayonu Azərbaycanın digər inzibati rayonları kimi inkişafının təmin edilməsi baxımından və ərazinin tarixi turizm potensialının qiymətləndirilməsinə böyük ehtiyac vardır. Məhz bu amillər nəzərə alınaraq, Ağdam rayonunun bəzi oykonimləri (Ağdam şəhəri, Gülablı kəndi, Şahbulaq kəndi, Şelli kəndi), ölkə və rayon əhəmiyyətli tarixi-memarlıq abidələri, eləcə də "Gülablı" sanatoriyası, "Şahbulaq" Turist Bazası və "Şelli" İstirahət Mərkəzi haqqında məlumatlar əks olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasında Ağdam Kür-Araz ovalığının qərbində yerləşən inzibati rayonlarımızdan biridir. XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq aparılan arxeoloji tədqiqat işləri zamanı məlum olmuşdur ki, Ağdamın ərazisi qədim insanların yaşayış məskənlərindəndir. Rayonun inzibati mərkəzi Ağdam şəhəridir. Şəhərin rəsmi salınması tarixi bəzi mənbələrdə 1741-ci il, bəzilərinə isə 1752-ci il kimi qeyd olunur. 1828-ci ildə Ağdama şəhər statusu verilmişdir.

Ağdam adının mənşəyi haqqında müxtəlif fikir və mülahizələr vardır. Tarixdən məlum-

dur ki, XVIII əsrin birinci yarısında Qarabağ xanlığının yaradıcısı Pənahəli xan bu şəhərdə özü üçün ağ daşdan imarət tikdirmək barədə əmr vermişdir. Həmin imarət uzun müddət ətraf kəndlərin sakinləri üçün bir növ oriyentirə çevrilmişdir. Bu mənada, "Ağdam" oykonimi "günəş şüaları ilə nurlanmış işıqlı, ağ ev" anlamını da ifadə edir. Ağdam şəhərinin adı yaşayış məntəqəsi kimi ilk dəfə 1357-ci ilə aid olan mənbədə çəkilmişdir. Ağdam yaxınlığındakı Şahbulaq adlanan yerdə əhəngdaşından ibarət qədim daş karxanası vardı. Qalanın divarları həmin daşdan hörülmüşdü. Bütün bunlara baxmayaraq, şəhərin adı rayo-

nun ərazisindəki eyni adlı dağdan götürülmüşdür .

2020-ci ilin 20 noyabr tarixində Ağdam rayonu Azərbaycan ordusu tərəfindən düşmən işğalından azad edilmişdir. İşğaldan azad edildikdən sonra Ağdamda minadan təmizləmə və kütləvi tikinti işləri başlanmışdır. Azərbaycan hökumətinin planlarına görə, Ağdam bir neçə ildən sonra ölkənin dördüncü böyük şəhəri olacağı nəzərdə tutulur. Həmin plana əsasən, 2026-cı ilə qədər Ağdama 10 minə qədər əhali köçürüləcək və sonrakı illərdə şəhərin əhalisi 100 min nəfərə çatdırılacaqdır. Bundan başqa, Ağdam rayonunun mərkəzinə bitişik 8 kəndin (Ətyeməzli, Qaraqaşlı, Xıdırlı, Sarıhacılı, Çuxurməhlə, Qarazeynallı və başqaları) də şəhərə birləşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Tarixi mənbələrdən məlum olur ki, hələ 1930-cu ildə Ağdam şəhərində park salınmışdır. Parkda digər ağac və kollarla bərabər, fıstıq, meymun alması ağacı və rəqs meydançası da var idi. Qarabağ müharibəsinə qədər Ağdamda dəzgah avadanlıqları, aerokosmik və rabitə cihazları, metis-furnitur, traktor və avtomobil təmiri, asfalt, konserv, yağ-pendir, barama toxumu, pambıq, şərab və mexanikləşdirilmiş çörək zavodları, xalça fabriki, taxıl məhsulları, tikinti materialları və ət kombinatları, avtomobillərə texniki xidmət stansiyaları, məişət xidməti kombinatı, elektrik şəbəkəsi, kənd təsərrüfatı, kənd təsərrüfatının mexanikləşdirilməsi və elektriklişdirilməsi stansiyaları olmuşdur. Qarabağ müharibəsindən əvvəl şəhərdə səkkiz xəstəxana fəaliyyət göstərirdi. Ermənistan Dağlıq Qarabağı özünə birləşdirmək məqsədilə 1988-ci ilin fevral ayından başladığı müharibəyə Ağdam rayonu da cəlb olunmuş, hadisələrin ilk günlərindən ən böyük ağırlıq Ağdam rayonunun üzərinə düşmüşdür.

1988-ci ilin son aylarında Ermənistandan və daha sonra isə Dağlıq Qarabağdan qovulub çıxarılan minlərlə azərbaycanlı Ağdam rayo-

Ağdam Cümə məscidi

nuna da pənah gətirmişdi. 4 sentyabr 1992-ci ildə Ağdam rayonunun Abdal-Güləblı, 7 iyul 1993-cü ildə Şelli kəndləri və 23 iyul 1993-cü il tarixdə rayon mərkəzi olan Ağdam şəhəri də Ermənistan ordusu tərəfindən işğala məruz qalmışdır. 20 noyabr 2020-ci il tarixində Dağlıq Qarabağ atəşkəs bəyanatının şərtlərinə əsasən, Azərbaycan Silahlı Qüvvələri bu rayona daxil olmuş və bununla da Ağdamın işğalına son qoyulmuşdur.

Ağdam rayonunun ərazisində vaxtı ilə qədim tarixə malik çoxlu sayda memarlıq və incəsənət abidələri olmuşdur. Onların sırasında Xaçıntürbətli kəndindəki XIV əsrə aid olan Qutlu Musa oğlu məqbərəsini, Şahbulaq kəndindəki XVIII əsrə aid Karvansaranı, şəhər ərazisindəki XVIII - XIX əsrlərdə tikilmiş türbələri, eləcə də XVII əsrdə inşa edilən Xanoğlu türbəsini, XVIII əsrə aid Pənah xanın türbəsini, Pənah xanın imarətini, iki sandıgabənzər abidəni, XV əsrə aid Sərdabəni, Hatəm Məlik qalasını, eləcə də Papravənd kəndi ərazisindəki XVII əsrə aid

türbə və məscidi, eləcə də digər abidələri qeyd etmək olar.

26 iyul 1986-cı il tarixdə Ağdam şəhərində açılan Çay evinin müəllifi 1984 - 1988-ci illərdə Ağdam rayonunda baş memar vəzifəsində çalışan Nəiq Səmədov olmuşdur. Çay evi akademik Xudu Məmmədovun ideyası ilə inşa edilmişdir. 10 may 2015-ci il tarixdə Ağdam rayonunun Quzanlı qəsəbəsində həmin Çay evinin bənzəri tikilmişdir.

Qarabağ müharibəsi zamanı Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Ağdamın onlarla tarixi-memarlıq abidələri ilə bərabər rayonun bir neçə məscidi (Ağdam Cümə məscidi, Şahbulaq məscidi və s.) də dağıdılaraq təhqir olunmuş, işğalda qaldığı illərdə onlardan heyvanların saxlandığı yer kimi istifadə edilmişdir. Hətta 2016-cı ildən Ağdam Cümə məscidi ermənilər tərəfindən hərbi qərarqaha çevrilmişdir.

Ağdam rayonundakı əsrarəngiz gözəlliklərdən biri də böyük turizm potensialı olan Gülablı kəndidir. Gülablı oykoniminin ad açımı ilə bağlı müxtəlif fikir və mülahizələr vardır. Kəndin yerli sakinlərinin qənaətinə görə, əkinə verilən ikinci suya gülab deyilir və Gülablı oykonimi də guya kənd əkin-biçin ilə məşğul olduqları üçün belə adlanmışdır. Əslində isə yaşayış məntəqəsi öz adını ərazisində yerləşmiş dağın adından almışdır. Gülabı (gilabi) sabun əvəzinə işlədilən gil növüdür. Dağ burada gilabi gili olması ilə əlaqədar belə adlandırılmışdır.

Rayonun digər gözəllik məskəni Şahbulaq kəndi ərazisidir. Qarabağ düzündə, Ağdam rayonunda yerləşən Şahbulaq kəndi mənbələrə görə öz adını yaxınlığındakı eyniadlı qədim bulağın adından almışdır. Azərbaycan toponimiyasında yaşayış məntəqələrinin nominasiyasında hidronimlərdən də geniş istifadə edilir. Bəzi tədqiqatçılara görə, XVII əsrdə I Şah Abbasın dayandığı (düşərgə saldığı) yer və oradakı bulaq da Şahbulaq adlandırılmışdır.

Rayonun dağətəyi ərazisində yerləşən Şelli kəndinin də gələcəkdə böyük turizm potensialı ola bilər. Şel komponentindən (bu söz Azərbaycan dilinin dialektlərində "qol-budaq", "suyun üzərində axan kol-kos"; türk dillərində isə "dəri", "örtük", "ləpə" mənalarında işlənir) və -li şəkilçisindən ibarət olan bu oykonimin ad açımı araşdırıcılar tərəfindən "kol-koslu yer" kimi izah edilir. Lakin Şellinin zəngin təbiəti insan sağlamlığı üçün əlverişli bir məkan kimi əhəmiyyət kəsb edir. Gələcəkdə turist axınına zəmin yaradır.

Ağdamın iqlimi, əsasən mülayim isti, quraq subtropikdir. Şahbulaq silsiləsi cənub-şərqdə Ağdam şəhəri yaxınlığında kəskin görünür və Çullu, Qiyaslı, Xıdırlı kəndləri yaxınlığında nisbi yüksəkliyi 10 - 15 metrə çatan qayalı təpələr yaradır. Qarqar çayı zirvəsi Ağdam şəhəri yaxınlığında yerləşən və sahəsi 50 kv. m.-ə çatan gətirmə konusunu yaradır.

Eləcə də Ağdamın böyük və zəngin turizm potensialı sırasında Gülablı sanatoriyasının, "Şahbulaq" Turist Bazasının, "Şelli" İstirahət Mərkəzinin adları xatirələrdən silinməmişdir. Hələ 1983 - 1984-cü illərdən üzərinə mərmər plitələr çəkilmiş Gülablı sanatoriyasının müalicə korpusu ikimərtəbəli nəhəng bir bina olaraq fəaliyyətdə idi. Həmin dönlərdə qonşu Şıxbabalı kəndindən sanatoriyaya qaz da çəkilmişdi. Ümumiyyətlə, Gülablının xüsusi spesifik coğrafi şəraiti vardı. Burada bir dəfə istirahət edənlər yenidən buraya gəlmək fikrinə düşürdülər.

Ümumi sahəsi 3 hektar olan "Şahbulaq" Turist Bazası 1988-ci ildə istifadəyə verilmişdi. 1990-cı ildə - yəni fəaliyyətinin son ilində bu turist bazasının ərazisi daha da genişlənməmiş və bazanın illik qazancı 12 000 000 rubl olmuşdur. Çox təəssüf ki, o zamanlarda Qarabağ hadisələri Gülablı sanatoriyasının, "Şahbulaq" Turist Bazasının, "Şelli" İstirahət Mərkəzinin fəaliyyətini iflic etdi.

Ağdam turistlər üçün maraqlı ola biləcək abidələrlə də zəngindir. Onlardan biri də

Ağdam Çörək muzeyidir. Dünyada ikinci hesab edilən Ağdam Çörək muzeyinin yaradılması ideyası 1982-ci ildə o zamanlar Ağdam Rayon Partiya Komitəsinin birinci katibi vəzifəsində çalışmış Sadiq Murtuzayevə məxsusdur. Həmin il dəyirmanında başlanan təmir-bərpa işləri növbəti ildə başa çatdırılmış və 25 noyabr 1983-cü il tarixdə muzey ilk ziyarətçilərini qəbul etmişdi. Çörək muzeyinin yerləşdiyi dəyirman XIX əsrin sonlarında rayonun tanınmış nəsillərindən olan Məhəmməd Qarayev tərəfindən inşa edilmişdi. Muzey sovet dönəmində Azərbaycan SSR dövləti tərəfindən yerli mədəniyyət abidəsi kimi qorunurdu. Kompleksə Karvansaray da daxil idi. Sovet dönəmində "Dəyirman həyəti" adlanan ərazidəki Karvansaray yaşayış üçün uyğunlaşdırılaraq, yerli sakinlərə verilmişdi.

Qarabağ müharibəsi zamanı Çörək muzeyinə iki dəfə mərmə düşmüşdü. Birinci mərmə muzeyin üçüncü sərgi zalına düşsə də, partlamamışdı. 12 avqust 1992-ci il tarixdə, saat 16:40-da Xocalı (Əsgəran) rayonunun Naxçıvanik kəndi istiqamətindən atılan ermənilərə məxsus 120 mm-lik top mərmisi muzeyi tamamilə məhv etmişdir.

Ağdam rayonunun ərazisində qədim tarixə malik olan çoxlu memarlıq və incəsənt abidələri var. Ağdam şəhərində Üzərlik Təpə abidəsi, rayonun Xaçındərbənd kəndindəki Qutlu Sarı Musa oğlu günbəzi (1314-cü il), Kəngərli kəndindəki türbə və daş abidələr (XIV əsr), Papravənd kəndindəki türbələr, məscid (XVIII əsr), Xanoğlu türbəsi (XVII əsr), Qarabağ xanı Pənahəli xanın Ağdam şəhərindəki imarəti (XVIII əsr), Natəvan və onun oğlunun türbəsi (XIX əsr), Şahbulaq qalası və s. kimi tarixi və memarlıq abidələri var. Ağdamdakı tarixi memarlıq abidələri müxtəlif tarixi dövrləri əks etdirən nadir nümunələrdir.

Erməni işğalından əvvəl rayonda 54 tibb müəssisəsi, 79 mədəniyyət ocağı, bir neçə şər

rab zavodu, 1 şampan zavodu, 10 istirahət mərkəzi, şahmat mərkəzi, Qarabağın ən böyük musiqi məktəbləri və s. vardı.

Ağdam rayonu Tərtər, Bərdə, Ağcabədi, Xocavənd, Xocalı və Kəlbəcər rayonları ilə həmsərhəddir. Rayonun relyefi, əsasən düzənlik, qismən dağlıqdır. Ağdam rayonu qədim Qarabağın dağ silsiləsinin şimal-şərq ətəklərində, Kür-Araz ovalığının qərbində yerləşir.

Ağdam rayonun ərazisi Kiçik Qafqaz dağları ilə Kür-Araz ovalığının təmas zonasında yerləşir. Rayonun dəniz səviyyəsindən orta yüksəkliyi 410 metr, maksimum yüksəkliyi isə 1365 metrdir. Coğrafi mövqeyi yaşayış və təsərrüfat üçün çox əlverişli şərait yaradır. Rayon, əsasən, Qarabağ düzünün dağətəyi hissəsində yerləşir. Dağlarla düzənlik arasında relyefdə yaxşı təzahür edən dərin tektonik yarıq keçir. Bu relyef kəskin keçid əlamətləri yaradır. Eroziya kəsimi yalnız Qarqarçay, Xaçınçay çayları və onların tərki edilmiş qollarının yataqlarında 6 - 7 metrə, bəzən isə 10 - 15 metrə çatır. Relyefin bu xüsusiyyəti bütün ərazini əkinçilik üçün yararlı olmasını təmin edir, suvarma işlərini və kənd təsərrüfatı maşınlarının istifadəsini asanlaşdırır, torpaqların münbitliyini və məhsuldarlığını artırır. Səthin və torpaqların yuyulması başlıca olaraq suvarma ilə əlaqədardır. Dağların Ağdam rayonu ərazisinə düşən hissəsində bir sıra silsilə, tirə və təpələr yerləşmişdir. Bunlardan ən əsası Ağdərə ilə Tərnöyüt kəndləri arasında meridiya yaxın istiqamətdə 20 kilometr məsafədə uzanan Şahbulaq silsiləsidir. Silsilə Tabaşir dövrünün əhəng daşlarından təşkil olunmuş və çox kəskin simmetrik quruluşa malikdir. Onun cənub-qərb yamaqları dik və sıldırım, bəzi yerlərdə keçilməzdir. Rayonun relyefinin belə olması burada zəngin biçənək və otların yayılmasına səbəb olmuşdur.

Ağdam rayonunun ərazisi quru subtropik iqlim zonasında yerləşmişdir. Burada əsasən

Ağdam-Xankəndi yolunun landşaft mənzərəsi

qışda quru keçən mülayim-isti iqlim tipi hakimdir. Bu iqlim tipi mülayim nəmliyi, qışının yağıntılı və yumşaq, yayının isə mülayim-isti keçməsi ilə səciyyələndir. Havanın orta illik nisbi rütubəti təxminən 69 % olur və o, il ərzində 50 - 80 % arasında dəyişir. İllik yağıntının miqdarı 400 - 500 mm-dir. Yağıntılar çox bitkilərin vegetasiya dövrünə çox düşür, lakin səth örtüyündən ildə 800 - 900 mm mümkün buxarlanma gedir. Küləyin orta illik sürəti 1.8m/san-dən çox olmayıb, əsasən Qərb və Şərq istiqamətində əsir.

Ağdam rayonunun ərazisində çaylar tranzit xarakter daşıyır. Onlar öz axımlarını bütünlüklə Qarabağ silsiləsində və onun yamaclarında toplayır, Ağdam rayon ərazisində isə suvarmaya, filtrasiyaya və buxarlanmaya sərf olunur, heç bir qol qəbul etmir. Çaylar əksərən az suludur, ilin isti yarısında vegetasiya vaxtı quruyur.

Rayonun nisbətən iri çayları Qarqarçay, Xaçınçay və Qabartıçay çaylarıdır. Çay şəbəkəsinin sıxlığı və onların su əmsalı göstərir ki, rayonun su ehtiyatlarına və onlardan səmərəli istifadə edilməsinə böyük ehtiyac var. Hazırda rayon ərazisində yalnız bir su anbarı var (Xaçın çayı üzərində Dərbənd su anbarı). Ağdam rayonuna Tərtər çayı üzərindəki Sərsəng su anbarından da su gətirilir, lakin bunlar rayonun suya olan tələbatını tam ödəyə bilmir. Ona görə də çayların hər birinin üzərində su anbarının tikilməsi zəruridir.

Ağdamın ərazisindəki tarixi, mədəni, dini abidələrin əksəriyyəti erməni işğalçıları tərəfindən məhv edilməsinə baxmayaraq, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin səyi nəticəsində rayonda aparılan quruculuq işləri sürətli vüsət alacaq, turizm potensialı ilə zəngin olan bu diyar az bir zamanda cənnətə çeviriləcəkdir. ●

Şamil NƏCƏFOV

AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Musa MURSAQULİYEV

Keşikçidağ Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğunun direktoru

Ceyrançöldə qədim mədəniyyətin izləri

Qədim tariximizin izlərini özünə saxlayan və bu günümüzdə qədər yaşadan tarixi-coğrafi bölgələrimizdən biri də Ceyrançöl düzənliyidir. Təbiətin Azərbaycan coğrafiyasına bəxş etdiyi əsrarəngiz məkanlardan biri olan Ceyrançöl düzü müxtəlif dövrləri özündə ehtiva edən tarixi-arxeoloji və memarlıq abidələrinin mövcud olduğu ərazilərdəndir.

Xüsusilə son illərin arxeoloji tədqiqatları sübut etmişdir ki, Ceyrançöldə paleolit, yəni qədim daş dövründən başlayaraq son orta əsrlərə qədər tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərini özündə əks etdirən abidələr vardır. Paleolit dövrünün açıq düşərgə tipli yaşayış məskənləri, tunc dövrünün qəbir abidələri olan kurqanlar və həmdövr yaşayış yerləri, Qafqaz Albaniyasına mənsub olan xristian mağara-məbədlər kompleksi, qala və istehkam qalıqları, karvansaralar, körpülər, qəbirüstü sənduqələr, xaçdaşlar, at-qoç heykəlləri və s. ərazinin maddi mədəniyyət abidələri sırasında yer alır.

Ceyrançöl düzənliyinin bir hissəsi ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2007-ci il tarixli sərəncamı ilə yaradılmış Keşikçidağ Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğunun ərazisinə daxildir. Tariximizin canlı salnaməsi olan abidələrin xeyli hissəsi məhz bu qoruğun ərazisindədir. Qoruq yaradıldığı vaxtdan günümüzdək ərazidə tarixi-arxeoloji tədqiqatların aparılması üçün əlverişli şərait yaradılmış və müntəzəm olaraq burada müxtəlif dövrlərin abidələri kompleks tədqiqatlara daxil edilmişdir.

Qoruq ərazisində kurqan qəbirlərinin qazıntısına ötən illərdən başlanılmışdır. Cəndərgöl, Sarıyoxuş, Karvan dərəsi və s. yerlərdə aparılan arxeoloji tədqiqat işləri zamanı son tunc-erkən dəmir dövrünə aid (e.ə. II minilliyin II yarısı - I minilliyin sonu) onlarla

Şəkil 1. 1 və 2 sayılı Qarasoy kurqanları (dron görüntüsü)

Şəkil 2-3. 1 və 2 sayılı kurqanların kromlexi və qəbir kameraları

kurqan qazılmış və xeyli nadir artefaktlar aşkar edilmişdir. Kurqan qəbirlərinin bəziləri isə Keşikçidağ mağaralar kompleksinə və Qaltan silsiləsinin ən hündür nöqtəsinə, ölkə prezidenti cənab İlham Əliyevin adını daşıyan zirvəyə yeni çəkilmiş yolun tikintisi zamanı aşkar edilmiş və qazıntısı aparılmışdır.

Cari ildə arxeoloji qazıntılar Keşikçidağ Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğu ərazisində, Ceyrançöl düzənliyinin Qarasoy adlı sahəsində, kurqan qəbirlərində aparılmışdır. Arxeoloji tədqiqatlar Heydər Əliyev İli çərçivəsində "Keşikçidağ Tarix-Mədəniyyət Qoruğu ərazisində elmi-arxeoloji qazıntılar və yay məktəbi-3" adlı layihə ilə əlaqədar olaraq həyata keçirilmişdir.

Qarasoy düzü Ceyrançöl alçaq dağlığının bir hissəsi olmaqla Acıdərə çayını qidalandıran Qarasoy çayı dərəsinin sol düzənlik və sağ alçaq dağlıq hissəsini əhatə edir. Kurqan çöllüyündən ibarət olan ərazidə kurqanlar bir-birindən 10-15 m aralı məsafədə olmaqla yerləşirlər. Böyük (diametrləri 20-25 m) və kiçik ölçülü (diametrləri 15-10 m) olan kurqanların demək olar ki, əksəriyyəti kromlexlərə malikdir. Kurqanları ətəyindən dairəvi əhatələyən və ilk baxışda aydın izlənən bu kromlexlər böyük ölçülü kurqanlarda iri ölçülü qaya daşlarından, kiçik ölçülü kurqanlarda isə çay daşı və çarpanaq daşlardan qurulmuş-

dur. Hər iki halda əsasən düzbucaqlı formalı, uzunsov daşlardan istifadə edilmişdir. Kurqanların üst örtüyü isə bəzilərinə tamamilə kiçik ölçülü çay daşlarından, bəzilərinə isə çınqıl qarışıq torpaqdan ibarətdir. Ümumiyyətlə, kromlexlərin Günəşə olan ibtidai dini inanmlarla əlaqədar olması və Günəş məbədi vəzifəsini daşması haqqında da nəzəriyyələr mövcuddur.

Qarasoy kurqanları Keşikçidağ mağaralarının yerləşdiyi silsilənin aşağısında, cənub-qərb ətəyində yerləşən düzənlik boyunca uzanırlar. Qaltan silsiləsi ilə Qarasoy çayı dərəsi arasında olan sahə Qarasoy düzənliyidir. Buranın torpaq qatı nisbətən az qalınlığa malik qaratorpaq qatı olduğu üçün ərazi belə adlandırılır.

2023-cü ilin arxeoloji qazıntıları mövsümündə Qarasoyda 2 kurqan qəbri qazılaraq tədqiq edilmişdir.

Kurqanların hər ikisi böyük diametrə (18 m və 25 m) malik olub, müasir yer səthindən 1,75 və 2,1 m hündürlüyə malik idilər. Kurqan kromlexləri, əsasən iri ölçülü (60x80 sm, 50x90 sm, 70x100 sm) qaya və kirəçlənmiş qumdaşı materiallarından istifadə edilməklə qurulmuşdur. Çınqıl qarışıq torpaqdan ibarət kurqan örtüklərinin təxminən 1-1,5 dərinliyində, mərkəz hissədə orta və iri ölçülü (50x70 sm), əsasən dairəvi formaya malik qəbir ka-

meralarının üst daş düzümü aşkar edilmişdir. Çarpanaq və qaya daşlarından ibarət sıx daş düzümləri, əsasən şimal-cənub istiqamətində qurulmuşdur. Bu daşlar götürüldükdən sonra qəbir kameraları üzərində çox səliqəli və nizamlı düzülmüş plitə formasında ağır çəkiyə malik və iri ölçülü (70x90 sm; 1x1,2m) qaya daşları aşkar edilmişdir. Mərkəz hissədə hər iki kurqanaltı qəbir kameralarının torpağı bir qədər yumşaq olduğu üçün daşların kameranın içinə doğru çökməsi müşahidə edilmişdir.

Daş plitələr tamamilə götürüldükdən sonra 1,75 və 2,1 m dərinliklərdə, müasir yer səthi ilə eyni səviyyədə kurqan kameraları aşkar edilmişdir. Hər iki qəbir kamerası düzbucaqlı formada, şimal-cənub istiqamətində qurulmuşdur. Bu istiqamətdə kameraların uzunluğu müvafiq olaraq 4-5 m, şərq-qərb istiqamətində eni 1,8-2 m, qəbir kameralarının dərinliyi isə 2,25 m və 3,2 m idi.

Kurqanların qəbir kameralarından insan skeletləri və heyvan sümükləri, gil qablar, pasta, əqiq və şəvədən hazırlanmış muncuqlar, ox ucluqları, tunc qolbaqlar aşkar edilmişdir. İnsan skeletlərinin aşkar olunma vəziyyətindən aydın olurdu ki, mərhumlar qəbirlərdə üzü şərqə və qərbə olmaqla şimal-cənub istiqamətində, sol və sağ çiyinləri üstə, yarım-bükülü formada dəfn olunmuşlar. İnsan skeletlərinin baş tərəfində orta və iri ölçülü gil qablar, ayaq sümükləri ətrafında isə pasta muncuqlar aşkar edilmişdir.

Şəkil 5. 2 sayılı kurqandan tapılan gil qablar

Şəkil 4. 1 sayılı kurqanın kamerası

Qarasoyda qazıntısı aparılan 1 və 2 sayılı kurqanların hər ikisində oxşar dəfn adətinin və dəfn qaydasının şahidi oluruq. Bu oxşarlıq dəfn olunan şəxslərin istiqamət fərqi nəzərə almasaq, həm mərhumların kameranın müəyyən hissəsinə qoyulmasında, həm də qəbir avadanlığının düzülüşündə özünü göstərir. Hər iki kurqan kamerasında mərhumlar qəbir kamerasının cənub hissəsində yarım-bükülü vəziyyətdə basdırılmış, ayaqları altında muncuqlar tökülmüş (muncuqların dağıntı vəziyyətdə aşkar edilməsi onların kamerada mərhumun ayaqları altında nizamlı formada deyil, sanki töküldüyünü, dar bir sahədə səpələndiyini deməyə imkan verir), baş hissələrinə gil qablar düzülmüş, kameranın şimal divarı yanında isə heyvan cəsədləri yerləşdirilmişdir. İnsan cəsədləri, gil qablar və heyvan cəsədləri qəbir kameralarında eyni səviyyədə, yanaşı qoyularaq basdırılmışdır.

“Keşikçidağda elmi-arxeoloji qazıntılar və yay məktəbi-3” adlı layihənin nəticələri uğurlu olmuş, bölgənin arxeoloji irsinin tədqiqində yeniliklərə imza atmağa şərait yaratmış, eyni zamanda isə layihənin elmi-tədqiqatı tərəfi ilə yanaşı maarfləndirmə, bölgənin tarixi-arxeoloji irsinin tanı-

dılması və təbliği baxımından da faydalılığı mühüm əhəmiyyət daşıyırdır. Ağstafa, Qazax və Tovuz rayon Tarix-Diyarşünaslıq muzeylərinin əməkdaşları, həmçinin universitet tələbələri və müəllim heyəti, könüllülər 1 və 2 saylı Qarasoy kurqanlarında aparılan arxeoloji qazıntı işləri ilə tanış olmuş, arxeoloji qazıntıların gedişini canlı izləmişlər. Arxeoloji qazıntılarla yaxından tanış olmaq üçün tələbələrin və rayon könüllülərinin mütəmadi olaraq qazıntı sahəsinə təşkil olunan ekskursiyaları gənclərdə çox böyük maraq və tarixi irsimizin öyrənilməsinə həvəs oyatmışdır. Tələbələr arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkarlanmış saxsı nümunələri, bəzək əşyaları, tuncdan silahlar və digər maddi-mədəniyyət nümunələrindən ibarət sərgi ilə tanış olmuş, arxeologiyanın tariximizin qədim dövrünü canlandıran və qaranlıq səhifələrini işıqlandıran bir elm sahəsi kimi dəyərinin şahidi olmuşlar.

Ceyrançöldə, Qarasoy kurqanlarında aparılan arxeoloji qazıntılar bölgənin tunc dövrünün sonları və dəmir dövrünün başlanğıcına aid maddi mədəniyyətini öyrənmək baxımından çox əhəmiyyətlidir. Kurqanların sahəsi, strukturu, kurqanaltı qəbir kameralarının quruluşu, dəfn qaydası və əldə edilən artefaktların tipoloji təhlili bu kurqanları son tunc-erkən dəmir dövrünə (e.ə. II minilliyin II yarısı-I minilliyin əvvəli) aid etməyə imkan verir. Ərazinin Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin daşıyıcıları olan qədim sakinləri kurqan mədəniyyətinin bu arealda geniş yayılmasını təmin etmiş, dəfnlərini əsasən kurqan qəbrlərində icra etmişlər. Qarasoy düzündə çay yatağı boyunca gələcəkdə qazıntısı aparılacaq onlarla kurqan abidələri qeydə alınmışdır.

Ərazini kurqan çöllüyü və ya kurqan qəbristanlığı adlandırmaq daha uyğun görünür. Arxeoloji qazıntı işləri ilə paralel olaraq apardığımız arxeoloji müşahidələr əsasında müəyyən edilmişdir ki, bu kurqanlar bir - bi-

Şəkil 6. Keşikçidağda elmi-arxeoloji qazıntılar və yay məktəbi-3 çərçivəsində tələbələrin kurqan qazıntısı ilə tanışlığı

rinə paralel üç xətt, üç istiqamət boyunca salınmışdır. Qarasoy çayı yatağının sol düzənlik hissəsində, sağ sahilə az hündürlüyə malik ərazidə və yenə sağ sahilə hündür təpəliklərin uzandığı xətt boyunca Ceyrançölün Sarıoxuş və Karvan dərəsi adlandırılan sahələrinə doğru istiqamətlənirlər. Sarıoxuş və Karvan dərəsi adlanan ərazilərdə kurqanlar pərakəndə halda yerləşirlər.

Kurqan abidələrinin qeyd edilən ərazidə, Qaltan silsiləsi ətəklərində, ümumiyyətlə, Ceyrançölün Ağstafa rayonu ərazisinə düşən hissəsində bu qədər sıx müşahidə edilməsinin əlbəttə ki, önəmli səbəbləri vardır. Qeyd edək ki, bu bölgədə daş qutu, topaq qəbir və s. qəbir abidələrinə çox az, demək olar ki, rast gəlinmir. Ehtimal ki, məhz kurqanların salındığı bu dövrdə bölgədə məskulaşan və yaxud yarımköçəri maldarlıqla məşğul olan əhali arasında öz ölülərini daş qutularda, sadə torpaq qəbirlərdə və yaxud daş örtüklü qəbirlərdə (Zəyəmçay, Tovuzçay, Ağstafaçay hövzəsinin düzən və dağətəyi zonalarında rast gəlinəni kimi) dəfn etmək adəti demək olar ki, olmamışdır.

Ceyrançöldə son tunc-ilk dəmir dövrü qəbir abidələrinin öyrənilməsinin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, ərazidə ictimai inkişafın bu mərhələsi məhz qəbir abidələrilə xarakterizə olunur. Hövzənin qədim insanların təsərrüfat həyatı, sənət sahələri, mədəni-iqtisadi əlaqələri, dəfn adətlərində yeniliyin və ənənəvilərin öyrənilməsində kurqanların qazıntısının xüsusi əhəmiyyəti vardır. Ceyrançöl kurqanlarında aparılan qazıntı və tədqiqat işlərinin nəticəsində aşkar edilən arxeoloji materialların ətraflı təhlilinə əsasən, belə nəticəyə gəlmək olur ki, bölgə Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin daşıyıcıları olan yarımköçəri maldar tayfaların mövsümü yaşayış məskənlərindən biri olmuş, buradan aşkar edilən kurqan qəbirləri isə fərqli konstruksiyaya əsaslanan dəfn abidələri olmuşdur.

Ceyrançöl düzənliyinin Qarasoy adlanan ərazisində qazılmış kurqanların strukturu böyük maraq doğurur. Ümumiyyətlə, Kür çayının orta axarı hövzəsində kurqanlarda dəfn etmə adəti, son tunc dövrünün erkən mərhələsində - e.ə. XIII əsrə qədərki dövrdə yayılmışdır. Sonrakı dövrlərdə (e.ə. XII-IX əsrlər) kurqanlar tədricən bütöv nekropollarla əvəz edilir. Arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti arealının Gəncə-Qazax regionunda başlıca qəbir tipi bütöv məzarlıqları təşkil edən daş örtüklü və torpaq qəbirlərdən ibarətdir.

Çox ehtimal ki, Ceyrançöl kurqanlarında cəmiyyətin xüsusi statuslu üzvləri dəfn edilmişdir. Bu qəbirlərin strukturundakı arxaik ənənələrə sadiqlik və qəbir avadanlığı belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir. Bir qayda olaraq kişilər sağ, qadınlar isə sol yanı üstə dəfn edilmişdir.

Azərbaycanın müxtəlif qərb bölgələrində olduğu kimi Ceyrançöl kurqanlarında da Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti üçün səciyyəvi sayılan arxeoloji materiallar tapılmışdır. Bu səciyyəvilik özünü həm məişət əşyaları, həm silah nümunələri, həm də bəzələrdə bürüzə verir. Ceyrançöldə tədqiq olunmuş qəbir abidələrinin təhlili son tunc-ilk dəmir dövrünün müxtəlif mərhələləri arasında irsi bağlılığın xronoloji baxımdan bir-birini təmamladığını göstərir.

Azərbaycanın qədim dövr tarixinin bəzi səhifələrinin işıqlandırılması üçün Ceyrançöl ərazisindəki son tunc-ilk dəmir dövrü qəbir abidələri və buradan tapılmış maddi mədəniyyət qalıqlarının tədqiqi mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycanın qərbində məskunlaşan son tunc-ilk dəmir dövrü insanların təsərrüfat həyatı, qəbilə-tayfa ittifaqları, dövrün ictimai-iqtisadi quruluşu və bu kimi tarixi məsələlərin öyrənilməsi işini dərinləşdirmək üçün Ceyrançöl kurqanları olduqca dəyərli elmi mənbələrdir. ●

Könül AĞAYEVA

AzMIU-nun "İqtisadi nəzəriyyə" kafedrasının müəllimi, iqtisadiyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Dağbəyi ALLAHVERDİYEV

ETN İqtisadiyyat İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, iqtisadiyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Dünya siyasətində iqtisadi təhlükəsizlik meyarları

İqtisadi və informasiya təhlükəsizliyi. İqtisadi təhlükəsizliyin əsas hədəfi informasiya təsirləri və siyasi-iqtisadi adət-ənənəyə mümkün təhdidlərin neytrallaşdırılması ilə şərtlənir. Yəni iqtisadi təhlükəsizlik və kibertəhlükəsizlik sahəsində elmi tədqiqat işlərinin real tətbiqi, nəticədə davamlı iqtisadi tərəqqini səciyyələndirir.

Belə ki, dünyanın mövcud siyasi-iqtisadi şəraiti informasiya təhlükəsizliyi və kibertəhlükəsizliyin idarəedilməsində beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığı zəruri etmişdir. İqtisadi təhlükəsizliyin əsas parametrləri kimi istehsalçı və istehlakçı tarazlığı üçün iqtisadi fəaliyyətə normal şəraitin formalaşdırılmasıdır. Mahiyyət isə istehsalçı tərəfdən təklifin, istehlakçı tərəfdən tələbin tənzimlənməsi iqtisadi mənfəəti səciyyələndirir. Belə şəraitdə istehsal meyarları bir-birinə qarşı olsalar da, lakin bir-biri ilə qırılmaz tellərlə vəhdətdədir. Beləliklə, qeyd olunanlardan belə bir fikir formalaşır ki, tələblə (istehsalçı), təklif (istehlakçı) əks istiqamətdə olan qüvvələr kimi müqayisəsi səciyyəvidir. Bu kontekstdə informasiya və kibertəhlükəsizlik makroiqtisadi sabitliyi təmin etməklə təklif və tələbin balanslaşdırılmasını şərtləndirir. Belə ki, iqtisadi tərəqqi tələbi və təklifin müvazinəti dövlətin antiinhisar metodları ilə tənzimlənməsini zəruri edir.

İqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasında iqtisadi riskləri, xidmətləri və idarəetmə sistemləri, təhlükəsizlik səviyyəsinin təsvir modeli və davamlı təkmilləşdirmə mexanizmini formalaşdırır.

Belə ki, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində əsas meyarlar kimi kibertəhlükəsizlik fəaliyyətinin gücləndirilməsi və dünya ölkələrində bəzən mütəşəkkil beynəlxalq qruplaşmalar vasitəsilə həyata keçirilən İKT infrastrukturunu ölkənin makroiqtisadi sabitliyi üçün tənzimlənməsi zəruridir. Mövcud siyasi-iqtisadi şəraitdə ölkəmizdə müasir mobil texnoloji vasitələrdən istifadənin intensivliyi kibertəhlükə mənbəyi kimi xarakterikdir.

Kibertəhlükəsizlik global miqyasda infrastruktur və informasiya sistemlərinə müdaxilə, şəxsi məlumatlara müdaxilə, insanların şəxsi həyatına təhlükə və onlara maddi-mənəvi zərər nəticələrinin qiymətləndirilməsi ilə səciyyələnilir.

MƏQSƏD VƏ MƏNAFELƏR	
İqtisadi təhlükəsizlik	İnformasiya təhlükəsizliyi
Kibertəhlükəsizlik	Xalqın adət-ənənəsinin qorunması
Ərzaq təhlükəsizliyi təminatı	Xarici texnologiyalardan asılılığın minimallaşdırılması

İstehsalın əsas meyarlarının vəhdəti belə təsvir edilir:

Bu kontekstdə iqtisadi təhlükəsizlik, bütün istehsal prosesində informasiya və kibertəhlükəsizlik sahəsində təbiət, insan və cəmiyyət, torpaq, kapital meyarlarının vəhdətinə davamlı təşkilati dəstəyin təmin edilməsini şərtləndirir.

Belə ki, Sərsəng su anbarının işğalda olduğu müddət Azərbaycanın iqtisadi tərəqqisinə, ekoloji və ərzaq təhlükəsizliyində ölkə əhalisi üçün ciddi təhlükə yaratmışdır. Respublikamızın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi və bu sahədə fəaliyyətin bərpası ərzaq təhlükəsizliyi, iqtisadi təhlükəsizlik təminatı üçün əlverişli mühit formalaşdırmışdır.

Azərbaycanın iştirakı ilə reallaşan nəhəng iqtisadi layihələr qlobal makroiqtisadiyyatda müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Energetika sahəsində fəaliyyətlər respublikanın enerji müstəqilliyini təmin etməklə, Avrasiyanın energetika xəritəsini dəyişdirməsi ilə nəticələnmişdir. Ölkədə bərpaolunan enerji istehsalı və ixrac fəaliyyəti iqtisadi təhlükəsizliyin əsas meyarı hesab olunur. Bu iqtisadi meyarların bəşəri əhəmiyyəti insan cəmiyyətində iqtisadi tərəqqini şərtləndirmişdir. Belə ki, iqtisadi tərəqqinin əsas meyarları kimi qlobal iqtisadi təhlükəsizlik problemləri, dövlətləri və beynəlxalq təşkilatları insan fəaliyyətinə planetar mövqedən yanaşmağı zəruri etmişdir.

BMT-nin "Müstəmləkəçiliyin tamamilə aradan qaldırılması" mövzusunda müzakirələri iqtisadi təhlükəsizliyin əsas meyarı hesab olunur. Belə ki, ABŞ və BMT rəsmiləri, beynəlxalq təşkilatlar və dövlət, hökumət nümayən-

dələri, əsasən dünyada müstəmləkəçiliyə məruz qalan dövlətlərin (Karib adaları, Cənubi Amerika ölkələri, Sakit okean və Hind okeanı xalqları) təmsilçiləri iqtisadi bərabərsizliyi, iqtisadi tərəqqi və insan rifahı məsələləri müasir dövrün siyasi-iqtisadi tələbləri kimi şərtlənmişdir.

Prezident İlham Əliyev Dünya Bankının Azərbaycan sosial-iqtisadi tərəqqisinin modernləşdirilməsində, ölkəmizin xarici borcunun azaldılması istiqamətində söylədiyi iqtisadi təhlükəsizliyə dəstək kimi qeyd etmişdir. Dünya siyasətində iqtisadi təhlükəsizliyin əsas meyarı kimi Azərbaycanın sədrlik etdiyi Qoşulmama Hərəkatının Əlaqələndirmə Bürosunun nazirlər toplantısı Bakı şəhərində təşkil edilən tədqiqat mövzusunun aktuallığını əks etdirir. Belə beynəlxalq tədbirin əsas məqsədi, BMT Baş Assambleyası tərəfindən müzakirələri iqtisadi və kibernetik təhlükəsizliyin təminat təşkilini zəruri edir.

İqtisadi təhdid konsepsiyasında təhdidlərin müəyyən olunmasının əsasları. Mövcud siyasi-iqtisadi şəraitdə dünya dövlətlərinin varlığı, mövcudluğu və gələcək inkişaf perspektivləri daha çox onların təhlükəsizlik faktoru ilə müəyyən edilir. İqtisadi təhlükəsizlik siyasi leksikonda "milli təhlükəsizlik", "dövlət təhlükəsizliyi" "sosial-iqtisadi təhlükəsizlik" meyarları ilə müəyyən edilir.

Mövcud siyasi-iqtisadi elmi təhlükəsizliyi meyarı insanların mövcudluğuna təhdid və təhlükə yaradan faktor və səbəblərin tənzimlənməsini şərtləndirir. Müasir şəraitdə iqtisadi təhlükəsizlik meyarları regional və beynəlxalq

miqyasda əsasən, siyasi-iqtisadi istiqaməti əhatə edir. Belə ki, iqtisadi təhlükəsizlik meyarının dərk olunan problemlərin müstəvisi mövcud şəraitlə əlaqəlidir. Belə bir iqtisadi meyarlar, əsasən, qloballaşmanın təsiri ilə ümumdünya miqyaslı nəhəng miqrasiya axınları, qlobal ekoloji böhran, kütləvi qırğın silahlarının dövrüyəsi, dünya iqtisadi və maliyyə sisteminin təşəkkülü və onun məntiqi nəticəsi kimi aktuallaşmışdır.

İqtisadi təhlükəsizlikdə dövlət suverenliyini müəyyənləşdirən prinsip və normaların məcmusu ilə şərtlənir. Belə ki, iqtisadi təhlükəsizliyin müasir vəziyyətinə informasiya və rabitə vasitələrinin inkişafı ciddi töhfə vermişdir. Belə texnoloji yeniliklər iqtisadi və kiber təhlükəsizlik üçün münbüt şərait formalaşdırmışdır.

İqtisadi təhlükə mənbələri, düşmənçilik niyyətləri, zərərli xüsusiyyətləri, dağıdıcı təbiəti hadisələr, bəzən isə özündə gizlədən şərtlər və faktorlar məcmusudur. Bu kontekstdə onlar təbii, texnogen və sosial mənşəyə malikdir.

İqtisadi təhdid isə həmişə subyektdən gəlir və konkret ünvana istiqamətlənir. Məsələn, insan həmişə iqtisadi təhlükə vəziyyətindədir, lakin heç də həmişə təhdidlə əhatə olunmayıb. Belə şərait insanın təbiət və sosial-iqtisadi mühitün vəhdətini təcəssüm etdirir. Sosial faktor təhdidin əmələ gəlməsi və aradan qaldırılması mexanizmində həlledici əhəmiyyətə malikdir.

Beləliklə, təhlükə mənbəyini aşağıdakı kimi təsnifləndirmək mümkündür:

insan fəaliyyətində mənfət vasitələri;
ətraf mühit;

İnsan və təbiətlə qarşılıqlı təsirindən yaranan hadisələr və proseslər.

Təbii təhlükə meyarları:
zəlzələlər, daşqınlar, tornadolar;
kosmik mənbələr-meteoritlər, kometlər və.s.;
qlobal iqtisadiyyatda pul siyasəti.
Siyasi-iqtisadi təhlükə meyarı:

müharibələr və münaqişələr;
ekoloji və texnogen təhlükə;
maliyyə pul devalvasiya təhlükəsi.

Bu kontekstdə iqtisadi təhlükənin neytirallaşdırılması üçün onu şərtləndirən mənbələrin müəyyənləşdirilməsi zəruridir.

Sosial təhlükə mənbələrinə cəmiyyətin mədəni-psixoloji vəziyyətindən yaranan təhlükə kimi, avaraçılıq, sərxoşluq, alkoqolizm, şantaj, böhtan cinayət və s. Bu təhlükələrin mənbələri qismində qeyri-qənaətbəxş maddi vəziyyət, zəif yaşam şəraiti, üsyan və inqilablar, dini zəmində münaqişələr kimi müəyyən edilir.

Siyasi təhlükə isə dövlətlər səviyyəsində münaqişələr, kiberterror və siyasi terror, ideoloji, dinlərarası, eləcə də silahlı münaqişələr, müharibələr kimi təsniflənir.

Beynəlxalq təcrübədə iqtisadi tərəqqinin əsasları. XX əsrdə davamlı tərəqqini formalaşdıran konsepsiya Teodor Ruzvelt tərəfindən ABŞ konqresinə müraciətində qeyd edilmişdir, "təbii resursların düşünülməmiş, səmərəsiz və amansızcasına istismarı nəticədə bəşəriyyətin dağıdılmasına səbəb olar". İqtisadi tərəqqi konsepsiyası, əsasən ətraf mühitin mühafizəsi və BMT-nin ətraf mühit və inkişafa dair Rio-de-Janeyroda təşkil olunan "cəmiyyətin mövcudluğu və tərəqqisi" mövzuda təşkil olunan konfransında qəbul edilmişdir. Belə davamlı inkişaf və təbiətin qorunması, müasir cəmiyyətin ekoloji təhlükələrdən müdafiəsi və gələcək inkişaf təminatı kimi nəzəri və praktiki baxımdan əsaslandırılmışdır. Beləliklə, davamlı iqtisadi tərəqqi konsepsiyasının əsası hələ illər əvvəl Heydər Əliyev tərəfindən planlaşdırılmışdır. Belə ki, davamlı iqtisadi tərəqqi mövcud şəraitdə Azərbaycanın siyasi-iqtisadi maraqlarına uyğun tənzimlənməsi ölkəmizi regionda bütün qlobal əhəmiyyətli nəqliyyat və enerji layihələrinin təşəbbüskarına olmasına səbəb olmuşdur.

Bu sərbəbdən də, davamlı iqtisadi tərəqqi həm də ekoloji sahənin qorunmasında və makroiqtisadi sabitliyin formalaşmasında müəyyən olunmuş meyarların qəbul edilməsi ilə şərtlənir. Ölkə rəhbəri İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi "Azərbaycan müasir güclü dövlətə çevrilməlidir. Bunun üçün ölkənin siyasi-iqtisadi imkanları, insanların intellektual səviyyəsi, dövlət siyasəti, dövlətin iradəsi var".

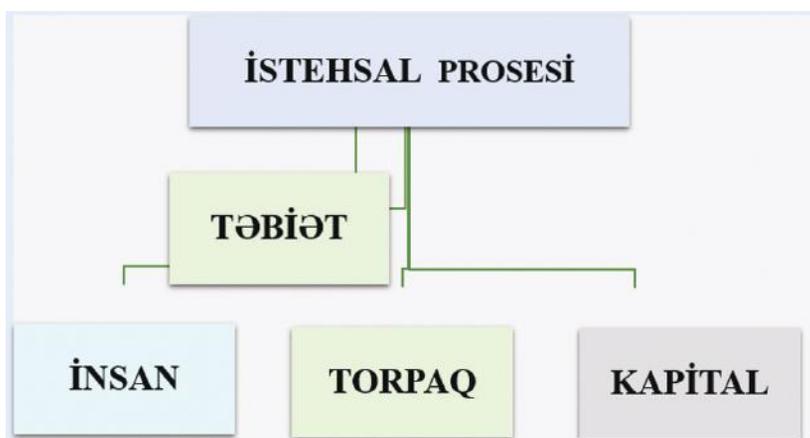
Beləliklə, qlobal dünyada əsas ekoloji və iqtisadi problemlər üçün bu tədqiqat aktual olmaqla yanaşı, davamlı iqtisadi tərəqqi meyarı zəruri hesab edilir. Bu kontekstdə əsas iqtisadi mövqe cəmiyyətin, dövlətin əsas prinsipial mövqeləri ilə vəhdət təşkil edir. Belə meyarlar BMT-nin və onun qurumlarının insan inkişafı, insan tərəqqisi prinsipləri ilə uyğunluq təşkil edir.

İqtisadi və ərzaq təhlükəsizliyi tarazlığın, balansın təmin olunmasında davamlı tərəqqi, iqtisadi artım meyarının səmərəliliyinə əsaslanır. Burada əsas iqtisadi təkamül meyarı tərəqqi istiqamətlərini təşkil edir və müxtəlif metodlarla texnoloji və ekoloji risklərin neytrallaşması ilə şərtlənir.

Nəticə. Davamlı iqtisadi tərəqqi mahiyyəti, əsasən etibarlı və mütəmadi tarazlıq, iqtisadi effektivlik mənalərini əks etdirərək, insan və cəmiyyətin bu günü və gələcək rifah mümkünlüyünü özündə təcəssüm etdirir.

Davamlı iqtisadi artım və iqtisadi təhlükəsizlik meyarının tədqiqatı əsasında, qlobal miqyasda iqtisadi tarazlığı və iqtisadi tərəqqi resursları kontekstində modelləşir. Belə meyarlar, dünya iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, tədqiqatın əsasının insan rifahı ilə müəyyən edilir.

Beləliklə, cari ildə 20 illik Azərbaycanın iqtisadi tərəqqisinin təhlilləri bu illərdə həyata

keçirilən siyasi-iqtisadi tədbirlərlə və iqtisadi göstəricilərlə müqayisəni səciyyələndirir. Son 20 ildə dövlət büdcəsinin gəlirləri 2003-cü ildə 1 milyard 221 milyon manat idisə, 2023-cü ildə bu rəqəmin 34 milyard manat təşkil ediləcəyi gözlənilir. Eləcə də, 20 il əvvəl regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair dövlət proqramlarının icrasına təşəbbüs etdiyi müddət Azərbaycanda 1,6 milyard ABŞ dolları strateji valyuta ehtiyatları mövcud idi. Lakin cari il isə valyuta ehtiyatları 65 milyard ABŞ dollarını ötmüş və bu isə təxminən 40 dəfə artım kimi səciyyələnməmişdir. Beləliklə, Azərbaycan Mərkəzi Bankının valyuta ehtiyatları cari ildən 2003-cü ildəki 758 milyon ABŞ dollarından 9,2 milyard ABŞ dollarına qədər artım müəyyən edilmişdir.

Nəticənin praktiki əhəmiyyətindən məlum olur ki, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi maliyyə sabitliyi ilə xarici borclanmadan da asılılığı minimumlaşdırmaqdır. Belə ki, 2003-cü ildə xarici borcun ÜDM-də payı 22,6 % olduğu halda, 2022-ci ildə 9,15 % təşkil edib.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi dövründə ölkədə qazanılan iqtisadi uğurlar real siyasi-iqtisadi mənzərəni əks etdirmişdir. Beynəlxalq təşkilatlar ölkənin strateji iqtisadi tərəqqi nəticələrinin əsasında Azərbaycanı 2002-2022-ci illərdə yuxarı orta gəlirli ölkələr qrupuna daxil edilmişdir. ●

Tanrıverdi PAŞA
ETN İqtisadiyyat İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi

İqtisad elminin müasir çağırışları

1. Müasir iqtisad elminin xüsusiyyətləri

Hazırda aparıcı iqtisadçıların fikrincə, iqtisadiyyatda elmi tədqiqatlar aşağıdakı mənfi qanunauyğunluqlara malikdir:

- Elmi kəşflərin iqtisadiyyatda praktik əhəmiyyəti ilə onların elmi əhəmiyyəti arasında uyğunsuzluq. Riyazi aparat və məntiqdən istifadə edən iqtisadi nəzəriyyələr, eləcə də mürəkkəb əlaqələri və iqtisadi effektləri üzə çıxaran orijinal hesablama alqoritmləri elmi mürəkkəbliyin artması səbəbindən öz tətbiqini tapmır. Praqmatiklərə görə: "elmi incəliklər nə qədər azdırsa, praktika-ya bir o qədər yaxındır".
- Elmi tədqiqatların nəticələrinin zərifliyi (zərifliyi və estetikası), bir qayda olaraq, onların elmi və praktiki əhəmiyyətinə uyğun gəlmir. Kifayət qədər dəqiq kəmiyyət nəticələr verən tətbiq olunan iqtisadi nəzəriyyə və düsturların əsas hissəsi primitiv, çətin və bəzən məntiqsizdir.
- Elmi tədqiqatın uyğunluğu ilə praktiki əhəmiyyəti arasında uyğunsuzluq. Demək olar ki, bütün maraqlı, aktual iqtisadi problemlər onların həlli yollarının praktikada tətbiqini nəzərdə tutmur (məsələn, ümumi tarazlıq probleminin öyrənilməsi və ya boş vaxtın rolunun öyrənilməsi heç bir ciddi praktiki tövsiyələr nəzərdə tutmur). Digər tərəfdən, bir sıra həyati əhəmiyyətli problemlər elmi baxımdan tamamilə maraqsız olur (məsələn, özəlləşdirmənin iqtisadi aspektləri milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün birinci dərə-

cəli əhəmiyyət kəsb edir, lakin sırf elmi baxımdan onlar özlərində çox az yenilik daşıyırlar).

Aşağıdakılar müasir iqtisad elmində baş verən tendensiyalar haqqında kifayət qədər qeyri-müəyyən, lakin əsassız olmayan nəticələrdir:

1. İqtisad elminin öz tədqiqat obyektinin tədricən tükənməsi. Bütövlükdə elm baxımından belə bir proses olduqca normaldır, lakin iqtisad elmi baxımından bu, özünün, daxili inkişaf resurslarının tükəndiyinin təzahürüdür. Əslində, iqtisadçılar elmin başqa sahələrində getdikcə daha çox işləməyə başlayıblar, öz iqtisadi alətlərindən və metodologiyasından istifadə edərək, vaxtında digər bilik sahələrində maraqlı fikirləri müəyyən etməyə və onları inkişaf etdirməyə çalışırlar.

2. İqtisadi tədqiqatların nəticələrinin keyfiyyətinin və əhəmiyyətinin azalması. Dünyanın aparıcı iqtisadçılarından, məsələn, M.Fridman, V.Leontyev, C.Keynsin tədqiqat işləri iqtisadi dünyagörüşündə müəyyən inqilaba səbəb olmuşdu, lakin sonrakı dövr iqtisadçılarından əsərləri çox nadir hallarda iqtisadiyyat elmində fundamental "sıçrayışlar"a start verib. Bəzi insanlar bunun izahını iqtisad elminin özünün zənginliyində tapmağa çalışırlar, belə ki, toplanmış biliklərin həcmi artdıqca, yeni əhəmiyyətli kəşf etmək getdikcə daha çətin, nadir və tək-tək olur.

3. Yığılmış iqtisadi biliklərin həcmının əhəmiyyəti. İqtisadiyyatda müasir bilik ehtiyatı kritik olmasa da, kifayət qədər əhəmiyyətli bir ölçüyə çatmışdır. Müasir iqtisadi fikrin vəziyyəti haqqında kifayət qədər dolğun təsəvvür əldə etmək üçün o qədər çox, mükəmməl məlumat öyrən-

mək lazımdır ki, bu, demək olar ki, həmişə mümkün olmur. Bundan başqa, tədqiqatçı-iqtisadçı üçün əsas problem ondan ibarətdir ki, indi istənilən məsələdə artıq müəyyən və kifayət qədər ciddi inkişaf var. Buna görə də, prinsipial olaraq yeni bir şey, ideya formalaşdırmaq və kəşf etmək olduqca çətindir. Məhz bu səbəbdən, tədqiqatçı-iqtisadçının konkret problemlər sahəsində böyük elmi effekt verə biləcək işləri o qədər də çox deyildir.

4. İqtisadiyyat sahəsində elmi işləmələrin kommersiyalaşdırılması. Yaxşı iqtisadçının kifayət qədər yaxşı pul qazanması tamamilə təbiidir. Bununla belə, indiki dövrdə akademik karyeralarının peşəkar iqtisadçılar üçün getdikcə daha az uyğun olduğu və çox da cəlbədicilərin olmadığı bir vəziyyət var. İdeyalarının praktiki həyata keçirilməsini təmin edən biznes sahəsinə üstünlük vermələrini iqtisadçılar üçün normal saymaq lazımdır. Mövcud vəziyyətin digər fərqləndirici xüsusiyyəti - investisiyaların gəlirliliyi sahəsində fundamental və tətbiqi tədqiqatlar arasında əhəmiyyətli fərqin olmasıdır. İqtisadiyyat sahəsində (bütün elmlərdə olduğu kimi) fundamental tədqiqatların maliyyələşdirilməsinin həcmi, tətbiqi və kəşfiyyət xarakterli tədqiqatlarda müvafiq göstəricilərdən xeyli geri qalır.

5. Təsdiq olunmayan nəzəriyyələr. Elmdə gözlənilən böhranın əlamətlərindən biri - nəzəriyyələrə, prinsipə yoxlanıla bilməyən anlayışlara keçidin baş verməsidir. Aparıcı iqtisadçıların fikrincə, getdikcə elmi tədqiqatın əsas metodu, sübutların olmaması səbəbindən istifadə olunan aksiomların əksəriyyəti əslində, özünü bir vəziyyət kimi biruzə verir.

6. Yeni əsrin iqtisad elminə gətirdiyi bəzi dəyişikliklər. Bu gün istər elm mənasında, istərsə də ölkə iqtisadiyyatını idarə etmək sənəti baxımından yeni əsr öz dəyişikliklərini gətirməkdədir. XX əsrdə olduğu kimi bütün dünyada iqtisadi amillər əsas amillərdən, ikinci dərəcəli amilə, xalqların mental, etnik və demoqrafik xüsusiyyətlərinin, bəzən də böyük güclərin qeosisi "oyunlarının" bir növ nəticəsinə çevrilməkdədir. Bütün bunlar iqtisadi nəzəriyyənin özünün təbiətinə təsir etməyə bilməzdi. Xüsusən son iki onillikdə böyük transformasiyaya baxmayaraq,

o, hələ də dəyişən reallıqlara uyğunlaşmalıdır. Üstəlik, yeni iqtisadi meyillər və hadisələr onun iqtisadi nəzəriyyənin bir çox postulatlarını da şübhə altına alır ki, bu da öz növbəsində əsas anlayışlara, hətta təriflərə yenidən baxılmasını tələb edir. İqtisadiyyatda indi yaranmış "qəribəliklərin" hərtərəfli təhlili olduğunu iddia etmədən, iqtisadçıların növbəti onillikdə cavab verməli olacaqları çağırışın ümumi konturlarını təsvir etməyə çalışsaq.

2. Metodoloji imperativlərin böhranı

Zamanın ruhuna uyğun gəlmək üçün elm mövcud reallıqlara adekvat olan metodoloji prinsiplərə əsaslanmalıdır. Burada əsas məqamları belə sadalamaq olar:

1. Biliyin triviallaşdırılması. Elmi tədqiqatın roluna və mənasına müasir yanaşma belədir: elm biliyin triviallaşdırılmasıdır (sadələşdirilməsidir). Elmin vəzifəsi - müşahidə olunan hadisələrin ən sadə və başa düşülən izahını verməkdir. Nəzəriyyə, əksər insanların başa düşə bilmədiyi abstrakt sxemlər və modellər təklif edirsə, o zaman tələb olunmur. Biliyin əhəmiyyətsizləşdirilməsinə ehtiyac getdikcə daha da aktuallaşır. İnsanlar elmin sirlərinə nüfuz etmək istəyirlər. Əgər biz hələ də bir növ kvant fizikası və kosmologiyanın ultra mürəkkəb nəzəriyyələrinə dözməyə hazırıqsa, o zaman sosial hadisələr sahəsində indiki elmi postulatların bir qismi qəti şəkildə qəbul edilməzdir. Triviallaşdırma bir növ yığılmış məlumat yuvalarının təmizlənməsidir. İqtisadiyyat elmi yenidən qurulmasa və əhəmiyyətli dərəcədə sadələşdirilməsə, o zaman o, ciddi elmi əsaslara malik və kifayət qədər mürəkkəb, lakin əksər insanların etimadını qazanmayan astrologiyanın bir növ analoquna çevrilmək riskini daşıya bilər.

3. İnsana qayıtmaq ehtiyacı. İqtisad elminin mərkəzində həmişə öz istəkləri və motivləri olan insan dayansa da, onun inkişafı zamanı insana təklif olunan nemət və xidmətlər getdikcə daha təhrif olunur. Nəzəriyyə müəyyən yekun nəticələri müvafiq dəyişənlər və parametrlər şəklində təsvir etməyə çalışırdı. Zaman keçdikcə, insanın bu dəyişənlərinin və parametrlərinin arasında duranları ayırd etmək getdikcə çətinləş-

di. İqtisadçılar subyektiv insan impulslarını obyektiv iqtisadi xüsusiyyətlərin dilinə çevirməyə çalışmışlar. Nəticədə, iqtisadiyyat humanitar elmdən texniki elmə çevrilməyə başladı. İqtisadiyyat insandan ayrılaraq öz elmi reputasiyasını xeyli itirmişdir. Dünyanı sarsıdan bütün böyük elmi kəşflər bu və ya digər şəkildə insanla bağlı idi. Burada bəzi nümunələr var. İnsana aid elmi olmayan fizikada ən görkəmli kəşflərdən biri - xüsusi nisbilik nəzəriyyəsidir. Onun dərin mənası nədir: A.Eynşteyn bu nəzəriyyədə müşahidəçini (insanı) fizikaya daxil etmişdir. Digər böyük kəşf isə kvant fizikasında V.Heyzenberqin qeyri-müəyyənlik prinsipidir. Burada da, mikrofizikaya müşahidəçi (insan) daxil edilmişdir. K.Marksin izafi dəyər nəzəriyyəsi ilə dahiliyinin mənası

nədədir? O, sistemin mürəkkəb iqtisadi təsvirlərindən uzaqlaşaraq, insanlar arasında dərin əlaqələri və insanın insan tərəfindən istismar mexanizmini açıb göstərmişdir. Bəs Freydingin kəşfinin əzəməti? O, insan duyğularının formalaşma mexanizmini və onların xarici aləmlə əlaqəsini ortaya qoydu.

Yeni inkişaf trayektoriyasına çatmaq üçün iqtisadiyyat elmi insana qayıtmalıdır. Bunun bir hissəsi artıq həyata keçirilir. Bunu, iqtisadiyyat üzrə son Nobel mükafatları və artıq iqtisad elmində yaranmaqda olan yeni elmi bölmələr və istiqamətlər - "xoşbəxtlik iqtisadiyyatı", "bazar məlumatlarının asimmetriyası", "qadınların iqtisadiyyatda iştirakı" və s. də əyani göstərir. Ancaq problem təkə insana qayıtmaq ehtiyacında deyil, həm də bunun hansı elmi üsullarla ediləcəyindədir. Məhz burada, iqtisadiyyat və sosiologiya arasında mövcud olan və aktuallaşan dialektika çox ibrətamizdir.

Əvvəllər iqtisadi hadisələr üstünlük təşkil edirdi və insanların təfəkkürünə əsasən formalaşdırırdı. Bu mənada, iqtisadi amillər birinci, psixi sfera isə ikinci dərəcəli idi. Müvafiq olaraq, iqtisadiyyat sosial elmlər arasında lider, sosiologiya isə tabe mövqə tuturdu. İndi vəziyyət kəskin şəkildə dəyişib - milli düşüncə stereotipləri iqtisadi inkişafın istiqamətlərini də müəyyən etməkdədir. İndi mentalitet ilkin, iqtisadi proseslər isə ikinci dərəcəli faktora çevrilib. Sosiologiya sosial elmlər arasında birinci yerə keçir, iqtisadiyyat isə arxa plana keçir. İnsanın onun psixi obrazları ilə inteqrasiyası 21-ci əsrin iqtisad elmi qarşısında qoyduğu ən vacib məsələlərdəndir.

4. Elmi pragmatizmin gücləndirilməsi zərurəti. Uzun müddət iqtisadi nəzəriyyənin böyük nailiyyət olduğuna inanılırdı. Bununla belə, indi dünya elmi, nəzəriyyəyə əvvəlki heyranlığın izi qalmayan yeni mərhələyə qədəm qoyub. Real vəzifələr və problemlər ön plana çıxır və nəzəriyyə onların həlli üçün köməkçi vasitə hesab olunur. Belə bir mövqenin ilk ideoloqu Q. Fordun dediyi kimi: "İdeyalar özlüyündə inanılmaz dərəcədə əhəmiyyətli və qiymətli-dir, lakin onlar sadəcə ideyalardır. Hər kəs nə-sə fikirləşə bilər, daha əhəmiyyətlisi ideyanın reallığa, konkret məhsula çevrilməsidir". P.Druker də onu təkrarlayır: "Bir çox parlaq nəzəriyyəçilər plan tərtib edərkən çox vaxt əmin olurlar ki, "ideyalar dağları yerindən tərpədir". Əslində, buldozerlər dağları hərəkətə gətirir və ideyalar ancaq bu buldozərlərin hara göndərilməli olduğunu "göstərir". Bundan əlavə, nəzəriyyəçilər uğur üçün yaxşı hazırlanmış planın kifayət olduğuna inanırlar. Əslində, plan tərtib olunduqdan sonra əsl iş yeni başlayır." İndi heç bir iqtisadi ideya və nəzəriyyə universal olduğunu iddia edə bilməz, əksinə, hamısının kontekstual bir mövqeyi var. Kontekst dəyişdikcə, nəzəriyyə də dəyişməlidir. Deməli, iqtisadi anlayışların əhəmiyyəti artıq xalis nəzəriyyə baxımından qiymətləndirilə bilməz və

qiymətləndirilməməlidir; praktikada çıxışları olmalıdır və ona uyğun olmalıdır.

3. Ölçmə texnologiyalarının böhranı

Ən mükəmməl iqtisadi nəzəriyyə belə konkret kəmiyyət qiymətləndirmələrini nəzərdə tutur. Ancaq burada da getdikcə daha çox problemlər ortaya çıxır.

1. İqtisadi və statistik tədbirlərin qeyri-adekvatlığı. Son zamanlar sarsılmaz görünən bir çox iqtisadi sayğacların istifadəsinin qanuniliyi şübhə altına alınıb. Ən sadə misal kimi - son makroiqtisadi məcmu olan ümumi daxili məhsulu (ÜDM) göstərmək olar. ÜDM iqtisadi artımın əksər modelləri tərəfindən, həmçinin iqtisadi siyasətdə də istifadə olunur. İqtisadi artımın mütləq yaxşı olması köhnə iqtisadi paradıqmaya əsaslanır. Lakin belə bir məqsədə nail olmaq həmişə ölkənin dərin maraqlarına mütləq cavab vermir. Çətin ki, xam neftin hasilatı və ixracında geniş artım hesabına ÜDM-in kəskin artmasına ehtiyacımız var. Belə siyasətin mənfi nəticələrini neft dollarları axınının baş verdiyi 2006-2010-cu illərdə görmüşük. Həmin dövrdə daxili qiymətlər nəzarətdən çıxmış, faktiki olaraq "dağıdıcı" artıma çevrilmişdi. Buna görə də, ÜDM-in belə artımı iqtisadi inkişafı adekvat şəkildə əks etdirmədiyindən, iqtisadi artımın daha dəqiq ölçülərini müəyyən etmək lazımdır. Digər misal kimi informasiya xidmətləri sektorunda əldə olunan gəlirin (satışın) həcmi göstərmək olar. İlk baxışdan, bu göstərici nə qədər yüksək olarsa, milli iqtisadiyyatın strukturu bir o qədər mütərəqqi olur. Bununla belə, proqram məhsulunun istehsalının hazırda qeyri-qanuni gəlirlərin yuyulması kanallarından biri olduğunu nəzərə alsaq, bu cür mülahizə tamamilə yanlış ola bilər. Yuxarıda qeyd olunanlar, iqtisadi sistemin funksional xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılmasında yalnız çox böyük qeyd-şərtlərə malik ənənəvi iqtisadi sayğaclarla arxalanmanın aktuallığını bir qədər də artırır. Bu cür göstəricilərə əsaslanan ciddi ekstrapolyasiyalar ölümcül olmasa da, həqiqi vəziyyəti xeyli təhrif edə bilər.

2. Sosial və iqtisadi tədbirlər arasında ziddiyyət. Ən yeni elmi istiqamətlərdən biri də iqtisadi və sosial inkişaf meyillərinin vəhdətidir. Bu sahədə aparılan tədqiqatların indiyədək ürəkəçən nəticələri yoxdur. Problemin mahiyyəti və mürək-

kəbliyi - iqtisadi və sosial göstəricilər arasında aydın korrelyasiyanın olmamasından qaynaqlanır. Sadə dillə desək, adambaşına düşən ÜDM-lə insanların xoşbəxtlik səviyyəsi arasında heç bir əlaqə yoxdur. Klassik misal kimi əhalinin həyatdan məmnunluq səviyyəsini göstərmək olar. Məsələn, Azərbaycanda adambaşına ÜDM-in və həyat səviyyəsinin Özbəkistan, Tacikistan və Qırğızıstandan daha yüksək olmasına baxmayaraq, xoşbəxtlik indeksində bizdən xeyli qabaqdadırlar. Bu cür ziddiyyətli məlumatların necə uzlaşdırılması aydın deyil. Son zamanlar sosioloji sorğuların məlumatlarına inam iqtisadi statistikanın hesabatlarından daha yüksəkdir. Sosioloji sorğuların texnikası əhalinin birbaşa sorğu-sual üsullarına əsaslanır ki, bu da sosial sferadakı işlərin vəziyyətini dərhal anlamağa imkan verir. Ənənəvi iqtisadi göstəricilər isə əhalinin rifahını əks etdirə bilmir.

3. Elmi sınaqların böhranı. İqtisadi tədqiqatların metodlarında da böhran vardır. Heç bir riyazi konstruksiya tədqiqatçıya səhv etməkdən zəmanət vermir. Hətta A. Eynşteyn deyirdi ki, riyaziyyatın köməyi ilə hər şeyi, hətta tam cəfəngiyyəti də sübut etmək olar. Həqiqətən də, hazırda dəbdə olan empirik təhlilin ekonometrik üsulları ehtimal-statistik xarakter daşdığından, mahiyyətə səhvlərin olmadığına zəmanət verir. Elmi nəticələrin elmi xarakterini və etibarlılığını artırmaq istəyi iqtisadçıları "üçlü test"i tətbiq etməyə vadar etdi: (1) əhəmiyyətli elmi nəticələr; (2) nəzəri konstruksiyalar (riyazi modellər); (3) empirik material (ekonometrik hesablamalar) və (tipik situasiya nümunələri). Tələblərin belə sərtləşdirilməsi aşkar cəfəngiyyəti rədd etmək ehtimalını artırsa da, keyfiyyətli nəticəyə zəmanət vermir. Hələlik iqtisadçıların arsenalında həll olunan vəzifələrin miqyasına və mürəkkəbliyinə tam uyğun olan ölçmə üsulları yoxdur. ●

ƏDƏBİYYAT

1. Fredman M. The methodology of positive economics. Chicago University Press, 1953.
2. Blauq M. Metodologiya gkonomiçeskoj nauki // Voprosi gkonomiki, 2004.
- Avtonomov V. S. Modelğ çeloveka v gkonomiçeskoj nauke. SPb.: Gkonomiçeskə şkola, 1998.

Yusif RƏHİMOV
AMEA Şəki Regional Elmi
Mərkəzinin "Ekoloji coğrafiya"
şöbəsinin müdiri

Qafqaz AĞABALAYEV
AMEA Şəki Regional Elmi
Mərkəzinin "Ekoloji coğrafiya"
şöbəsinin böyük elmi işçisi,
coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru

Şimal-qərb regionunda dağ-meşə massivlərinin ekoloji vəziyyəti

Azərbaycanın ərazisi daxilində Böyük Qafqaz silsiləsinin cənub yamacı yay otlağı kimi istifadə edilən ən böyük yüksək dağlıq massivdir və bu ərazidə baş verən denudasion proseslər-sürüşmələr, torpaq eroziyası və s. dağ landşaftlarının deqradasiyasına, bu da öz növbəsində, bütövlükdə Şəki-Zaqatala iqtisadi-coğrafi rayonunda ekoloji problemlərin kəskinləşməsinə gətirib çıxarır. Məqalədə regionun selli dağ çayları hövzələrində dağ-meşə massivlərindəki ekoloji vəziyyətə diqqət cəlb edilməklə, məsələnin həlli istiqamətində tətbiqi mümkün olan tədbirlərin həyata keçirilməsi yollarından bəhs edilir.

Yer kürəsində canlı aləmin qorunub saxlanılmasında, atmosferdə oksigen və karbon balansının səviyyəsinin tənzimlənməsində, bəzi kimyəvi elementlərin təbii bioloji dövrəsinə, ayrı-ayrı coğrafi zonalarda iqlim şəraitinin formalaşmasında, torpaqda rütubətin, çaylarda və göllərdə su ehtiyatlarının artmasında meşələrin rolu əvəzəilməzdir. BMT-nin məlumatına görə, XXI əsrdə əhali indiki templə artarsa, yer səthində orta qlobal temperatur 0,950-dən 3,500-dək arta, dəniz suyunun səviyyəsi isə 15 sm-dən 95 sm-ə qalxa bilər [2]. Ona görə də vaxt itkisinə yol vermədən meşələrin və yaşıllıqların salınmasının həcmi artırılaraq optimal həddə çatdırılmalı, mövcud meşə və yaşıllığımız isə ciddi şəkildə qorunmalıdır.

Təhlil. Şəki-Zaqatala bölgəsinin meşələrinin 95%-i dağ yamacları və dağətəyi düzənliklərdə yerləşir. Meşələr atmosfer çöküntülərinin 50-70%-ni torpağın dərin qatlarına hopdurmaqla, torpağın küləklə və su ilə eroziyasının yayılmasının qarşısını alır. Meşə zolaqlarının mövcudluğu yamaclarda torpağın yuyulmasına, səhralarda və qumluq ərazilərində torpağın üst qatının küləklə sovrulmasına mane olur, qış aylarında qar saxla-

yır, yayda isə quru küləklərin və tozlu tufanların qarşısını alır. Rütubətliyi az olan və ya sabit olmayan zonalarda meşələr səth sularının axıb gətməsinin qarşısını 2 dəfəyədək alır, qeyri-məhsuldar buxarlanmanı 15-20% azaldır. Sənaye şəhərlərinin sürətlə inkişafı və şəhər əhalisinin sayının artması şəraitində meşələr böyük sanitariya-gigiyenik funksiyasını yerinə yetirərək, oksigen balansını tənzimləyir. Meşələrdəki ağacların kökləri bərk toz hissəciklərini tutub saxlamaqla yanaşı, həm də müxtəlif tozabənzər inqredientləri zərərsizləşdirir. Müəyyən edilmişdir ki, iri meşə-park massivləri aerozol bulanılıqlığının qarışıqlarını 20-40% azaldır, bəzi ağac növlərinin ayırdığı fitonsidlər bir çox xəstəlik törədən mikrobları, göbələkləri və virusları məhv edir. Fitonsidlərin təsiri nəticəsində meşələrin havası təmizlənir. Bütün bunlardan əlavə meşələr çoxsaylı heyvan və quş növlərinin yaşayış-çoxaldıqları təbii mühitdir.

Azərbaycan Respublikasının ərazisinin ümumi sahəsi 86,6 milyon kv.km2 olmaqla, burada meşə fondunun ümumi sahəsi 1213,7 min ha və ölkə ərazisinin 11,8%-ni təşkil edir. Şimal-qərb regionu isə ümumi ərazisinin meşə ilə örtülü sahəsi

isə 28,3 % olmaqla, ən aşağı meşəlik faizi (17,01) % Şəki rayonunun, ən yüksək meşəlik faizi isə Oguz rayonunun (37,6 %) payına düşür [1].

Böyük Qafqazın cənub yamacının aşağı dağ meşə qurşağında sırf iberiya palıdı və qarışıq palıd-vələs meşələri, orta dağ-meşə qurşağında fıstıq meşələri, yuxarı dağ-meşə qurşağında isə şərç palıdı, Trautvetter ağcaqayını və tozağacı meşələri yayılmışdır. Burada əsasən edifikator fıstıq (85.6 min ha), palıd (45,6 min ha) və vələs (45,8 min ha) meşələri ümumilikdə (81%), digər ağac cinslərindən ibarət meşəliklər (ağcaqayın, qarağac, tozağacı, qoz, şabalıd, dəmirqara, çökə, qaraçöhrə, Qafqaz xurması) və süni ağaclar isə cəmi 19% təşkil edir [1], (Cədvəl 1).

Böyük Qafqazın cənub yamacının (Şəki-Zaqatala iqtisadi coğrafi rayonunun) yuxarı dağ qurşağında yamaclar çox dik və kəskin parçalandığından, burada yaşayış məntəqələri əsasən aşağı, bəzən isə orta dağ-meşə qurşağında yerləşir. Meşənin yuxarı iqlim sərhəddinin aşağı düşməsinə əsas səbəb uzunmüddətli köçəri mal-qaranın yaylaq zonasında, yəni meşənin yuxarı sərhəddində sistemsiz otarılması olmuşdur. Burada iqlim sərhəddi geri çəkilən ərazidə meşə əsasən çəmən və bozqır çəmən bitkiləri ilə əvəzlənmişdir. Buna misal olaraq, Muxaxçay hövzəsində meşənin yuxarı sərhəddinin 1800-2000 m-ə, Qaşqaçay höv-

Şəkil 1. Kiş çayının sağ sahilində, ötən əsrin 70-ci illərində salınmış, 62 ha. ərazini əhatə edən rekreasiya şam meşəsi hal hazırda öz səmərəsini verməkdədir

zəsində 1550- 1650 m-ə, Ləkitçay hövzəsində 2000-2100 m-ə endiyini qeyd etmək olar [2]. Hazırda yüksək dağ meşələrinin vəziyyəti və meşənin yuxarı sərhəddinin get-gedə geriyə çəkilməsi böyük təşviş doğurur. Bu hal aşağıda yerləşən meşə və kənd təsərrüfatı sahələrini də təhlükə altına alır. Belə ki, meşənin yuxarı sərhəddində əmələ gələn səthi su axınları, uçurumlar ondan

Cədvəl 1.

Meşə təsərrüfatı	Üstünlük təşkil edən ağac cinsi, ha-la				Digər ağac cinsləri	Meşə ilə örtülü sahə	Rayonun meşəlik faizi
	Fıstıq	Palıd	Vələs	cəmi			
Balakən	14486	1322	9366	25174	5256	30430	27,9
Zaqatala	19932	8562	10159	38653	5827	44480	29,0
Qax	7314	10010	3565	20889	8107	28996	29,3
Şəki	14175	5512	10349	30036	6724	36760	17,01
Oğuz	14150	11443	3807	29400	2503	31903	37,6
Qəbələ	15558	8714	8583	32855	12623	45478	23,01
Cəmi	85615	45563	45829	177007	41040	218047	28,3

Şimal-qərb regionun meşə təsərrüfatları ərazisində meşə ilə örtülü sahələrin göstəriciləri (M.Y. Xəlilova görə)

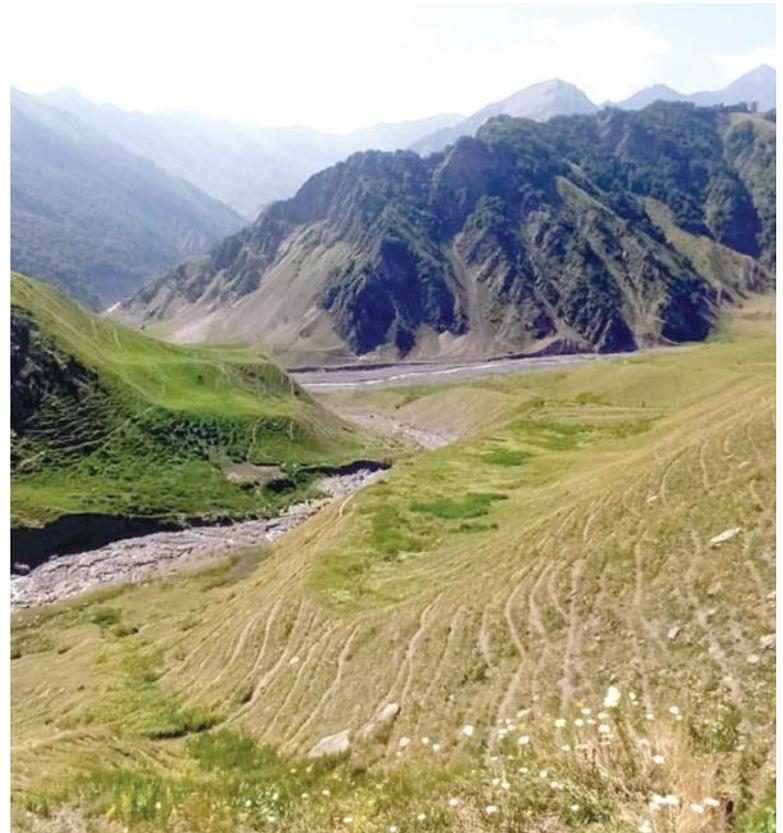
Şəkil 2. Şəki rayonunun Xan yaylağı ərazisində Adi pıtraq (*Xanthium strumarium* L.) bitkisinin geniş yayılması və səthi eroziya proseslərinin aktivləşməsi müşahidə olunur

aşağıda yerləşən meşələri də bərhad hala salır, bununla da dağlarda su rejimi pozulur və dağıdıcı sellərin intensivləşməsinə şərait yaranır. Odur ki, meşənin yuxarı sərhəddini bərpa etmək təbiəti mühafizə işində mühüm tədbir kimi qarşıda durur.

Özünün təbii şəraitinə görə Şimal-qərb regionu respublikanın eroziya proseslərinin inkişafı və sel hadisələrinin yaranması üçün ən təhlükəli ərazilərindən sayılır. Professor İ.S.Səfərovun məlumatına görə respublikamızda sel qorxusu olan 34 çayın hövzəsinin yalnız 30%-ə qədəri meşə ilə örtülüdür. Meşəlik dərəcəsinin dağ yamaclarında belə azlığı nəticəsində sel hadisələri respublikamızda geniş sahələri əhatə edir. Akademik A.J.Voyeykov meşə bitkisinin dağ yamaclarının bərkidici rolunu göstərərək qeyd edir ki, meşələr yerin relyefini yarandığı dövrdəki kimi saxlaya bilər. O daha sonra yazır ki, meşə bitkisi elə dik yamaclarda kök sala bilər ki, orada ot bitkisi başdan-başa örtük əmələ gətirə bilməz [3]. Meşə ehtiyatlarımızdan istifadənin ekoetik problemləri geniş aspekti (hüquqi, inzibati, təsərrüfat, iqtisadi, estetik, mühafizə, bərpa və s.) əhatə etsə də, burada hazırkı mərhələdə əsas diqqət mövcud meşələrin mühafizəsinə və bərpa işlərinə yönəldilməlidir. Şübhəsiz ki, meşələrin mühafizəsi probleminə hüquqi, inzibati, təsərrüfat və s. xarakter-

li tədbirlər də nəzərdə tutulur. Məsələn, meşələrin qırılmasına görə inzibati cəzaların kəskinləşdirilməsi (hüquqi), xaricdən gələn ağac və ağac məmulatlarından tutulan vergilərin azaldılması (iqtisadi) və s.[4]. Meşələrimizin mühafizəsinin və bərpasının elmi-nəzəri və praktiki əsaslarının işlənməsi sahəsində respublikamızda kifayət qədər təcrübə vardır. Şəki rayonunun Baş Şabalıd kəndi ətrafında 186 ha sahəni əhatə edən biogeosenozu, Kiş çayı sahilindəki 62 ha ərazidə ötən əsrin 70-ci illərində salınmış rekreasiya şam meşəsini, Balakən rayonunun Poçtbinə kəndi ətrafındakı 4 ha Katalba meşəsini, Qax rayonunun Süskənd kəndi ətrafında 5 ha ərazidəki şam və akasiya meşəsini buna misal olaraq göstərə bilərik.

Hazırda regionda meşə örtüyünün antropogen dəyişilməsi və bitki qurşaqlarının qarışması müşahidə olunur. Bununla əlaqədar geniş ərazilərdə yüksək məhsuldar meşə sahələri zəif torpaq qo-

Şəkil 3. Oğuz rayonunun Qalaçay hövzəsindəki Qarabulaq yaylağında izlənən səthi eroziya prosesi, N 41°05'43, E 47°36'00, D.s.h=1038m. (26 Aprel -2023)

ruyucu əhəmiyyət daşıyan az məhsuldar bitki qruplaşmaları ilə əvəz olunur, qiymətli ağac və kol növlərinin sıradan çıxması hallarına tez-tez rast gəlinir. Bunun nəticəsində dağ yamaclarında eroziya prosesi güclənir, kserofit, bozqır və yarımsəhra formasiyalarının "hücumu" başlanır, dağlıq ərazilərin və çayların su rejimi kəskin pisləşir. Təbii şəraitdə antropogen amillər biomüxtəlifliyə təsir etməklə hətta landşaftın quruluşuna belə öz mənfi təsirini göstərə bilər. Xüsusilə texniki tərəqqinin inkişafı müxtəlif təsir mənbələri olmaqla meşələrin azalmasına, dövriyyəsinin pozulmasına, eroziyaların yaranmasına və nəhayət, normal iqlim şəraitinin kontinentallaşmasına gətirib çıxardır. Qeyri-normal keçən iqlim şəraiti təbiətə misilsiz ziyan vurmaqla nəticələnir. Yerüstü təbii şərtlər içərisində ən çox qiymətli olan meşələrin azalmasına səbəb olur.

Belə arzuolunmaz vəziyyətin formalaşması dünya üzrə qlobal iqlim şəraitinin dəyişməsinə göstərir. Bu halın müşahidə olunduğu meşə sahələrində relyefindən və maililik dərəcəsindən asılı olmayaraq, həmin seyrəlmiş ərazilərdə təbii bərpaya kömək məqsədi ilə ağac və kol cinslərini toxumla artırmaqla, mühafizəsini təmin etmək məqsədmüvafiq olar. Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanın Şimal-qərb bölgəsinin əhatə dairəsində olan rayonlarda, harada mal-qara otarılması intensiv davam etdirilirsə, orada meşənin müasir yuxarı sərhəddi geri çəkilməkdə davam edir. İnsan fəaliyyəti dayandırılan sahələrdə isə meşə öz keçmiş sərhəddini tapmağa cəhd göstərsə də, bu proses çox yerdə olduqca ləng gedir. Meşənin çəmən bitkisinə "qalib gəlməsi" üçün uzunmüddətli kəskin mübarizə tələb olunur. Bu prosesi ancaq insan öz zəkası və əməyi ilə təbiətin həyatına fəal qarışmaqla tezləşdirməyə qadirdir. Bu cəhətdən vacib məsələlərdən biri süni meşələrin salınmasıdır. Meşələrin qanunsuz qırılmasının qarşısı vaxtında alınmazsa, regionumuz ağır ekoloji fəlakətlər, eroziya proseslərinin genişlənməsi, bozqır ərazilərin artması, dağlıq ərazilərdə sel və sürüşmə, qar uçqunları, bulaqların və çayların quruması təhlükəsi ilə üz-üzə qala bilər. Odur ki, Şimal-qərb regionunda meşə örtüyünün, xüsusən də dağ meşələrinin təbii-tarixi baxımdan öyrənilməsi, onun bərpası və artırılması istiqamətində təxirəsalınmaz tədbirlərin yerinə yetirilməsi günümüzün ən aktual və öz həllini gözləyən məsələlərindəndir.

NƏTİCƏ

Müşahidələr deməyə əsas verir ki, meşə ekosistemlərinin davamlı istismar edilməsi, eyni zamanda yaylaqların təkrar otarılması nəticəsində torpağın üst qatı yenidən aşınmaya məruz qalır və leysan yağışları düşən zaman tamamilə yuyulur, yer səthində müxtəlif cığırılar əmələ gəlir. Belə cığırılar yağış zamanı yuyularaq dərinləşir və şırımlar əmələ gətirir. Bu cür təzahürlər Şəki və Oğuz rayonlarının ərazilərində daha çox izlənilir.

TƏKLİFLƏR

1. İndiyə qədər Baş Qafqaz silsiləsinin cənub yamacının dağ-çəmən zonasında həyata keçirilmiş torpaq eroziya tədqiqatlarının təcrübəsi göstərir ki, torpaq eroziyasının qarşısının alınması və onun nəticələrinin aradan qaldırılmasına yönəldilmiş ən effektiv mübarizə tədbiri otarılma məqsədilə torpaqların növbəlilik qaydası üzrə istifadəsi və ya yaylaqlarda qoruq rejiminin tətbiqidir.

2. İntensiv otarılma və meşələrin plansız şəkildə qırılmasına müddətli qadağaların qoyulması, dağ və düzən meşələrində təbii və antropogen meşəbərpa işlərinin kompleks şəkildə həyata keçirilməsi, ekosistemin bərpa edilməsində lazımı səmərə verə bilər.

3. Şəki rayonundakı aşağı bozqır dağlıq ərazilərdə ötən əsrin 70-ci illərində fitomeliativ tədbirlərin aparılması təcrübəsinə əsaslanaraq, regionda antropogen meşə əkinçiliyi üzrə təxirəsalınmaz kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsəduyğun olardı. ●

ƏDƏBİYYAT

1. "Azərbaycan Respublikasının Regional Problemləri. Şəki- Zaqatala İqtisadi rayonu" AMEA H.Ə. Əliyev ad. Coğrafiya İnstitutu, Şəki REM, Bakı-2003
2. A. Dolxanov, L. Dadaşova, A. Qarayev "Azərbaycan meşələrinin davamlı idarə edilməsinin əsasları", Bakı-2012
3. Q. Məmmədov, M. Xəlilov "Azərbaycan meşələri", Bakı "Elm"-2002
4. F. Əmirov, "Meşələrin ekoloji rolu" "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2000

Gulmira SAFAROVA
Specialst on Marble and Natural Stones

Economic importance of marble

Marble production, sales, and exports play a significant role worldwide. Marble, as a natural stone, is highly sought after in the construction and decoration industries due to its durability, aesthetic appearance, and wide range of colors and patterns.

Many countries around the world engage in marble production, but some of them stand out for their quality marble quarries and production processes. Italy, Greece, Turkey, Spain, Brazil, and China are among the leading countries in marble production. These countries possess abundant marble reserves and cater to both domestic markets and exports.

Marble exports present an economic opportunity for producer countries. The demand for marble in construction projects continues to grow globally, allowing exporting countries to generate significant revenue. The increasing growth and infrastructure development in developing countries further fuel the demand for marble exports.

Marble exports also have implications for diplomacy and trade relations. Marble, as a product that reflects a country's image and reputation, can contribute to strengthening diplomatic relations and be part of trade agreements.

However, the marble industry also faces some sustainability and environmental concerns. The extraction process and natural resource consumption can have environmental impacts. Therefore, it is important for marble industry players to take sustainable practices into account and make efforts to conserve natural resources.

In conclusion, marble production and international trade are crucial sectors worldwide. Marble exports contribute to the economy of producer countries, strengthen diplomatic ties, and foster trade potentials. However, sustainable practices and environmental factors

should be considered for the long-term viability of the marble industry.

In addition to its role in the domestic market and export activities, there are some other significant aspects to consider regarding marble and its export in general:

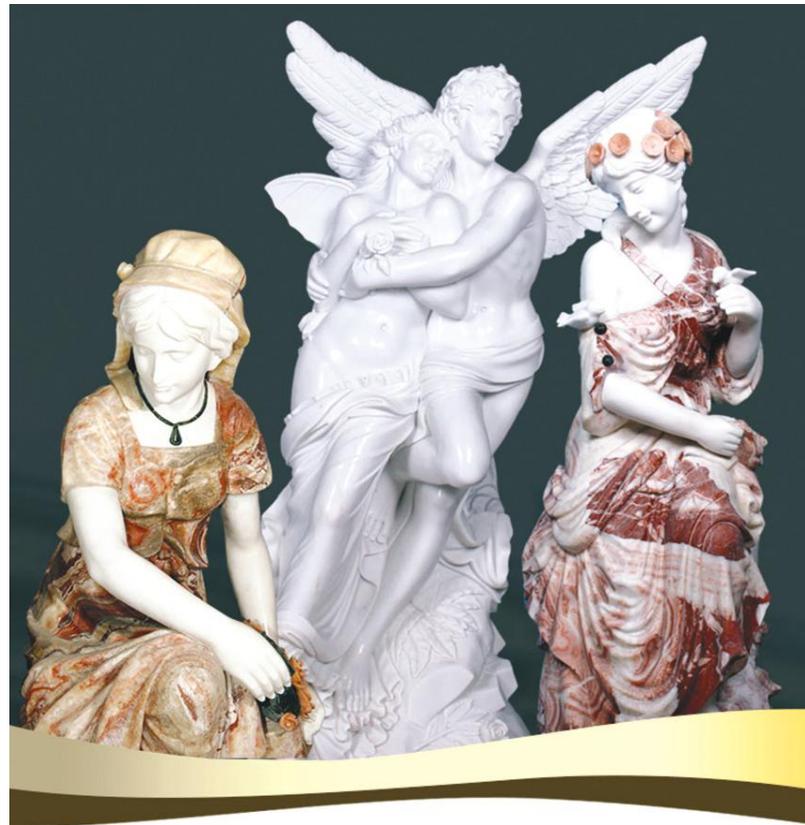
Market Demand: The demand for marble in the global market is driven by the construction and interior design sectors. As urbanization and infrastructure development continue to increase worldwide, the need for high-quality and aesthetically appealing building materials like marble remains strong. Exporting countries need to monitor and adapt to market trends to meet the evolving demands of international buyers.

Quality Control: Maintaining high standards of quality is crucial for successful marble exports. Exporters should focus on consistently delivering marble products that meet international quality standards. Quality control measures include careful selection and inspection of marble blocks, precise processing techniques, and ensuring accurate specifications and dimensions as per customer requirements.

Logistics and Supply Chain Management: Effective logistics and supply chain management are essential for successful marble exports. This involves efficient transportation, proper packaging, and ensuring timely delivery of marble products to international buyers. Exporters need to establish reliable partnerships with shipping companies and freight forwarders to ensure smooth and cost-effective transportation.

Marketing and Promotion: Creating brand awareness and marketing efforts are important for successful marble exports. Exporters should participate in trade shows, exhibitions, and industry events to showcase their products and connect with potential buyers. Utilizing various marketing channels, including online platforms and digital marketing strategies, can also help reach a wider audience and attract international customers.

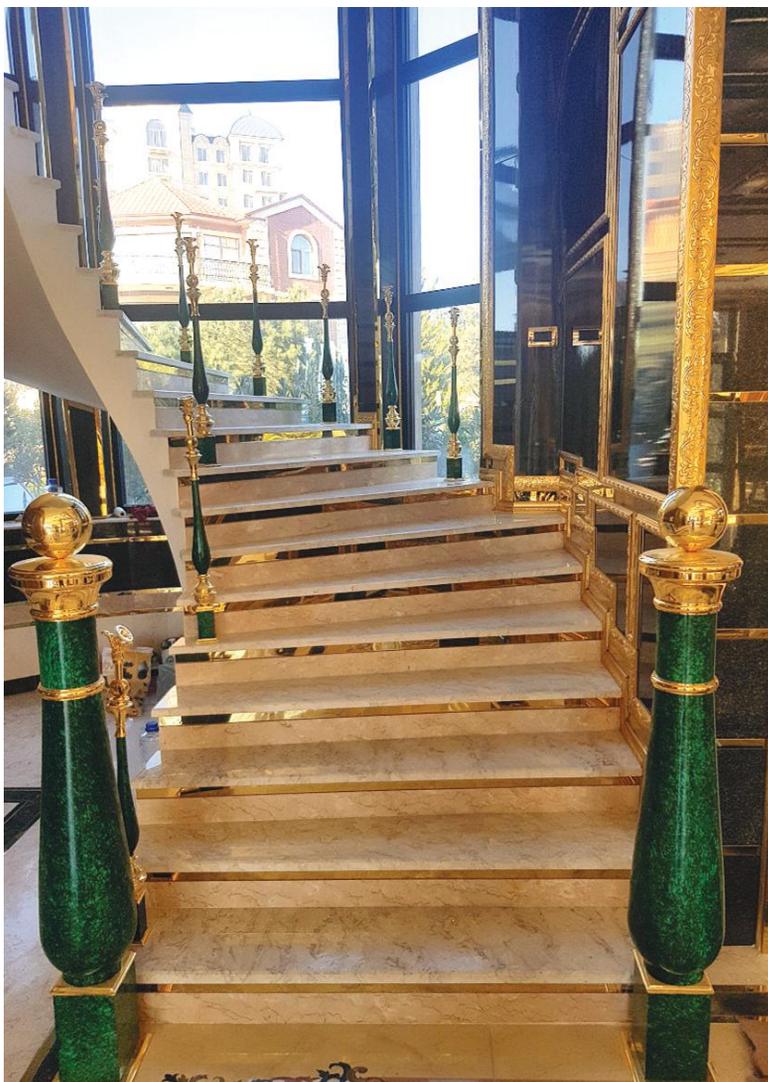
Trade Regulations and Documentation: Exporting marble involves complying with

trade regulations and documentation requirements. Exporters need to familiarize themselves with the export-import policies, customs procedures, and documentation such as certificates of origin, commercial invoices, packing lists, and transport documents. Adhering to these regulations ensures smooth customs clearance and reduces the risk of delays or penalties.

International Competition: The marble industry is highly competitive globally. Exporting countries need to constantly innovate, improve their production processes, and offer competitive pricing to stay ahead in the market. Understanding competitors' strengths and weaknesses, as well as analyzing market trends, can help exporters identify opportunities and develop effective market strategies.

Environmental Responsibility: Sustainability and environmental responsibility are increasingly important considerations in marble production and export. Sustainable quarrying practices, resource management, and minimizing environmental impacts are essential for long-

term viability. Exporters should prioritize eco-friendly practices, such as water recycling, waste management, and reclamation of affected areas, to minimize their ecological footprint.

By taking these aspects into account, marble exporters can position themselves competitively in the global market and maximize their export potential. It is important for exporters to continuously assess market dynamics, adapt to changing customer preferences, and prioritize sustainability to ensure long-term success in marble exports.

Marble plays a significant role in Azerbaijan's natural resource sector. Azerbaijan is known for its rich marble reserves and has a long history of marble production and use in various industries.

The country has several marble quarries, particularly in the regions of Quba, Dashkesan, and Shamakhi. These quarries provide a diverse range of marble types, including white, beige, black, and grey marble, each with its unique characteristics and patterns.

The marble industry in Azerbaijan contributes to both the domestic market and export activities. Azerbaijan's marble is widely used in construction projects, such as building facades, flooring, and interior decoration. Additionally, it finds applications in the production of sculptures, monuments, and other artistic works.

Azerbaijan exports marble to various countries, including neighboring countries like Russia, Turkey, Kazakhstan, and Georgia. Other international markets, particularly in Europe and the Middle East, also import Azerbaijani marble.

The marble sector in Azerbaijan plays an essential role in the country's economy. It generates revenue, creates job opportunities, and contributes to the overall development of the natural resources industry. The government of Azerbaijan supports the growth and sustainability of the marble sector through initiatives aimed at improving mining practices, quality control, and export regulations.

Sustainable resource management and environmental protection are also crucial considerations in Azerbaijan's marble industry. Efforts are made to implement responsible mining practices and minimize the environmental impact of marble quarrying and processing.

In conclusion, marble has a significant presence in Azerbaijan, both domestically and in international markets. The country's rich marble resources, diverse range of marble types, and efforts towards sustainable mining practices contribute to the growth and success of the marble industry in Azerbaijan. ●

Samirə MİR-BAĞIRZADƏ

AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun
"Kulturologiya və incəsənətin nəzəriyyəsi" şöbəsinin
aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Hindistan: ənənələr və adətlər

Hindistan mədəniyyəti dünyanın ən qədim mədəniyyətlərindən biridir və bu sivilizasiya təxminən 4500 il əvvəl başlamışdır. Bir çox mənbələr onu "Sa Prata-ma Sanskrati Vişvavara" - dünyanın ilk və ən yüksək mədəniyyəti kimi təsvir edirlər. Hindistan bir çox işğallara məruz qalmışdı və bu, onu yalnız indi mövcud olan müxtəlifliyinə səbəb oldu. Bu gün Hindistan bir çox mədəniyyətləri özündə cəmləşdiriyi üçün güclü və multikultural cəmiyyətdir. Buradakı insanlar müxtəlif dinlərə, ənənələrə və adətlərə riayət edirlər. Bu gün insanlar müasirləşsələr də, yenə də mənəvi dəyərlərə sadıq qalırlar və adət-ənənələrə uyğun olaraq bayramlar keçirirlər. Ramayana və Mahabharatadan bu gün də epik dərslər öyrənilir və tədqiq olunur. İnsanların çoxu - siqh icmasının dini və sosial həyatının mərkəzi olan - siqh dini memarlıq mərkəzidir) məbədləri, kilsələri və məscidləri ziyarət edir.

Hindistanda mədəniyyət - ayinlərin, həyat tərzinin, ritualların, dəyərlərin, etikənin, inancların, vərdişlərin, qaygıların, biliklərin və daha çox mənəvi anlayışların sintezidir. Bundan əlavə, mədəniyyət - insanların başqaları ilə davranış tərzini, müxtəlif vəziyyətlərə, hadisələrə reaksiyaları, etik anlayışı, dəyərləri və inanclarıdır. Hindistanlılar öz dünya görüşlərini və mədəniyyətlərini nəsildən-nəslə ötürürlər. Burada biz mədəniyyəti hər şeydə görə bilirik: modada, musiqidə, rəqsədə, sosial normalarda, yeməkdə və s. Beləliklə, Hindistan - keçmişin və indinin müxtəlif mədəniyyətlərinin yaranmasına səbəb olan davranış və inancların böyük birləşməsidir: onların arasında qədim Harrap mədəniyyəti (e.ə. IV minillik - e. ə. II minilliyin ortaları) - şahmat və dama ixtirası; Mohenco - Daro mədəniyyəti (II-III minilliklər) - gözəl şəhərsalma, iki-mərtəbəli kərpic evlər, şəhər hamamları, kanalizasiya, piktoqrafik yazı; Hind-Ari Vedalarının mədəniyyəti (zərdüştlük mədəniyyətinin təsiri al-

tında) - Veda - "bilik"; Brahmanizm mədəniyyəti (eramızdan əvvəl I minillik); Varna mədəniyyəti; Mahadha Mauri; Kuşen-Gupt mədəniyyətləri və bir çox başqalarını göstərmək olar.

Hindistan təkcə Hindistana deyil, bütün dünyaya böyük təsir göstərən Hinduizm, Caynizm, Buddizm və Sıxizm kimi dini sistemlərin vətənidir. İslamın yayılmasından və onun X əsrdən sonrakı hökmranlığından sonra Hindistan mədəniyyəti ərəb, fars, türk və başqa mədəniyyətlərinin güclü təsiri altına düşmüşdür. Öz növbəsində Hindistanın müxtəlif dinləri və adət-ənənələri Cənub-Şərqi Asiyaya və dünyanın digər hissələrinə təsir göstərmişdir. Əhalinin təxminən 80 faizi hinduistlərdir. Hinduizmin bir çox növləri var və dörd əsas məzhəblər: Şayva, Vayşnava, Şakteya və Smarta mövcuddur. Hindistanlıların təxminən 14%-i müsəlmandır, bu da onu dünyanın ən böyük İslam xalqlarından birinə çevirir. Xristianlar və sikkələr (müvafiq olaraq 2,3% və 1,7%) - əhalinin

kiçik bir hissəsini təşkil edir, Buddistlər və Jainlər isə daha azdır.

Hindlilər memarlıqda (Tac Mahal), riyaziyyatda (sıfırın ixtirası) və tibbdə (Ayurveda) əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə ediblər. Bu gün Hindistan 1,2 milyarddan çox əhalisi olan çox müxtəlif ölkədir və o, Çindən sonra əhali sayı üzrə ikinci yeri tutur. Hindistanın müxtəlif bölgələrinin öz xüsusi mədəniyyətləri var. Dil, din, yemək və incəsənət - Hindistan mədəniyyətinin bəzi aspektləridir.

Hindistanın 28 ştatı və yeddi ərazisi var. Müasir Hindistanın paytaxtı- Yeni Dehli (Nyu Dehli). Hindistan mədəniyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynamış Qucarat (Makedoniyalı İskəndərin işğalından sonra azəri-arıların köçdüyü Qucarat əyaləti (Meri Boys "Zərdüştilərin inancaları") Ali Məhkəməsinin qərarına uyğun olaraq, 2010-cu ildə Hindistanda rəsmi dil yoxdur, lakin rəsmi dövlət dili - hind (hindu) dilidir. Hindistan Konstitusiyası Hindistanın 23 rəsmi dilini tanıyır. Hindistanda yaşayan bir çox insan Devanaqari yazısı ilə yazır. Hindistanda əhalinin bir hissəsi hind dilində danışsa da, hindlilərin 59 faizi hind dilindən kənar, başqa dildə də danışır. Bunlar - benqal, teluqu, marathi, tamil, urdu və ölkədə danışılan digər dillərdir. Sanskrit dili Şimali Hindistandan gələn qədim Hind-Avropa dilidir. Sanskrit sözü - cilalanmış, düzənlənmiş, qüsursuzlaşdırılmış mənasını verir. Sanskrit - (Devanagari: संस्कृत) samskrutam [səskrətəm], mənşəcə संस्कृता वाक् samskrta vak, "lətif danışiq") Hind-Avropa dil ailəsinin, Ari dilləri qrupunun Hind qoluna mənsub olan qədim dil olmaqla yanaşı, Hinduizm, Buddizm, Caynizimin ibtidai ədəbi dilidir. Müqayisəli tarixi dilçiliyin banisi - Frans Bopp sanskrit dilini - Hind-Avropa ailəsinin digər dillərini müqayisə etmək üçün əsas hesab edir. Boppun fikrincə, Hindlilərin dili dövrümüzə qədər gəlib çatmış və kök və xidmət morfemlərinin ən arxaik növünü nümayiş etdirən Hind-Avropa dillərinin ən qədimi idi. Mənşə və başlanğıc dili kimi o, dilçilər arasında mübahisə predmeti olmuşdur. Onun ingilis, fransız, fars, türk və digər dillərlə çox oxşar cəhətləri var. 2017-ci ildə aparılmış yeni DNT araşdırması göstərdi ki, İranın Makedoniyalı İskəndər tərəfindən məğlub edilməsindən və azəri-

arilərin Hindistana miqrasiyasından sonra Hindistan mədəniyyətinə - Azəri-Aryan istilasına - Sanskrit dilinin başlanğıcı ola bilər. Alimlər uzun illərdir ki, Hindistanda Hind-Avropa dillərinin meydana gəlməsini müzakirə edirlər. Hind-Avropa dillərinin xaricdən gələn miqrasiyalardan əldə edilib-edilməməsi ilə bağlı çox uzun mübahisələr olmuşdur.

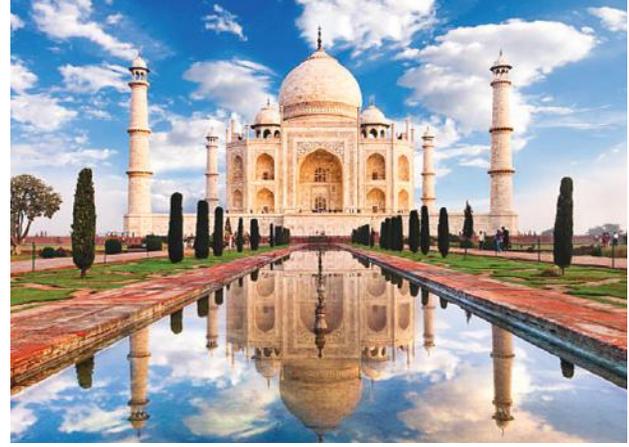
XVI əsrdə Moğol İmperiyası (Böyük Moğollar və ya Baburilər (fars. بهابوری) - Əmir Tamerlanın nəslindən olan Padşah Babur tərəfindən qurulan, 1526-1857-ci illərdə hakimiyyətdə olan Moğol İmperiyasının padşahları sülaləsidir. "Böyük Moğollar" adını sülalənin nümayəndələrini səhvən monqol hesab edən avropalılar vermişlər. Moğol İmperiyası -1526-1540 və 1555-1858-ci illərdə (faktiki olaraq, XVIII əsrin ortalarına qədər) müasir Hindistan, Pakistan, Banqladеш və cənub-şərqi Əfqanıstan ərazisində mövcud olmuş dövlət idi, imperiya - 1526-cı ildə sərkərdə Babur tərəfindən yaradılmışdır, əslən Əndicandan, müasir Özbəkistandan olan sərkərdə Babur yoldaşları ilə birlikdə Orta Asiyadan Hindistan ərazisinə köçməyə məcbur oldu. Moğol imperiyasının dilləri: İstifadə olunan dillər: Fars - (rəsmi və saray dili; məhkəmə dili), Çağatay - (sülalə dili), Urdu - (danışıq dili), Ərəb - (dini mərasimlər üçün) və Yerli Hind dilləri.) Hindistanı işğal edərkən, onun mədəniyyətində mühüm iz qoydu: o, memarlıqda, ədəbiyyatda, fəlsəfədə də və həyat tərzində öz əksini tapır.

Tac Mahalın memarlıq incisi - Hindistanın şimalındakı Uttar Pradeş əyalətinin Aqra şəhərində, ölkənin paytaxtı Yeni Dehli yaxınlığında yerləşir. O, İmperator Şah Cahan tərəfindən həyat yoldaşı Mümtaz Mahalın xatirəsinə tikilib. Saray özündə İslam, fars, türk və hind memarlıq üslublarının elementlərini əks etdirir. Şah Cahan Moğol İmperiyasının beşinci hökmdarı, Mümtaz Mahal isə onun ikinci arvadı idi: o, Şah Cahanın atası Cahangir şahın sarayının baş nazirinin qızı idi. Şah Cahan öz həyat yoldaşının aşiqi idi və getdiyi yerlərə onu da özü ilə aparırdı. Mumtaz Mahal 1630-cu ildə imperatorun ekspedisiyalarından birində 39 yaşında vəfat edir. Ehtimal olunur ki, o, ölüm yatağında onun şərəfinə abidə qoyulmasını arzu-

layıb. Əziz həyat yoldaşını itirdikdən sonra ürəyi qırılan imperator ona olan sevgisini dünyanın ən gözəl binası şəklində sevgili yoldaşını əbədiləşdirmək üçün onu tikmək qərarına gəlir. XVII əsrə aid "Divan-i-Mühəndis" əlyazmasında memarın adı çəkilir. Tac Mahal Lahorda yaşayan fars mühəndisi və astroloqu Ustad Əhməd tərəfindən yaradılmışdır. Orada qeyd edilir ki, padişah iki il yas tutmuş və vaxtının çoxunu tənhalıqda, dinclikdə keçirmiş, itkidən əziyyət çəkmişdir. Onun oğlu Aurangzeb Moğol İmperiyasının taxtını ələ keçirərək, atasını Qırmızı Qalada həbs etdirir, çünki Şah Cahan möhtəşəm binanı oradan görə bilirdi. Şah Cahan Tac Mahala baxarkən, əsir kimi ölür və sevdiyi həyat yoldaşı Mümtaz Mahalın yanında dəfn olunur .

Hindistan ədviyyatları ilə dünya tacirlərini cəlb edirdi. Hind ədviyyatları hələ qədim zamanlarda tanınırdı və Hindistana gedən ticarət karvan yolunun əsasını təşkil edirdi. Hind mətbəxi geniş çeşidli yeməkləri, otlar və ədviyyatlardan istifadəsi ilə məşhur idi. Buna görə dünyanın hər yerindən tacirlər buraya gəlirdilər. Pişirmə üslubları bölgədən - bölgəyə dəyişir. Buğda, basmati düyü və lobya hind mətbəxində vacib qidalardır. Yeməkdə zəncəfil, keşniş, hil, zerdeçal, qurudulmuş acı bibər və darçın, sarıkök və başqa ədviyyatları daxil olmaqla, zəngindir. Hind mətbəxində geniş istifadə edilən çotneylər - qalın ədviyyatlar, həmçinin meyvə və tərəvəzlərdən hazırlanmış yağlar, onların arasında tamarind, pomidor və nanə, keşniş və digər otlardır. Ədviyyatlar mövcud rütubətli iqlimdə bir çox xəstəliklərdən (xüsusən də uzunmüddətli dəri xəstəlikləri) qorunmaq üçün zəruridir. Hindistan əhalisinin 20-40 faizi vegetariandır. Vegetarian olmayanlar üçün quzu və toyuq əti əsas yeməklərdir. Hind yeməklərinin əksəriyyəti barmaqlarla və ya qab kimi istifadə edilən çörəklə yeyilir. Yemək boyu geniş çeşiddə çörəklər təqdim olunur, o cümlədən sobada bişmiş naan; bhatoora - Şimali Hindistanda geniş yayılmış, qızardılmış çörəklər noxud karri ilə yeyilir.

Hind geyimləri ölkənin bir çox qadınlarının geydiyi rəngli ipək sarıllarla sıx bağlıdır. Kişilər üçün ənənəvi geyim əşyası - dhoti - bel və ayaqlara bağlanmış tikişsiz parçadır. Kişilər də dizə

Tac Mahal

qədər geyilən boş köynək olan gödəkcə geyinirlər. Xüsusi hallar üçün kişilər - şervani və ya axkan - yaxası olmayan uzun palto geyinirlər. Yaxa və dizlər bağlanılır. Şervaninin daha qısa versiyası Nehru gödəkçəsi adlanır. O, 1947-1964-cü illərdə Hindistanın Baş naziri olmuş Cəvahirləl Nehrunun adını daşıyır və ona həsr olunub.

Hindistan tez-tez Bollivud adlanan kino sənayesi ilə tanınır. Ölkənin kino tarixi 1896-cı ildə Lümyer qardaşlarının Mumbayda kino sənətini nümayiş etdirməsi ilə başlayıb. Bu gün filmlər mükəmməl mahnı oxuması və rəqsi ilə tanınır.

Musiqi - Qədim Hindistanın incəsənət sisteminə ən mühüm yerlərdən birini tuturdu. Onun mənşəyi xalq və dini ayinlərə gedib çıxır. Musiqi - dünyanın yaranmasının başlanğıcı, onun davamı və sonu ilə bağlı idi. Musiqiçilərə peyğəmbərlər rolu verildirdi, çünki inanılırdı ki, yalnız musiqi vasitəsilə insan ruhu yer üzündəki həyatın hüdudlarından yuxarı qaldırıla bilər. Yaranmış musiqi növlərindən ən erkəni eramızdan əvvəl III minillikdə yaranan etnik musiqi idi. Hər bir xalq musiqisi kimi, o da rəqslə birləşir, forma və quruluşa görə - sadə və səsoxşarlığına (hansısa səslərə bənzəmək) görə yaxın idi. Eramızdan əvvəl II minillikdən həyat qoruyucu və dağıdıcı xüsusiyyətlərə malik olan - ənənəvi (dini) musiqi meydana çıxır. O, birinci musiqi dil kimi sayılırdı və insanların, heyvanların və quşların danışdığı dünyanın ilk dili hesab olunurdu. Qədim hind dini kitabı "Vedalar"da musiqinin yaradılışının beşinci aspekti, tərəfi kimi təşkil etdiyinə işarə edir. Buna ayrı-

Hindistan geyimləri

ca bir bölmə həsr edilmiş və o mətnləri nəğmələrə bəstələnmiş "Samaveda"dır ("melodiyalar vedası" deməkdir). Qədim hind dini ilahiləri də "RigVeda" (himn Vedaları), "Yajurveda" (Qurban Vedaları), "Atharvaveda" (Ofsun Vedaları) mətnlərində oxunurdu. Veda nəğmələrinin melodik-intonasiya hissələrinin yazısı - qədim sanskrit dilinin normalarının təsiri altında formalaşmış və bu günə qədər öz görünüşünü saxlamışdır. Melosın/melodiyanın və musiqi qiraətinin birləşməsindən ibarət olan Vedik nəğmələrinin əsasını - yuxarıda və aşağıda səsləndirilən səslərlə genişləndirilən üç səs - miqyas təşkil edirdi. Birdən üçüncüyə qədər olan interval - müqəddəs hesab olunurdu, çünki "3" rəqəmi - əsas tanrıların üçlüyünü ifadə edirdi: Brahma - yarıdıcı, Vişnu - qoruyucu, Şiva - məhv edən.

Musiqi (sanskrit dilində "sangina") - instrumental prinsiplərin, oxumanın və rəqsin sinkretik vəhdətində şərh olunurdu. Musiqi nəzəriyyəsi bölməsində - musiqi dilinin bütün elementləri sistemləşdirilib. Hindistan səssırası yeddi əsas tondan ibarət idi, onların sayı müqəddəs bir mənə daşıyırdı: onlar günəş sisteminin yeddi planeti ilə əlaqəli idi.

Hindistan rəqsi, musiqisi və teatr ənənələri - 2000 ildən çoxdur. Əsas klassik rəqs ənənələri - Bharata Natyam, Kathak, Odissi, Manipuri, Kuçipudi, Mohiniattam və Kathakali - mövzular- mifologiyadan və ədəbiyyatdan götürülür və ciddi təqdimat qaydalarına malikdir.

Diwali - Hindistanın ən böyük və ən əhəmiyyətli festivalıdır. Bu, işıqlar festivalı kimi tanınan beş günlük bayramdır və bayram zamanı onları mənəvi zülmətdən qoruyan daxili işıq simvolizə etmək üçün yandırılır. Holi - rənglər festivalıdır, onu da sevgi festivalı adlandırırlar, o, yazda çox məşhurdur. Ölkədə həmçinin yanvarın 26-da - Respublika Günü, avqustun 15-də -Müstəqillik Günü və oktyabrın 2-də -Mahatma Qandinin doğum günü qeyd olunur.

Ölkədə elm mühüm rol oynayır. Burada dövlət elmi-tədqiqat müəssisələrinin geniş sistemi inkişaf edir, onun şəbəkəsi çoxsaylı özəl elmi-tədqiqat institutları və laboratoriyaları ilə tamamlanır. Onların fəaliyyət sahələri çox müxtəlifdir və həm ənənəvi elmləri - tibb, aqronomluq, baytarlıq, meteorologiya və digərləri, həm də müasir elmləri - nüvə enerjisi, kosmik tədqiqatlar, elektronika sahələrini əhatə edir.

Hindistan mədəniyyəti - müxtəliflik, çox yönlümlülük və çoxqatlılıq ilə xarakterizə olunur ki, bu da onu bir çox yeni mədəniyyətlərin qəbuluna açıq edir. ●

Bibliografiya:

1. Beveridge, Henry. A comprehensive history of India . - Blackie and son (ingilis), 1867. - ISBN 81-85418-45-4.(Beveric Henri. Hindistanın tam tarixi - Blackie and son (İngilis dili) Rus, 1867. - ISBN 81-85418-45-4.)
2. S.F. Oldenburq. Hindistan Mədəniyyəti, - "Elm", Şərq Ədəbiyyatının Baş Redaksiya Heyəti, 1991 - 279.
3. Stenli Yolpert: Hindistan. Tarix. Mədəniyyət. Fəlsəfə, -KoLibri, -2013, -329S.
4. Boys M. Zərdüştilər. İnanclar və adətlər.- İngilis dilindən tərcümə İ.M.Steblin-Kamenski, M. "Elm" nəşriyyatının Şərq ədəbiyyatı baş redaksiyası, -1988, -303S.
5. Bayqasov R.R. Türk dilləri: Altay, Malay-Polinez, Hind-Avropa və Avrasiyanın bəzi digər dilləri ilə qohumluq problemləri. <https://cyberleninka.ru/article/n/tyurkskie-yazyki-problema-rodstva-s-altayskimi-malaysko-polineziyskimi-indoevropeyskimi-i-nekotorymi-drugimi-yazykami-evrazii/viewer>
6. Ensiklopediyalar, lüğətlər.

"Əgər biz Azərbaycanı müstəqil bir dövlət kimi dünyaya yaxşı tanıtmmaq istəyiriksə, Azərbaycanın qədim tarixini, əsrlər boyu keçdiyi yolu gərək həm öz vətəndaşlarımıza, həm də bütün ölkələrdə olan elm adamlarına, respublikamıza maraq göstərən adamlara tanıdaq. Bu sahədə tarixçilərimizin qarşısında çox böyük vəzifələr durur, onların üzərinə böyük məsuliyyət düşür."

Heydər ƏLİYEV

Arvana kurqanı

Mədəniyyətimizin arxeoloji izləri - Arvana kurqanında aparılan tədqiqat işləri barədə müsahibimiz AMEA-nın Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Anar Ağalarzadədir.

- Anar müəllim, son illər araşdırmalarınızdan bizə məlulub ki, Yardımlı rayonunda tarixin müxtəlif mərhələlərinə aid kurqanlar mövcuddur. Bu abidələri birləşdirən oxşar və fərqli cəhətlər nədir?

- Əvvəla, deyim ki, Yardımlı rayonu arxeoloji abidələrlə çox zəngin olan ərazidir. Burada tarixin müxtəlif dövrlərinə aid sıx şəkildə yerləşmiş abidələrin çoxluğu Yardımlını Azərbaycanın digər ərazilərindən fərqləndirən səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biridir. Çox ehtimal ki, bunun da ən başlıca səbəbi bölgənin əlverişli təbii və mülayim iqlim şəraitidir. Bu ərazilər tarixi torpaqlarımız olan Cənubi Azərbaycanla həmsərhəddir və şübhəsiz ki, İrənin şimal-şərqiində də oxşar abidələr üstünlük təşkil edir. Qeyd etdiyiniz kimi rayonun adları çəkilən kəndlərində mövcud olan kurqanların sayı yüzlərlədir və şübhəsiz ki, hələ XX əsrin 70-80-ci illərində bu kurqanlar qeydə alınıb. Lakin əsaslı arxeoloji qazıntılar aparıl-

madığı üçün onların hansı dövrə aid olması dəqiq deyildir. Çünki kurqanlar tarixin uzun bir mərhələsində vəfat etmiş insanların şərəfinə ucaldılmış dəfn abidələridir.

- Diqqətimizi cəlb edən 2019-cu ildə qazıntısını apardığınız Arvana kurqanlarıdır.

- Qeyd etdiyiniz kimi 2019-cu ilin yayında biz Arvana kəndinin ərazisində, el arasında Qaryatan deyilən yerdə, dəniz səviyyəsindən 1500 metr yüksəklikdə kurqanların axtarışına başladım. Çünki bu kurqanların üst örtüyü çox da hündür olmayıb demək olar ki, yer səviyyəsi ilə bərabərdir. Ona görə də onları uzaqdan müşahidə etmək qeyri-mümkündür. Axtarışlar zamanı bu tip abidələrin strukturu haqqında abidə mühafizlərinə müvafiq təlimatlar keçdiyimiz üçün onlar demək olar ki, hətta kiçik kurqanı belə tanıyırdılar. Yerli sakinlərdən birinin məlumatı əsasında sahəyə baxış keçirdik və kurqanın mövcudluğu bizə məlulub oldu. Beləcə, bir neçə gün ərzində

biz tapdığımız bu qəbir abidəsinin qazıntısını apardıq. Şübhəsiz ki, qazıntıları xüsusi alətlərlə və ehtiyatla aparmağımız zamanımızı aldı. Qazıntı prosesi bizə göstərdi ki, bu kurqan daş qutu tipli olub dəfn kamerası nəhəng sal qaya daşlarından qurulmuşdur.

- Tapılan daş-qutu tipli kurqanlar barədə nə deyə bilərsiniz?

- Bu tip qəbirlər əsasən dağlıq relyefin xüsusiyyətlərinə görə salınırdı. Qədim insanlar dərk edirdi ki, dağlıq ərazilərdə daima dəyişən təbiət hadisələri salınmış qəbirlərə təsir edə bilər, onları dağıdır, müxtəlif təsirlərə məruz qalardı. Ona görə də qəbirlər daş qutu formasında hazırlanırdı. Arvana kurqanının qazıntısı zamanı maraqlı dəfn adəti üzə çıxdı. Onu deyim ki, buradakı insan dəfni yer səviyyəsindən 1,1 metr dərinlikdən tapılmışdır. Aşkar edilən qəbir çalasında əvvəl üst hissəsində qabları gördük. Biz heç inanmadıq ki, oradan bu qədər zəngin materiallar çıxar. Qeyd edim ki, bəzən kurqanlar aldadıcı olur.

- Niyə? Bəs bu aldadıcı kurqanlar arxeoloqlara abidələrdə qazıntı aparmaq üçün seçim etməkdə çətinlik yaratmırmı?

- Əlbəttə ki, vardır. Amma o dövrdə yalnız kurqanlar çox olub. Məntiq o idi ki, dəfnlər qarət edilməsin. Alimlər deyir ki, tayfalar arasında ədavət və yaxud metala ehtiyac daha çox olduğundan dəfn edilənin qəbri qarət edilmiş. Tarixin hər dövründə insanlar metal və qiymətli əşyaların axtarışında olublar. Çox vaxt qəbirlər açılıb və zinət əşyaları, silahlar oğurlanıb. Məsələn üçün tədqiq etdiyimiz 2 Nəli Arvana kurqanı isə mükəmməl düzümə malik olsa da, lakin qazıntı prosesi onun aldadıcı olduğunu üzə çıxartdı.

- Dəfnlərin qarət olduğuna dair belə dəqiq məlumatlar hardandır?

- Bunu dəfn kamerasında ölünün vəziyyətinin dəyişməsindən bilmək olur. Ən azından alimlər fikirlərini belə izah edirlər. Nəzəriyyəyə görə, qədimdə dəfnlər müxtəlif - bükülü, yarımbükülü, sıx bükülü, arxasıüstə, əllər sinəyə çarpaz və s. formada olurdu. Yəni, insanın dəfn çalasında anatomik vəziyyətinin dəyişməsi buna əsaslı sübutdur.

- Arvana kurqanındakı maddi mədəniyyət nümunələrinin forma və müqayisəli təhlillərinə əsasən tarixin hansı dövrünə və hansı bölgələrə xas olduğu ehtimal edilir?

- Qeyd etdiyim kimi qazıntılar zamanı maraqlı qablar üzə çıxdı. Biz bu materialların təhlilini apardıqda kurqanda tarixin iki ayrı-ayrı arxeoloji mədəniyyətlərinin izlərini tapdıq. Bunlar e.ə. II minilliyin sonu - I minilliyin əvvəllərinə, yəni Son Tunc-İlk Dəmir dövrü Xocalı-Gədəbəy və Talış-Muğan sinxron mədəniyyətlərinə aid artefaktlar idi. Bu tapıntıların elmi mahiyyəti odur ki, bəhs olunan dövrdə hər iki mədəniyyətin tayfaları arasında mədəni iqtisadi əlaqələr olmuşdur. Qabların altından isə arxası üstə uzadılaraq dəfn edilmiş insana məxsus skelet tapıldı. Skeletin bel hissəsində rapira şəkilli qılınc və bir ədəd xəncərin aşkarlanmasına əsasən deyə bilərik ki, bu döyüşçü qəbri olub. Qabların qoyulması isə dövrün dini inancı və axirət dünyasına inamla bağlıdır.

- Hazırda qazıntısı aparılmış Arvana kurqanından ərazidə eynilə digərləri mövcuddurmu?

- Çox təəssüflər olsun ki, salamat qalmayıblar. Ərazidə gedən təsərrüfat işləri zamanı bəlkə də saysız-hesabsız bu tip qəbirlər məhv olmuşdur. Bunu sübut edəcək əlimizdə faktlar da vardır. Belə ki, hələ sovet dövründə aparılmış aerokosmik çəkilişlərin arxiv fotolarına baxdıqda biz eynilə qazdığımız kur-

qanın yaxınlığında bir neçə kurqanların da olduğunu görə bilirik. Lakin hazırda həmin yerlər başdan-başa əkin sahələridir. Beləcə kiçik kurqanların izi itməklə onların araşdırılması da mümkün olmur.

- Məlum olduğu kimi, Arvana kurqanından tapılan insan kəlləsi tədqiq olunmuş və maraqlı elmi nəticələri üzə çıxmışdır. Bu insan kəlləsinin bu günədək Azərbaycan ərazisində tapılan antropoloji nümunələrdən əsas fərqi nədir?

- Arxeoloji qazıntılar nəticəsində Azərbaycanda tapılan digər antropoloji nümunələr demək olar ki, dünya miqyasında süni intellekt formasında bərpa edilməyib. Bu, bir ilk idi ki, bizim aşkarladığımız insan kəlləsi süni intellektlə bərpa edilmişdir. Siz bunu "Ancestral whispers" adlı laboratoriyanın internet səhifəsindəki xəritəsində də açıq-aydın görə bilərsiniz. Sözüün həqiqi mənasında Yardımlı nümunəsi Azərbaycan arxeologiya və antropologiya elmi üçün yenilikdir. "Ancestral whispers" ("Əcdadların pıçıltsı") adlanan bu laboratoriya bütün dünyada tapılan antropoloji nümunələri seçim edərək araşdırır və insan kəlləsinin rekonstruksiyası əsasında onun üz cizgilərini bərpa edə bilər. Burada əsas məqam odur ki, gərək həmin kəlləni tədqiq edən antropoloq nümunənin ölçü metodlarını düzgün versin. Bu zaman proses uğurla başa çata bilər. Müsbət haldır ki, Azərbaycan ərazisindən tapılan Arvana kəlləsi də qeyd etdiyimiz kimi sifət quruluşu baxımından bərpa edilib (Şəkil 4).

- Bu rekonstruksiya və süni intellektlə kəllə sümüyünün bərpasını siz özünüz müraciət əsasında etdirmisiz?

- Xeyr, bu çox bahalı bir prosesdir. Bizim üçün çox gözəl fürsət də məhz bu oldu ki, həmin elmi tədqiqatlarımıza əsasən Arvana kəlləsi "Yardımlı Late Bronze Age" adı ilə rekonstruksiya edilib. Bu insan kəlləsi üzərində AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, fiziki antropoloq Dmitri Kiriçenko tərəfindən tədqiqat aparılmışdı. O, bu tədqiqatının nəticəsini xarici jurnallardan birində "Azərbaycanın cənub bölgəsinin qədim tayfalarında damğalama və dekapitasiya" adlı məqaləsində dərc etdirmişdir. Dekapitasiya canlı məxluqun başının kəsilməsi deməkdir. Tədqiqatçının fikrincə, Azərbaycanda hələ ki, dekapitasiya izləri olan Son Tunc - İlk Dəmir dövrünə aid yeganə tapıntı məhz Arvana kəlləsidir. Nəticədə məlum oldu ki, bu kəllə avropoid irqinə mən-

sub hiperdoliokran olub kişi cinsinə məxsusdur və o da məlum olub ki, kəllədə damğalama və dekapitasiya izləri vardır. Dəqiq araşdırmalarla məlum oldu ki, bu kurqanda dəfn olunmuş fərdin başı doğrayıcı soyuq silahın zərbəsilə kəsilib.

- Kəllə sümüyünün üzərində onun kəsildiyini sübut edən əlamətlər hansıdır?

- Antropoloqlar bunu xüsusi nüanslarla təyin edirlər. Adətən anatomik olaraq alt çənənin qulaqla bitişən hissəsindəki sümük dəyirmi olur. Amma Arvana kurqanından tapılan kəllədə bu hissə iti və ülgüç kimidir. Bu da insan boynunun sərt və iti bir alətlə kəsildiyinə işarədir. Təəssüf ki, biz bu sümüyü rentgen edə bilməmişik. Rentgen olanda isə nəticə 100 faiz olur.

Amma bütün hallarda antropoloq apardığı tədqiqatla kəllə sümüyünün mümkün dəqiq ölçülərini vermiş və bu məqalə dünya mətbuatında dərc edilmişdir. Yəqin ki, "Ancestral whispers" elmi laboratoriyası tərəfindən də bu məqalə izlənilmiş və onların diqqətini çəkdiyi üçün kəlləyə əsasən rekonstruksiya işləyib hazırlamışlar. Onlar dünyanın müxtəlif ölkələrində aşkarlanan bütün antropoloji insan tiplerindən çox az sayda nümunə rekonstruksiya ediblər. Cənubi Qafqazda isə bu günə qədər belə nümunə üzərində rekonstruksiya işi yalnız Ermənistanda tapılan iki antropoloji tapıntı üzərində aparılmışdı.

- Laboratoriyanın internet səhifəsində, səhv etmirəmsə, Arvana antropoloji nümunəsinin "Həsənlü" ya "Armenian" olduğu tərəddüdlə yazılıb. Bəs, bu barədə siz onlara müraciət etmisinizmi?

- Bəli, onlar bu müqayisəni ediblər. Həsənlü İrənin, digəri də adından görüldüyü kimi Ermənistandır. Burda biz nə qədər onlarla əlaqə yaratmağa ça-

lişsaq da cavab ala bilmədik. Dəfələrlə elektron məktub yazmışıq, amma cavab verilməyib. Əslində, çox dərinə getsək, bu, böyük problem də deyil. Söhbət ibtidai icma quruluşundan gedir. Laboratoriya məhz bizdən əvvəl Ermənistandan və İrandan olan nümunələri araşdırdığı üçün antropoloji olaraq onun öncəki bərpalarından olan nəticələrlə müqayisə etməyə çalışıblar. Lakin nəticə etibarilə onlar özləri də bunu qeyri-müəyyən şəkildə və sual işarəsi ilə yazıblar.

Rekonstruksiya edilən sərt çənə cizgili, uzun si-fət quruluşlu, əlləri iri olan insan tipologiyası bu gün də Yardımlının Arvana kəndində yaşayan insanlara oxşarlığa malikdir. Bu antropologiyaya əsasən deyə bilərik ki, ən azı 3000 il öncə insanlar burada məskunlaşmışlar. Arxeoloji qazıntılar bizi bu tarixə aparır və bu tarix get-gedə qədimləşə bilər.

- Bu tapıntıyı növbəti mərhələdə nə gözləyir? Hansı addımları atmağı düşünürsünüz?

- Biz həmin skeletdən kiçik nümunə götürmüşük və onu dünyanın aparıcı radiokarbon laboratoriyalarından birinə göndərməklə insanın yaşını müəyyənləşdirə biləcəyik. Yaxın gələcəkdə bizə bu və ya digər işləri görmək üçün ciddi maliyyə vəsaiti lazımdır. Əgər aidiyyəti qurumlar bu kimi araşdırmalara zəruri olan maliyyə vəsaitini ayırsalar bir çox elmi məsələlərin açılması mümkün olacaqdır.

- Bəs, bizdə nə üçün bu cür araşdırmaların nəticələrini əldə edəcək laboratoriyalar yoxdur?

- Hazırda Elm və Təhsil Nazirliyinin nəzdində Radiasiya Problemləri İnstitutu fəaliyyət göstərir. Bu İnstitutun tərkibində 10 saylı laboratoriyanın "Arxeoloji obyektlərin radioizotop tarixləndirilməsi" qrupu çalışır. Dosent Sahib Məmmədovun rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərən qrup bu istiqamətdə bir çox işlər görürlər. Onlar dünyanın müxtəlif laboratoriyaları ilə əlaqə yaratmağa çalışırlar. Lakin bu gün həmin institutdakı laboratoriya dünya standartlarına cavab vermir. Açıqı deyək ki, orada gənc və savadlı kadrlar var, amma onların fəaliyyəti üçün zəruri şərait və cihazlar yoxdur. Şübhəsiz ki, Azərbaycan elminin də bu cür müasir laboratoriyalara çox ehtiyacı vardır. Şəxsən mənim tədqiqatlarımdan çoxlu sayda yaşını, DNT-ni müəyyənləşdirilməsini istədiyim nümunələr qalmışdır. Əgər gələcəkdə bu cür laboratoriyalar yaradılsa, biz Azərbaycan tarix elmində bir çox açılmamış sirlərin üzə çıxmasına nail ola bilərik.

Bu gün dünyanın hansısa ölkəsində elmi jurnallara məqalə göndərəndə məqalə elmi rəyə gedən zaman bizdən laboratoriya nümunəsi soruşulur. Xüsusilə də radiokarbon nəticəsi tələb edirlər. Əksər hallarda bunlar olmayanda elmi işlər qeyri-ciddi sayılır və onların çapından imtina edilir. Dünyaca nüfuzlu elmi jurnallarda çıxan məqalələrə baxsanız, hamısının altında tapıntıların bütün laboratoriya nəticələri qeyd edilir.

- Yardımlıdan sonra növbəti hədəfiniz hansı istiqamət olacaq?

- Növbəti hədəfimiz Azərbaycanın bu günə qədər çox zəif öyrənilmiş cənub-şərq bölgəsini bütünlüklə tədqiqatlara cəlb etməkdir. Ümumilikdə götürsək, Azərbaycanın bu bölgəsində XX əsrin 60-70-ci illərində əsaslı arxeoloji qazıntılar yalnız Muğanda aparılıb. Təəssüf ki, dağlıq hissədə çoxlu sayda abidələr qeydə alınsa da, lakin onların heç birində arxeoloji tədqiqatlar aparılmayıb. Şübhəsiz ki, biz gələcək qazıntılarla haqqında bəhs etdiyimiz bölgənin dağlıq hissəsinin tunc dövrü cəmiyyətlərinin məskunlaşması mərhələsini izləyə biləcəyik. Bunun üçün isə bizə zaman lazımdır. ●

Müsahibəni apardı:

Sərvan KƏRİMOV

"Elm və həyat" jurnalının əməkdaşı

İlhami CƏFƏRSOY

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
filologiya elmləri doktoru

Latın, yoxsa Aran əlifbası?

Dünya ölkələrinin az qala yarısı latın əlifbasından istifadə edir. Verilən proqnozlara görə, 2050-ci ilə qədər Çin, Yaponiya, Rusiya kimi böyük dövlətlər də latın əlifbasına keçid haqqında qərar qəbul edəcəklər.

Latın əlifbasını latınlarmı yaratmışdır? Ümumi-ləşmiş elmi fikrə görə, latınlar yunanlardan sonra antik mədəniyyətin yaratıcılarıdır.

Ancaq qədim Misir və yevrey mənbələrinin tədqiqi göstərir ki, yunan və latın mədəniyyətinin bünövrəsini Aran müdrikləri qoymuş, sonra həmin təməl üzərində Avropa sivilizasiyası yüksəlmişdir.

Aran müdrikləri Balıx çayının Fərat çayına töküldüyü yerdən Finikiyaya gəlmiş, orada yaratdıqları 22 hərfdən ibarət əlifbanı Beotiyaya, Olimpə aparmışlar, sonra yunan filosofları 3 işarə artıraraq həmin əlifbanı yunan əlifbasına çevirmişlər. Bu tarixi hadisə Troyanın işğalından qabaq baş vermişdir.

M.Maspero yazır: - Əfsanəyə görə, finikiyalı Aran Beotiyanın mərkəzində Tepe şəhərini salmış, yaratdığı əlifbanı Finikiyadan Elladaya aparmışdır.

Arximandrit İeronim (IV əsr) yazır ki, Müdrik Aran Finikiyada yaratdığı əlifbanı Elladaya Troyanın işğalından bir az qabaq gətirmişdir.

Troyanın işğalı və İlionun süqutu eradan öncə 1334-cü ildə baş vermişdir. O zaman Yunanıstanda indiki yunanlar yaşamırdılar. M.Maspero yazır: -Müdrik Aranın Olimpə, Fivdə, Beotiyada saldığı koloniyalar dorilərin gəlişinə qədər qalmasa da, onun yaratdığı din və mədəniyyət ilk Ellada irqinin formalaşmasında mühüm rol oynadı.

"Yunanıstan və Roma" kitabının 1872-ci il nəşrində deyilir: - Aran və İr müdrikləri övvəl Misir heroqliflərini, sonra heroqliflər əsasında Finikiya əlifbasını yaratmışlar. Çoxları bu barədə sussalar da, İ.İ.Şopen birmənalı şəkildə bildirir ki, həmin İr və Aran nəsillərinin qalıqları indiki türkmənlərdir.

Aran, Ay, İver (yəhudi) dillərində göyə gök, yerə yer, yer altına kur, dan yerinə tan allaha tanrı, dinqir, suya su, vulkana atma, tut ağacına tut, qoz ağacına koz, fındığa bunduk, əncirə incir, süvariyyə atlı, ələ el, qola kul, taxıla ta, təmizə tamis, səhərə sahar, ölümsüzlüyə olum, ehrama taş, fırona pir, qartala kuş, bayquşa bay, keçiyə eç, itə

it, pişiyə muş, filə pil, oğula apeu, qıza xer, təndirə tantir, hakimə aqa, qadına xat, həmişəyaşıl ağaclara yaş, daşyonan ustalara kesen, erkək cinsinə er, diş cinsinə am, ti, ocağa ocaq, alova alev, dəmirə tebir və s. deyirdilər.

Yunan keşişləri 367-ci ildə Misirə gəlib, Sərab kitabxanasını yandırdılar. Həmin kitabxanada minlərlə Aran türklərinin dilində yazılmış kitablar saxlanırdı. O kitablar əlimizdə olsaydı, biz Aran, Ay, Yevrey və Türk dillərinin qohumluğunu daha tutarlı faktlarla sübuta yetirə bilərdik.

O ki qaldı latın əlifbasına, o, birbaşa Aran əlifbasından törəməmişdir. Etrusklar Aran əlifbası əsasında öz əlifbalarını yaratmış, sonra onu Kiçik Asiyadan İtaliyaya aparmışlar. Bu barədə e.ö. I əsrdə yaşamış Mark Terenti Varron "De lingua latina" əsərində məlumat vermişdir.

ARAN ƏLİFBASI ƏSASINA YARADILAN ƏLİFBALAR

İ.İ.Şopen yazır: - Aran e.ö. XV əsrdə Olimpi tutanda Uzia öz donanması ilə İtaliyaya gəlib çıxdı. Uzia Uz nəslinin patriarxi deməkdir. Onun adı yevrey mənbələrində Ozia və Azaria formalarında yazıya alınmışdır.

Bu məlumat onu göstərir ki, bizim Aran nəslə Elladanın, Azər nəslə İtaliyanın yunanlara və latınlara qədərki mədəniyyətinin yaratıcılarıdır.

Henrix Qrets 1907-ci ildə Odessa şəhərində nəşr olunan "Yevreylərin tarixi" kitabının ikinci cildində yazır ki, Azar və Uz eyni patriarxin adıdır.

Bu məlumatı Z.A.Raqozina da təsdiq edir. O, 1902-ci ildə Sankt-Peterburqda nəşr olunan "Assuriya tarixi" kitabında yazır ki, qədim mənbələrdəki Uzia və Azaria eyni etnosun adıdır. Uzia Azarianın qısa formasıdır.

İtaliyada latınlara qədərki mədəniyyətin yaratıcıları - Şuşa, Azər, Durna və b. nəsillər latınlar arasında əriyib it-sələr də, onların dilindən Roma dövrü latın şairlərinin əsərlərində çoxlu sözlər qalmışdır. Həmin şairlər Publi Maron Vergili, Sili İtalik, Mark Bakuvi, Siciliyalı Təndir və başqalarıdır.

Aran (Qədim Finikiya) əlifbası	Səs-lər	Arxaik yevrey əlifbası	Səs-lər	Karfağen əlifbası	Səs-lər	Qədim yunan əlifbası	Səs-lər	Latin əlifbası	Səs-lər
𐤀	a	א	a	𐤁	a	Α Δ Α	a	A	a
𐤁	b	ב	b	𐤂	b	Β Δ Β	b	B	b
𐤂	q	ג	q	𐤃	g	Γ Γ	q	C	k, g
𐤃	d	ד	d	𐤄	d	Δ Δ	d	D	d
𐤄	e	ה	e	𐤅	e	Ε Ε	e	E	e
𐤅	v	ו	v	𐤆	v	Υ Φ Υ	v, f	F	f
𐤆	z	ז	z	𐤇	z	Ζ Ζ Ζ	z	Z	z
𐤇	h	ח	h	𐤈	h	Θ Η Η	h	H	h

Domokoş Varqa. Budapeşt, 1973, 1979, s. 155

Publi Maron Vergilin "Eneida" eposu Kiçik Asiyanın iltisacı dillərindən alınma sözlərlə doludur. Həmin sözlərin kiçik istisna ilə hamısı çağdaş türk dillərində işlənməkdədir.

kuria - Eney Troyanın işğalından sonra Siciliya adasına oradan İtaliyaya gəlir. Tiber (Tibr) çayının dənizə töküldüyü yerdə xalq yığınağı keçirir. Vergili yazır ki, həmin yığınağı troyalı köçkünler kuria adlandırırlar. Kurqurultay sözünün köküdür.

çupçiya - Vergilin "Eneida" əsərində cadugər qadın. Bu söz indiyədək dilimizdə çöpçü formasında qalmaqdadır. Cadugərlər, falçı qadınlar çöpçülükdə də məşğul olurdular.

ocaqae - ocaq, dəmir əridilən soba. N.Y.Marr yazır ki, Yafəs sözü olan ocaq qədim yunan və latın dillərinə keçmiş, orada ocaqae formasında işlənmişdir. Latın dilində -ae adlıq hal şəkilçisidir.

Azərbaycanda, Türkiyədə, Türkmənistanda Ocaqçı, Soba kəndlərinin olması göstərir ki, türklər çörək bişirdikləri, dəmir əritdikləri sobaları müqəddəsləşdirmiş, nəticədə həmin adlar etnik adlara çevrilmişdir.

Altay türkləri dəmir əritdikləri sobaları yadlardan gizli saxlayırdılar. Çünki onların varlığı, diriliyi sobalardan asılı idi.

Soba eyni zamanda ocağa sitayiş edən babalarımızın elitar nəsilərdən birinin adı idi. Onlar Türkiyənin cənub-şərqi xetlərdən qabaq yaşayırdılar. E.ö. XIII əsrdə Xett dövləti zəifləyəndə Soba nəslə irəli çıxdı və çar Davidlə vuruşa-vuruşa İndeyanın qonşuluğunda öz dövlətlərini bərpa etdi.

İsraillərlə qanlı döyüşlər aparən Soba nəslə bəzi mənbələrdə Aram Soba adlandırılır. Bu da onu bildirir ki, onlar e.ö. XI-X əsrlərdə arameylərin bir hissəsini özlərinə tabe etmişdir.

San ata - etrusqların kübar nəsilərindən biri, latınlar onların adını senate formasında öz dillərinə daxil etdilər. Latın dilindəki senat, senator sözləri etrusqların san ata, yəni şanlı ata sözündən törəmiş, sonra Avropa dillərinə keçmişdir.

principes - birinci adam, lider Avropa dillərindəki prins titulu Eneylə birlikdə Troyadan İtaliyaya gələn asiyalı etnosların dilindən alınmışdır.

Oljas Süleymanov yazır ki, latınların primus titulu türk dillərindəki birinci sözündən törəmişdir.

tunica - köynək. Türk dillərində paltara don, ton deyilir. Dədəmiz Qorqudun kitabında tonatdı, yəni geyindirdi feili vardır. Yalnızlıq görsə, tonatdı.

baltium - kəmə. Baltium adlanan kəmə belə qurşanırdı. Baltium hərbi termininin kökündə bel sözü durur.

kapular - saxsı qab-qacaq. Latınlar qablar sözünü kapular formasında mənimsəyiblər. O da maraqlıdır ki, bu sözün sonundakı -lar şəkilçisi olduğu kimi qalmışdır.

diphthera - yazı yazmaq üçün keçə dərisindən hazırlanmış vərəqlər. Bu söz yunan dilində tephteri formasında işlənmişdir.

Dephteri türkcə tep-təpmək, cızmaq, teri-dəri sözlərindən törəmişdir. Aran müdrikləri depderi adlandırdıqları vərəqlərə yazdıqları əlifbanı Elladaya aparmışlar.

apa - Vatikan kilsəsinin başçıları əvvəl papa yox, apa titulu daşıyırdılar. Sonradan apa adını papa ilə əvəz etdilər.

Apa sözü bəzi türk dillərində ata, bəzilərdə ana xətilə əcdadları bildirir. Buna uyğun olaraq Azərbaycan dilində əbə-əcdad sözü vardır.

Toskana əsilli Toğrul 1075-ci ildə Roma papası seçiləndə papa yox, apa titulu almışdı.

kefalu - Siciliyada qədim şəhər və monastır. Baron Carra de Vaux yazır ki, sonralar o qala Çefalu adlanırdı. Kefalu qafa tasına sitayiş edənlərə deyilirdi. Albaniyada onların Kafa adlı mahalı, Kavaxan adlı qalası vardı.

Kavaxan qalası Mxitar Qoşun zamanına - XIII əsrə qədər qalırdı. Başqa bir Kafa şəhəri Krimda salınmışdı. X əsrdə burada karaim türkləri yaşayırdılar.

aqer - tarla. Türk dillərində bu söz indi eker, əkər formalarında işlənir. Əkər və əkin eyni köklü sözlərdir.

semen - toxum. Bu söz indi dilimizdə səməni və çəmənlərində işlənir.

turduş - eşşək balası. Eşşəyə toş deyirik ki, getsin. Turduş türk dillərindəki tur "bala", toş "get" sözlərindən törəmişdir.

turma - Roma ordusunun 32 nəfərlik ön hərbi dəstəsi. Turma hündür boylu, zəhmli əsgərlərdən seçilir, düşmənin zərbələri qarşısında dururdu.

yapança - turma bölüyünün üst geyimi, qalın göndən hazırlanırdı.

Qədim rus salnamələrində qırpaq əsgərlərinin geydikləri göndən paltara yapança deyilir. Yapança, yəni yapınıcı türk sözüdür.

Bizim Aran əlifbası əsasında yunan və latın əlifbaları, yunan əlifbası əsasında Kiril əlifbası tərtib olunmuşdur. ●

Aqil ƏHMƏDOV

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Nəsillərə nümunə

II Dünya müharibəsi bir çox xalqların genofonduna neqativ təsir göstərəcək qədər miqyası geniş, milyonlarla insan taleyinin naməlum qalması faktları ilə zəngindir. Ötən illər ərzində aparılan araşdırmalar və dövrü tədqiq edən mütəxəssislər tarixi qələbənin üzərindən uzun vaxt keçməsinə baxmayaraq, ağrı və acıların, savaşı buraxdığı izlərin hələ də xatırlandığını göstərir. Müharibənin gətirdiyi məhrumiyyətlər, yaxud döyüşün hərbi, siyasi, sosial-iqtisadi zərərləri hələ də bir sıra tədqiqatlara mövzu olur, gün üzünə çıxarılan arxiv sənədləri bir çox mətləblərdən xəbər verir. Müharibənin insanlara yaşatdığı çətinliklərə və maneələrə baxmayaraq, səngərlərdə müxtəlif xalqlarla çiyin-çiyinə vuruşmuş, qəhrəmanlıq dastanları yazmış azərbaycanlı zabıt və əsgərlərin sayı az olmamışdır. Əksinə II Dünya müharibəsi qəhrəmanlarının ömür və döyüş yolu yeni əsərlərin yazılmasına əsas yaradır.

Sovet tarixi Azərbaycanda 70 illik, bir əsrə yaxın dövrü əhatə edir. Həmin illər respublikada kifayət qədər ziddiyyətlər və rejimin xəyanətlərlə müşahidə olunmuşdur. Xüsusilə sovetləşmənin ilk illəri Azərbaycanda milli ruhlu insanların, ziyalıların edam olunması ən yaxşı halda sürgünlərlə əvəz olunmuşdur. Sonrakı illərdə də azərbaycanlı intellektualların və vətənpərvər insanların təqibləri davam etmişdir. Yüzlərlə ailələr gözü yaşlı və başsız qalmış, maddi çətinliklər, sosial müdafiənin aşağı səviyyədə olması kommunist təfəkkürünün qurucu yox, milli və mənəvi dəyərlərə qarşı çıxan, dağıdıcı və bəşər tarixinə qanlı hakimiyyət kimi daxil olmasına rəvac vermişdir. Bu səbəbdən, tədqiqat aparmaqda məqsədimiz sovet ideologiyasının təbliğinə deyil, əksinə Rza İsayev kimi unudulmuş və tarixin dərin qatlarında saxlanmış, qəhrəman Azərbaycan oğullarını gənclərə tanımaq, onların döyüş əzmini, cəbhə meydanlarında faşizmə qarşı istifadə etdikləri

taktik gedişləri, zəruri məlumatları çatdıraraq tariximizin kiçik bir parçası olan müharibə ilə bağlı maarifləndirməkdən ibarətdir.

Bu uzun və məşəqqətli savaş yolunda Azərbaycan xalqı yaxından iştirak edərək yüz minlərlə gənci qızgın döyüşlərin aparıldığı cəbhə meydanlarına göndərmişdir. Onların əksəriyyəti yaralı, yaxud sağlam geri dönsələr də bir çoxları itgin düşmüş, həbsə məhkum olunmuş, bir sözlə taleyi hələ də naməlum qalan azərbaycanlılar haqqında məlumatlar məhdud, demək olar ki, yox dərəcəsindədir. Bununla yanaşı, Rusiya Müdafiə Nazirliyinin Mərkəzi Arxivinin elektron dövrüyyəyə buraxdığı arxiv materialları II Dünya müharibəsi illərində döyüş rəşadəti göstərmiş, yüksək orden və medallarla təltif olunmuş azərbaycanlılar haqqında informasiya almaq baxımından əvəzsiz mənbə rolunu oynayır. Belə Azərbaycan oğullarından biri, cəsur döyüşçü, 1 yanvar 1916-cı ildə Vətənin cənnət guşələrindən - Qubanın Zizik kəndində

anadan olmuş İsayev Rza Qaraxan oğludur. İgid azərbaycanlının doğulub boya-başa çatdığı kənd hələ XX əsrin əvvəllərində qəhrəman oğulları ilə şöhrət qazanmışdır. Yaxın tarixdən bizə məlum olan polkovnik Əlibəy Harunbəy oğlu Zizikski (1876-1929) 1918-ci ildə bolşevik və daşnakların dinc azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımına biganə qalmamış, silahlı dəstələr təşkil edərək Bakı yaxınlığında, eləcə də Quba dağlarında istehkam quraraq vuruşmuş, düşməne qarşı qətiyyətli mübarizə aparan qəzanın tanınmış bəy nəslindən olmuşdur. O dövrdə Rza İsayevin cəmi iki yaşı var idi və Əlibəyin döyüş ruhunu, torpağa, elinə-obasını bağlılığını uşaqlıqdan əxz etmiş vətən oğlu Rusiyanın uzaq Pribaltika cəbhələrində şərəfli döyüş yolu keçərək yaddaşlarda yaşamaq haqqı qazanmış azərbaycanlılardan sadəcə biri idi. Onun kimi yüzlərlə azərbaycanlı oğullar II Dünya müharibəsi illərində, döyüş meydanlarında şücaət göstərsələr də üzə çıxarılmaması, haqlarında sənədli bioqrafiyaların yazılmaması hazırkı mövzunun vətən tarixşünaslığı üçün nə qədər əhəmiyyət daşıdığını göstərir.

Qubanın Zizik kəndi həmçinin I Qarabağ döyüşlərində şəhid olmuş Əliheydər Rüstəmov (1974-1993) və 44 günlük II Qarabağ müharibəsində şəhadətə ucalan, "Vətən Müharibəsi Qəhrəmanı" yüksək statusuna layiq görülən sərhəd kəşfiyyatçısı Şahin Allahyarovla da (1993-2020) tanınır, şöhrəti eldən-elə gəzir. Bizim haqqında tədqiqat apardığımız qəhrəman isə Zizikin II

Dünya müharibəsi igidlərindən birinin ömür və döyüş yolu, cəbhə gündəliyindən bəhs edir.

Hazırda mübariz Rza İsayevin doğulduğu gündən 107, vəfatından isə 26 il ötür (1997). İki onillikdən yuxarı vaxt keçməsinə baxmayaraq, onun cəbhələrdə, döyüş meydanlarında göstərdiyi hünər və yüksək rəşadəti haqqında xoş xatirələr, məqalələrdə və şəkildə gördüyünüz sənədli bioqrafik tədqiqatda geniş təhlillər aparılaraq öz əksini tapmışdır. Təkcə 1944-cü ildə layiq görüldüyü "İgidliyə görə" medalı və "Şöhrət" ordeni Rza İsayevin düşmənlə mübarizə cəbhəsində nə qədər ayıq-sayıq və yüksək təltiflərlə mükafatlandırılan azsaylı soydaşlarımızdan biri olduğunu göstərir.

Mürəkkəb müharibənin yaşandığı 2-ci və 3-cü Pribaltika cəbhələrində düşmənlə üz-üzə dayanan, sərhəd kəşfiyyatçısı və sərrast atıcı kimi arxiv sənədlərində qeydlərə, təltif və rəqəllərinə rast gəlinən Rza İsayev haqqında kiçik yazı ilə başladığımız tədqiqat dövrü nə az, nə çox düz beş ilimizi bu şərəfli işə səfərbər etdi. Haqqında fərziyyələrdən daha çox faktların üzə çıxarılması tədqiqatın ikinci mərhələsində daha çox faydalı oldu və yuxarıda adı çəkilən məlum arxivin təqdim etdiyi mühüm sənədlər Rza İsayevin onlarla alman hərbi qulluqçusunu məhv etdiyini, işində nə qədər məsuliyyətli, nizam-intizamlı, hərbi işini dərindən mənimsədiyini göstərir.

Şəkildə gördüyünüz 496 səhifə həcmində, yeddi fəsildən ibarət "Şərəfli ömür və döyüş yolu" adlı sənədli bioqrafiyanın birinci fəslə "Rza

İsayevin həyatı", uşaqlıq, gənclik illəri, şəcərə tarixindən bəhs edir. "Zizikdən Pribaltika cəbhələrinə" adlanan ikinci fəsil Vətən oğlunun cəbhə həyatına həsr olunub və kitabın əsas məzmununu təşkil edir. Kitabın üçüncü fəslə "Rza İsayevin təltifləri" adlanır. Burada qəhrəman azərbaycanlının müharibə illərində göstərdiyi rəşadət, qüsursuz kəşfiyyatçı və atıcı kimi hərbi xidmətinin nəticəsində, təltif olunduğu orden və medallar, onların vəsiqələri, təltif və rəqələri, hərbi hissənin əmrləri öz əksini tapır. Hər bir təltif ayrı-ayrılıqda, paraqraflara bölünərək şərh olunur. Kitabın "Yaralı qızıl əsgər" adlanan dördüncü fəslə müharibə illərində müvəqqəti təxliyə hospitallarının təşkili ilə başlayır. Fəsilə Rza İsayevin Pribaltika döyüşlərinin birində sağ bud sümüyündən aşağı, diz nahiyəsindən ciddi yaralandığını təsdiq edən iki arayış tədqiqatçı cəlb edilmişdir. Burada Rza İsayevin 9 ay ərzində müalicə aldığı, Yaroslavl şəhər hospitalı haqqında kiçik qeyd və hospitalın şəkli təqdim olunur. Kitabın "Zizikin müharibə veteranları" adlı beşinci fəslində Rza İsayevin müharibədə iştirak etmiş 142 həmkəndlisi (66 nəfərin döyüş yolu, təltifləri, itgin düşən, vəfat edən, xidməti yeri dəyişilən, məhkum olunanlar) haqqında sənədlər təhlil olunmuşdur. 32 nəfərin müharibədə iştirakına dair sadəcə ad, soyadları və ya ata adları aşkar edilmiş, 44 nəfər kənd sakininin 1941-1945-ci illərə əsasən, müharibə dövrü yaşları (18-55) qəbir daşları üzərindən müəyyən olunmuş və siyahı kitaba əlavə olunmuşdur. Kitabın "Müharibədən sonrakı illər" adlanan altıncı fəslində Rza İsayevin ağır müharibə illəri başa çatdıqdan sonrakı dövrdə həyatına, haqqında döyüş xatirələrinə nəzər salınır. Kitabın sonuncu, "Rza İsayevin ailə arxivindən" adlanan yeddinci fəslində qəhrəman qazinin şərəfli ömür yoluna diqqət yetirilir. Ailə dəyərləri, fotoları, ömürgün yoldaşı - Zizik kəndinin ilk şəfqət bacılarından olmuş Sərvinaz İsayeva, övladları, sovet ordusunda xidmət etmiş və I Qarabağ döyüşlərində düşmənlə vuruşmuş çavuş nəvələri haqqında məlumat verilir.

Kitabın "Nəticə" hissəsində tədqiqatçı yekun vurulur. Burada atıcı və kəşfiyyatçı Rza İsayevin ömür və döyüş yolu ümumiləşdirilərək tədqiqat

boyu alınan müsbət nəticələr sadalanır. "Əlavələr" bölməsində Rza İsayevin təltif olunduğunu təsdiq edən arxiv materialları, sosial vəsiqələri, ailə yadigarı olan əşyaların fotosu, qəhrəman veteranın əmanət kitabçasından fraqment, Rza İsayevin Zizik kəndindən olan dostları və həmkəndliləri də daxil olmaqla, təltif olunan qubalı veteranların şəhər arxivindən əldə olunan bütöv siyahısı, qəhrəman haqqında "Elm" qəzetində nəşr olunmuş "Şöhrət" ordenli atıcı və kəşfiyyatçı" adlı məqalə öz əksini tapır.

Kitab AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun 26 yanvar 2022-ci il tarixli elmi şurasının qərarı ilə nəşrə tövsiyə olunmuşdur. Tədqiqatın elmi redaktoru, məsləhətlərini bizdən əsirgəməyən, Azərbaycanın sovet dövrü tarixi üzrə mütəxəssis, t.e.d., professor Mais Əmrahov, həmçinin rəyçilər - dövrü araşdıran t.ü.f.d., dosent İlqar Niftəliyev və polkovnik, siy.e.ü.f.d, dosent Cəlil Xəlilovdur.

2020-ci ilin Vətən müharibəsində tarix yazan Azərbaycan şəhidlərini rəhmətlə anaraq qeyd etmək lazımdır ki, babalarımızın faşizmlə mübarizədə göstərdikləri hünər və cəsarət müasir dövrdə unudulmur, onların yaşayıb yaratdıqları döyüş dastanları XXI əsrdə gənclərdə düşmənlə mübarizədə inam və ruh yüksəkliyi aşılayır.

Hazırda II Dünya müharibəsi veteranlarının postsovet məkanında, eləcə də Azərbaycanda sayları kəskin şəkildə azalmaqdadır. Həyatda qalan müharibə iştirakçıları ilə aparılan müsahibələr, yaxud vəfat etmiş veteranların döyüş irsinin öyrənilməsi yeni və bilinməyən, maraqlı tarixi faktların üzə çıxarılmasında əvəzsiz mənbələrdir. Bu səbəbdən, qəhrəman Vətən oğlu Rza İsayev dövrünün igidlikləri ilə yadda qalan və yüksək təltiflərə layiq görülən azsaylı azərbaycanlılardan biri kimi tanınmaqda davam edəcək. Gənclərimizin vətənpərvər ruhda böyüməsində belə dəyərli insanların ömür və döyüş yolu vəfatından sonra da nümunə təşkil edir. Rza İsayev və silahdaşları, II Dünya müharibəsi illərində döyüş rəşadəti ilə seçilmiş soydaşlarımız haqqında araşdırmalar davam edir. Növbəti tədqiqat və elmi-publisistik məqalələrdə üzə çıxarılan qəhrəman azərbaycanlılar haqqında məlumatlar təqdim olunacaq. ●

Когда душа души коснется словом...

*Сотри случайные черты -
И ты увидишь: мир прекрасен...*

(Александр Блок)

Недавно в Музее-квартире Абдуллы Шаига состоялся творческий вечер поэтессы Афаг Рафиг гызы. Открыв мероприятие вступительной речью, директор музея, заслуженный работник культуры Улькер Талыбзаде вкратце рассказала о руководимом ею очаге культуры. Основположником Музея-квартиры Абдуллы Шаига, сообщила Улькер Талыбзаде, является продолжатель традиций классика, исследователь, составитель и издатель сборников произведений Шаига, выдающийся литературовед, сын классика академик Камал Талыбзаде; музей был создан в 1991 году накануне 110-летнего юбилея Абдуллы Шаига.

Директор музея отметила, что в этом доме великий азербайджанский поэт, писатель, драматург, переводчик, известный публицист, педагог и просветитель, один из основоположников национальной детской литературы Абдулла Шаиг жил со своей семьей с 1916 по 1957 год, и в его стенах он написал почти все свои произведения. "Я больше горжусь своей педагогической деятельностью, нежели писательской", - говорил автор первых учебников на родном языке Абдулла Шаиг, возрастивший целую плеяду просветителей, выдающихся деятелей науки и искусства Азербайджана. Учениками Абдуллы Шаига были многие известные личности: Джафар Джаббарлы, Микаил Мушфиг, Рухулла Ахундов, Таги Шахбази Симург, Афрасияб и Шамси Бадалбейли, Мехти Гусейн, Мамед Ариф, маэстро Ниязи, Гамид Араслы, Сулейман Рустам, Мирза Ибрагимов, Юсиф Мамедалиев, Микаил Рзагулузаде, Мирварид Дильбази и другие. Предметы и документы, принадлежавшие его ученикам, хранятся в различных учреждениях страны, в том числе и в музее-квартире классика.

Улькер Талыбзаде сообщила, что Афаг Рафиг гызы - правнучка сестры Абдуллы Шаига Ругии ханум: "В роду Шаигов все были педагогами, писателями, учеными. И Афаг ханум, будучи продолжателем традиций этой семьи, является и педагогом, и, в то же время, прекрасной поэтессой. С этих двух сторон Афаг ханум продолжает дело своего предка Абдуллы Шаига".

Именно очагу Шаига и посвящено стихотворное произведение "Истоки", с которого начала беседу поэтесса, подчеркнув при этом: "Мне очень волнительно приходиться в дом, где росла моя мама. Все, что касается моей мамы, для меня очень дорого. Когда я представляю себе ее детство, то понимаю, что истоки здесь. И обо всем этом я рассказываю в своих стихах".

Здесь каждый сам свою напишет книгу,
Оставив или не оставив след.
Мне дорог дом, где сохранился свет,
Очаг духовный Абдуллы Шаига...

В течение всего вечера Афаг Рафиг гызы декламировала написанные ею стихи, посвященные маме, а также охватывающие тему любви, семьи, Родины, философии жизни и смерти. Творческий вечер сопровождался видеороликами, в которых были собраны семейные фотографии, звучали стихотворные образцы, повествующие о жизненном пути Афаг Рафиг гызы, мыслях, посещающих автора в связи с тем или иным событием.

Первым циклом стихов, с которым автор выступила перед читателями, был посвящен маме поэтессы, доктору филологических наук, профессору Гюльтекин Султановой. Душевные, полные печали стихи не оставили никого из присутствующих равнодушным. Именно в этом и заключается истинная сила слова, которое затрагивает самые глубинные чувства каждого человека.

...Я наплакала целое море,
Все казалось, что жизнь моя - драма,
Лишь теперь поняла цену горя,
Попрощавшись с тобою, мама.

Фото: Анна Ибрагимбекова

Декламируя стихи о Родине, автор отметила: "Так получилось, что мы с вами живем в такое время, когда одно историческое событие сменяет другое. Именно эти исторические события показали нам, насколько мы можем сплотиться, насколько мы можем быть сильны и насколько мы любим свою Родину". Произведения, посвященные Родине, в частности - городу Шуша, великой Победе, одержанной в ходе Отечественной войны, читали как сама автор, так и ученица Средней специальной музыкальной школы имени Бюльбюля Азиза Магеррамова.

Нам не забыть тот месяц, день и час,
Когда обрел покой шехидов прах.
И слезы радости и гордости из глаз,
И Флаг наш над землею Карабаха.

Когда еще только начинающий поэт Дмитрий Мережковский читал свои стихи великому русскому писателю Федору Михайловичу Достоевскому, тот воскликнул: "Чтобы хорошо писать, страдать надо, страдать!". Этот эпизод я вспомнила, когда Афаг Рафиг гызы рассказы-

вала читателям о самом процессе творчества: "Меня всегда спрашивают, а как вы пишете? Чаще всего я пишу, когда мне плохо, грустно, больно. Однако это не всегда так бывает. Очень часто меня вдохновляют фотографии...".

После этого началась самая интересная для меня часть творческого вечера, так как я очень люблю изучать взаимосвязь между различными видами искусств. Афаг Рафиг гызы продекламировала ряд стихотворений, навеянных фотографиями, автором которых является супруга покойного писателя и драматурга Максуда Ибрагимбекова, директор созданного в 2018 году Центра творчества писателя Анна Ибрагимбекова. Стихи были посвящены природе: Каспию, временам года, особенно осени. Больше всего меня потрясло стихотворение "Лужа". Казалось бы, обычная лужа, однако как же тонко можно почувствовать красоту природы, всего сотворенного на нашей Земле. Поэтому считаю необходимым привести это стихотворение целиком. Воистину, правильно говорят: "Красота в глазах смотрящего"...

Меня прохожие обходят стороной,
Детишки норовят в меня шагнуть,
Когда дожди гуляют над землей,
Я прохожу короткой жизни путь.

И буду солнцем выпита я скоро,
И, может, воспарю, и ливнем снова
С морями слиться буду я готова
Иль каплей дождевой сольюсь в озера.

С утра воробышки веселой стайкой кружат,
А ночью радуюсь красавице-Луне,
Что отражается, как в зеркале, во мне,
И забываю, что я просто лужа.

Любуюсь отражением ветвей,
Играю листьями, что мне приносит ветер,
И знаю: где-то ждет меня ручей,
Кто чем наполнен, тем живет на свете.

Сердечно поблагодарив поэтессу за столь чуткое отношение к сделанным ею фотогра-

фиям, Анна Ибрагимбекова выразила надежду на дальнейшее плодотворное сотрудничество и пожелала автору новых творческих свершений.

В своем выступлении директор Азербайджанского государственного музея музыкальной культуры, заслуженный работник культуры, доктор искусствоведения Алла Байрамова поблагодарила организаторов творческого вечера за приглашение и поэтессу Афаг Рафиг гызы за прекрасные стихи, образы и исполнение. Говоря о взаимосвязи различных видов искусств, Алла Байрамова процитировала слова крупнейшего ученого-литературоведа, искусствоведа, академика РАН Дмитрия Сергеевича Лихачева, который отмечал, что в определенные эпохи во всех видах искусств наблюдается приблизительно один взгляд на все происходящее. Сказав, что какие-то закономерности встречаются одновременно и в музыке, и в литературе, и в изобразительном искусстве, все виды искусств взаимно отражают друг друга, Алла Байрамова подчеркнула: "Сегодня мы видели пример, как искусство фотографии вдохновило автора на написание стихов, проследили за связью поэзии и искусства фотографии. Думаю, в дальнейшем все эти процессы будут изучаться учеными намного глубже".

Далее выступила завотделом "Культурология и теория искусства" Института архитектуры и искусства НАНА, доктор искусствоведения, профессор Рена Абдуллаева, которая отметила, что впервые присутствует на подобном камерном поэтическом вечере, а также рассказала о взаимосвязи между отдельными видами искусств и отметила стихотворение "Луза", в котором эта взаимосвязь проявилась особенно остро.

Проанализировав творчество поэтессы, Рена Абдуллаева добавила: "Происходит удивительный процесс. То, как Афаг ханум говорит о маме, - это лакмусовая бумажка, отношение к маме, родителям многое говорит о человеке. Ты не знаешь человека, но слушаешь его стихи, созданные им образы, и уже можешь построить целостный образ са-

мого человека, можешь понять, какой он, чем он живет, какой путь прошел, что его волнует, огорчает, радует. В своих стихах Афаг ханум искренне выговаривает все это".

Подводя итоги мероприятия, Улькер Талыбзаде отметила, что в ходе творческого вечера наблюдался такой интерес к творчеству Афаг Рафиг гызы, что необходимо сделать эти встречи периодическими, чтобы популяризировать искусство слова и пробуждать интерес к чтению и к поэзии в частности у последующих поколений: "Может образоваться такое сообщество, где родные по духу, интересам, творчеству люди будут собираться вместе и читать свои стихи".

В заключение поэтесса подарила присутствующим свои книги с автографом.

Отметим, что Афаг Рафиг гызы является автором четырех поэтических сборников: "С днем рождения, душа!" (2000), "Сотри случайные черты..." (2003), "На струнах души" (2018) и "Души осенние напевы" (2021).

Я мудрости учусь твоей, чинара,
Как не сдаваться бурям и годам,
Весны в душе ценней не зная дара,
Тянуть с любовью ветви к небесам. ●

Назмин ДЖАФАРОВА,
доктор философии по искусствоведению

ÜST: Yaxın 30 il ərzində hər dörd nəfərdən birində eşitmə problemi olacaq

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) dərc etdiyi hesabatə görə, dünyada hər dörd nəfərdən birinin növbəti otuz il ərzində eşitmə problemi yaşayacağı gözlənilir.

Bu məqsədlə Nyukasl Sağlamlıq Elmləri Universiteti 60-63 yaş arası insanların eşitmə sağlamlığını araşdıran tədqiqat aparıb.

Araşdırmanın nəticələri həyəcanverici bir mənzərə göstərüb: iştirakçıların yarısı eşitmə problemi yaşayıb, 31% isə eşitmə qabiliyyətinin pisləşdiyini bildirib.

2050-ci ilə qədər dünyada 2,5 milyardan çox insanın bir növ eşitmə itkisi yaşayacağı proqnozlaşdırılır. Bu rəqəmlər eşitmə sağlamlığına diqqətin getdikcə artan əhəmiyyətini və gələcəkdə bu problemlərin qarşısının alınması və həllinə təcili ehtiyac olduğunu vurğulayır.

Tədqiqat qlobal sağlamlığa əhəmiyyətli təsir göstərəcək eşitmə problemlərinin artan tendensiyasını nümayiş etdirir. Eşitmə təhlükələri haqqında maarifləndirmə, habelə pozğunluqların erkən aşkarlanması və müalicəsinə yönəlmiş proqramların dəstəklənməsi və inkişafı həyati əhəmiyyət kəsb edir.

Mütəxəssislər qeyd edirlər ki, səs-küyə məruz qalma, yaşla bağlı dəyişikliklər və eşitmə sağlamlığına diqqət yetirilməməsi kimi amillər eşitmə itkisinin əsas səbəbləri ola bilər. Buna görə də, eşitmə problemlərinin qarşısını effektiv şəkildə idarə edə bilən qlobal siyasət və proqramların hazırlanması gələcək sağlamlıq üçün prioritet məsələyə çevrilir.

Bu araşdırma eşitmə sağlamlığına sərmayə qoymağın zəruriliyini vurğulayır və ictimaiyyəti həyatın bütün mərhələlərində eşitmə sağlamlığının qorunmasının vacibliyi barədə məlumatlandırır.

Sağlamlığa nəzarət edən innovativ köynək yaradılıb

Müasir texnologiyalar bizi daim yeni ixtiralarla təəccübləndirir. Ən son böyük nailiyyətlərdən biri real vaxt rejimində insanın sağlamlığına nəzarət edən daxili təmassız elektrokardiografi olan köynəyin yaradılması olub.

Çinli alimlər tərəfindən hazırlanmış bu unikal ixtira həm idmançılara, həm də sadə insanlara əhəmiyyətli faydalar gətirəcəyini vəd edir.

Bu innovativ köynəyin əsas məqsədi idmançıların gündəlik məşqlərini və yüksək fiziki aktivliyini nəzərə alaraq onlara dəstək olmaqdır.

Mütəxəssislər idmanla məşğul olan insanların orqanizminin funksional vəziyyətinin daimi monitorinqinin nə qədər vacib olduğunu bilirlər.

Məhz buna görə də bu idman köynəyinə quraşdırılmış monitorinq sistemi yaradıblar. Bu yeniliyin unikallığı köynəyin xüsusi strukturundadır ki, onun içinə elektrodlar, nəzarətçi və akkumulyatorlu EKQ modulu tikilir. Bu sistem sayəsində elektrokardiogram məlumatları real vaxt rejimində Bluetooth vasitəsilə cihaza ötürülür ki, bu da insanın fiziki fəaliyyətə necə dözdüyünü, nəbzinin necə dəyişdiyini və istirahət anında orqanizmdə baş verənləri müşahidə etməyə imkan verir.

Bu, idmançılara istirahət ehtiyacı, yükün və ya tempin azaldılması ilə bağlı vaxtında tövsi-

yələr almağa kömək edir ki, bu da son nəticədə atletik performansın yaxşılaşmasına və sağlamlıq problemlərinin qarşısının alınmasına gətirib çıxarmalıdır. Bu ixtiranın xüsusiyyəti digər analoqlardan fərqli olaraq, hətta bir neçə qat paltar vasitəsilə aydın məlumat verən yüksək həssas elektrik siqnal yazıçısının istifadəsidir.

Təəccüblü deyil ki, bu ixtiranın artıq patenti alınmış və gündəlik həyatda tətbiq olunmağa hazırdır.

Sitrus meyvələri diabet və onun ağırlaşmaları riskini azaldır

Tasmaniya Universitetinin alimləri yeni tədqiqatlarının nəticələrini açıqlayıblar. Müəyyən ediblər ki, sitrus meyvələri yemək qan şəkərinin səviyyəsini sabitləşdirir və 2-ci tip diabetin ağırlaşma riskini azalda bilər.

"Science Direct"də dərc edilən hesabatda alimlər öz işlərində sitrus meyvələrinin şəkərli diabetdə müalicəvi rolu ilə bağlı 129 araşdırmanın təhlil edildiyini bildiriblər.

Limon, portağal və qreyppfrutda üzvi birləşmələr olan flavonollar orqanizmdə oksidləşdirici stressi və iltihabı azaltmağa kömək edən güclü antioksidant xüsusiyyətlərə malikdir.

Şəkərli diabetdə oksidləşdirici stress (oksidləşmə nəticəsində hüceyrənin zədələnməsi prosesi) hiperqlikemiya - qanda qlükoza səviyyəsinin artmasından qaynaqlana bilər. Flavonollar isə oksidləşmə prosesini ləngidə bilər.

Həmçinin flavonol diabetlə əlaqəli retinada patoloji dəyişikliklərə görə retinopatiyanı - optik atrofiya və korluq riskini azaldır.

Alimlər qan təzyiqinin aşağı salınması ilə bağlı əsaslı kəşf ediblər

Toledo Universitetinin alimləri qan təzyiqini aşağı salmaqda mühəndis bakteriyalarının effektivliyini nümayiş etdirərək, hipertoniya ilə bağlı tədqiqatlarda əsaslı bir mərhələyə nail olublar.

Tədqiqatçılar ABŞ-ın Xəstəliklərə Nəzarət və Qarşısının Alınması Mərkəzlərinin məlumatlarına görə, orta yaşlı insanlara təsir edən hipertoniya ilə mübarizədə yeni bir yanaşma əldə ediblər. Elm adamları qan təzyiqini aşağı salmaq üçün hazırlanmış bakteriyalardan uğurla istifadə ediblər.

Tədqiqat ACE2 adlı zülal istehsal etmək üçün dəyişdirilmiş faydalı bağırsağ bakteriyası olan "Lactobacillus paracasei" üzərində fokuslanıb. Bu protein qan təzyiqinə təsir edən renin-angiotenzin sisteminin tənzimlənməsində həlledici rol oynayır.

Bakteriyalar vasitəsilə tədqiqatçılar bağırsağ angiotenzin 2-ni azaltmağa və sonradan qan təzyiqini aşağı salmağa nail olublar.

Bununla belə, tədqiqat gendərə aid maraqlı bir reaksiya ortaya çıxarıb. Yalnız diş siçovullarda qan təzyiqi əhəmiyyətli dərəcədə azalıb.

Qeyd edilib ki, daha geniş tətbiqləri və potensial yan təsirləri araşdırmaq üçün daha çox araşdırma tələb olunsa da, bu qabaqcıl tədqiqat bədənimizin mikrobiomundan terapevtik məqsədlə istifadə etmək üçün perspektivli bir pəncərə açır.

Tapıntılar infarkt, insult və böyrək xəstəlikləri üçün əsas risk faktoru olan nəzarətsiz qan təzyiqi ilə mübarizə aparın insanlar üçün ümid işığı ola bilər.

Elmi ictimaiyyət mikrobiom təbabəti sahəsini daha dərinlən araşdırdıqca, gələcəkdə insan sağlamlığını yaxşılaşdırmaq üçün hazırlanmış bakteriyalardan istifadə etmək üçün maraqlı imkanlar var.

Alimlər qrammatik səhvlərlə insan psixikası arasında əlaqə tapıblar

Alimlər müəyyən ediblər ki, insan orqanizmi sözlərin tələffüzü və yazılışındakı qrammatik səhvlərə ürək döyüntüsünə görə reaksiya verir.

Eksperiment zamanı Birminqemdən olan mü-təxəssislər müəyyən ediblər ki, insan bundan xəbərsiz olduqda belə, onun orqanizmi tələffüz və yazı səhvlərinə reaksiya verir.

Zamanla nə qədər çox səhvlə rastlaşsanız, bədənin reaksiyası bir o qədər aydın olur.

Alimlər hesab ediblər ki, onların kəşfi insan fiziologiyası haqqında anlayışı genişləndirəcək və həmçinin məlumatı mənimsəməyin yeni yollarını tapmağa imkan verəcək.

2050-ci ilə qədər zoonoz infeksiyalardan ölüm 12 dəfə artacaq

Zoonotik viruslar XX əsrin əksər pandemiyalarının mənbəyi oldu. Onlar artıq bütün yeni insan xəstəliklərinin 60%-ni təşkil edir. COVID-19 zoonoz virusun nəzarətdən çıxmasına bir nümunədir. Ancaq bu cür xəstəliklər getdikcə daha çox yayılır.

Alimlər heyvanlardan keçən insan xəstəlikləri haqqında 60 illik məlumatları təhlil ediblər. Məlum olub ki, xəstələnmə nisbəti eksponensial sürətlə artır. Vəziyyət eyni qalsa, 2050-ci ilə qədər belə patogenlər 2020-ci ilə nisbətən 12 dəfə çox ölməyə səbəb olacaq.

Alimlər bu gün ən təhlükəli virusları Ebola, Marburq, SARS-CoV-2 (COVID-19), Nipah virusu və Maçupo virusu hesab edirlər.

Beləliklə, Nipah virusunun anbarı meyvə yarasalarında və ya uçan tülkülərdə gizlənir. Müxtəlif şiddətdə, hətta sağalmaz ensefalitlərə səbəb olur. Uçan tülkülərin də Ebola virusunu ötürdüyü güman edilir.

Əksər tədqiqatçıların fikrincə, koronavirus insan əhəlisinə yarasalardan keçib.

Barmaq sancma testi beyin xərçəngini daha erkən aşkarlamağa kömək edə bilər

Elm adamları beyin şişlərini aşkar etmək üçün dünyada ilk dəfə barmaq sancma testi hazırlayıblar.

Dünyada hər il 300.000-dən çox insana beyin xərçəngi diaqnozu qoyulur və müalicə nisbətləri son bir neçə ildə artsa da, təkrarlanma riski qalmaqdadır.

Şişlərin geri qayıtmasının gözlənilməz vaxtı onları erkən aşkarlamağı çətinləşdirir. Tədqiqatda Nottingem Trent Universitetində bir qrup və Şeffild Universitetinin tədqiqatçıları rəhbərlik ediblər.

Tədqiqatçılar sadə barmaq sancması ilə işləyəcək yeni testin dünyada on minlərlə insanın ömrünü yaxşılaşdıracağını və bəlkə də uzadaca-

ğını söyləyirlər. O, həmçinin MRT müayinələrinə ehtiyacı azaltmaqla və bəzi klinika təyinatlarına sərfəli alternativ təqdim etməklə səhiyyə sistemlərinin yükünü əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilər.

İqlim dəyişikliyi bitkiləri havadan daha çox karbon udmağa sövq edir

Qərbi Sidney Universitetinin alimlərinin rəhbərlik etdiyi tədqiqat bitkilərin, xüsusilə də meşələrin atmosferdən karbon qazını udmaq qabiliyyətinə işıq salaraq, iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə yeni perspektivlər açır.

"Science Advances" elmi jurnalında dərc edilən araşdırma, meşələrin istixana qazlarını azaltmaq üçün əvvəllər düşünüldüyündən daha böyük potensiala malik olduğunu göstərir.

Bioloqlar bir çox aspektləri, o cümlədən karbon qazının yarpaqlardan keçmə qabiliyyətini, bitkilərin temperaturun dəyişməsinə uyğunlaşmasını və bitki taclarında qida maddələrinin səmərəli paylanması nəzərdən keçiriblər.

Mütəxəssislər bitkilərin fizioloji xüsusiyyətlərini nəzərə alan müxtəlif modelləri sınaqdan keçiriblər. Bəzi modellər fotosintezin əsas mexanizmlərinə məhəl qoymayıb, digərləri isə onları hesablamalara daxil edib.

Tədqiqat müəyyən edib ki, daha mürəkkəb modellər dünya bitki örtüyünün atmosferdən karbonu udmaq qabiliyyətini daha dəqiq proqnozlaşdırır. Müəyyən edilmişdir ki, bitkilərin müxtəlif fizioloji prosesləri qarşılıqlı təsir göstərir və bir-birini gücləndirir.

Bununla belə, elm adamları vurğulayıblar ki, bu nəticələr hökumətlərin karbon qazı emissiyalarını azaltmaq söylərindən imtina edə biləcəyi demək deyil. Bu mühüm tədqiqat xətti iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə bitkilərin rolunun daha yaxşı başa düşülməsinə gətirib çıxarır, lakin emissiyaların azaldılması hələ də iqlim dəyişikliyinə mənfi təsirlərinin qarşısını almaq üçün əsas olaraq qalır.

Alimlər ayrılmış beyni canlı saxlaya bilən cihaz ixtira ediblər

Alimlər deyirlər ki, bu cihaz indiyə qədər heç vaxt görünməmiş yeni texnologiyalar və araşdırmalara imkan verir.

Bu cihaz beyni canlı saxlaya bilər və bədənin qalan hissəsindən asılı olmayaraq işləyə bilər.

ABŞ tədqiqatçıları anesteziya edilmiş donuzun beyninə qan axını təcrid edə bilmiş, kompüterləşdirilmiş alqoritm isə orqan üçün lazım olan qan təzyiqini, həcmi, temperaturu və qida maddələrini saxlamışdır.

Nevroloqlar qrupu, bədənin qalan hissəsindən heç bir bioloji giriş almamasına baxmayaraq, beyin fəaliyyətinin beş saat ərzində minimal dəyişikliklər göstərdiyini bildirib.

Alimlərin fikrincə, eksperimentin uğuru insan beyninin digər bədən funksiyalarına təsir etmədən tədqiq etmək üçün yeni yollar açar, eyni zamanda texnologiya gələcəkdə beyin transplantasiyası üçün potensial açır.

Professor Juan Pascual qeyd edib ki, bu yeni üsul bizə fizioloji suallara əvvəllər heç vaxt görünməmiş şəkildə cavab verməyə imkan verir və bədənə asılı olmayaraq beynə yönəlmiş tədqiqatlara işıq salır.

Redaksiyaya göndərilən məqalələrə dair tələblər

1. Məqalələr redaksiyaya həm kağız, həm də elektron formada təqdim olunmalıdır;
2. Məqalələrin əvvəlində müəlliflərin soyadı, adı, atasının adı, elmi dərəcəsi, elmi rütbəsi, iş yeri, vəzifəsi, telefon nömrəsi, elektron ünvanı göstərilməlidir;
3. Material və ona aid şəkillər (şəkillər ayrıca fayl olaraq, böyük ölçüdə) redaksiyanın elektron ünvanına göndərilməli, yaxud da disk və ya yaddaş kartı ilə təqdim edilməlidir;
4. Məqalələr elmi-populyar janrda, Azərbaycan, rus və ingilis dillərindən birində təqdim olunmalıdır;
5. Məqalələr Microsoft Word mətn redaktorunda A4 formatında, TimesNew Roman şrifti ilə 14 pt ölçüdə, 1.5 intervalda işlənilməli, həcmi 4 səhifədən artıq olmamalıdır (məqaləyə aid şəkillər və müəllifin şəkli əlavə edilməlidir);
6. Təqdim olunmuş materiallarda səhifələr, cədvəl və şəkillər nömrələnməlidir;
7. Ədəbiyyat siyahısı verildikdə hər bir istinad olunan mənbənin adı tərcümə olunmadan, məqalədə istifadə olunma ardıcılığına uyğun olaraq nömrələnməlidir;
8. Məqalələrdə göstərilən məlumat və faktlara görə redaksiya məsuliyyət daşımır;
9. Redaksiyaya daxil olan məqalələr rəyə təqdim edilir və müsbət rəy almış yazılar çapa tövsiyə olunur. Əlyazmalar geri qaytarılmır.

Ünvan: AZ 1073, Bakı şəhəri, Hüseyn Cavid prospekti, 115

"Elm və həyat" jurnalının redaksiyası.

Tel: (+ 994 12) 538-71-33; 050-353-05-21

E-mail: elm.heyat.jurnal@gmail.com

Çapa imzalanmışdır: 21 dekabr 2023-cü il

Tiraj: 300

Jurnal "Elm" nəşriyyatında çap olunmuşdur.